

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO KÜSIMUSI

XXXVII

Tartu Ülikool

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO KÜSIMUSI

XXXVII

Tartu 2009

Toimetaja: Lea Leppik

Keeletoimetaja: Monika Salo

Resümeeede tõlked: Mall Tamm

Kolleegium: PhD Lea Leppik, Dr iur Marju Luts-Sootak,
Dr (uusaja ajalugu) Olaf Mertelsmann, PhD Erki Tammiksaar,
PhD Tõnu Tannberg, DSc Tõnu Viik, PhD Seppo Zetterberg
(Jyväskylä ülikool), cand hist Jüri Kivimäe (Toronto ülikool)

Küljendus: OÜ Intelligent Design / Atko Rimmel

Autoriõigus Tartu Ülikool, 2009

ISSN 0206-2798

Kaanepilt: 1908. aastal anti Vene impeeriumis luba eraülikoolide rajamiseks. Tartus alustas kohe tegevust kaks erakõrgkooli. Meditsiiniprofessor Mihhail Rostovtsev rajas oma koolile peagi ka moodsad hooned. Pildil: Rostovtsevi eraülikooli hoone peafassaad valmimisesjärgus 1911. aastal. Tänapäeval on hoone TÜ õigusteaduskonna käsutuses. (TÜ ajaloo muuseum, UAMF 233-22).

Sisukord

Saateks	5
Giorgi Khubua	
Development of the University Idea in the South of Caucasus . . .	7
Ülikoolimõtte areng Lõuna-Kaukaasias	18
Lea Leppik	
Mida me teame Rootsi-aegse Tartu ülikooli teadusest praegu rohkem kui 25 aastat tagasi?	20
Research at the University of Tartu at the Swedish times (The study of the theme during 25 years since 1982)	36
Katre Kaju	
Laurentius Ludenius (1592–1654), Greifswaldi ja Tartu Ülikooli professor	39
Laurentius Ludenius (1592-1654) – professor at the universities of Greifswald and Tartu	65
Peeter Järvelaid	
Professor Jüri Uluots ja Eesti Teaduste Akadeemia	68
Professor Jüri Uluots at the time of establishing the Academy of sciences of Estonia	82
Monika Tasa	
Elulähedane akadeemik Oskar Loorits	84
Academician Oskar Loorits and his closeness to life	106
Tiit Rosenberg	
Akadeemik Hendrik Sepp (1888–1943), sõja- ja majandusajaloolane	108
Academician Hendrik Sepp (1888-1943), a historian of military and economic affairs	123

Ott Kurs

Akadeemik Edgar Kanti teaduspärandist	124
Scholarly legacy of the Estonian Academician Edgar Kant . .	145

Tarmo Kulmar

Pent Nurmekunna elu ja töö	146
Pent Nurmekund's life and work	154

Kaarina Rein

Pent Nurmekund ja uuskreeka keel	155
Pent Nurmekund and the New Greek Language	168

Toomas Pung

Königi akustikainstrumendid Tartu ülikooli füüsikakabinetis . .	170
Koenig's Acoustical Instruments in the Physical Cabinet of Tartu (Dorpat) University	188

Erki Tammiksaar

50 aastat Baltimaade teadusloolaste konverentse	189
Fifty Years of Conferences of Baltic Science Historians. . .	192

Saateks

Tartu ülikooli ajaloo küsimuste XXXVII number sisaldab artikleid mitmest valdkonnast. Artiklite aluseks on muuseumi konverentsidel ja teaduspäevadel peetud ettekanded, kuid väljaanne on avatud ka teistele teemakohastele artiklitele ning autoritele nii mujalt Eestist kui väljastpoolt. Koostajad on loobunud võõrkeelsete artiklite tõlkimisest, eeldades, et Tartu ülikooli ajaloo tegelejad üldjuhul peavad valdama vähemalt vene, saksa ja inglise keelt, kuid kõik võõrkeeles ilmutavad artiklid on varustatud eestikeelse sisukokkuvõttega ja eestikeelses ingliskeelsega.

Avaartikliks on Tbilisi ülikooli rektori Giorgi Khubua ülevaade ülikoolimõtte arengust Kaukaasias. Vene impeeriumi lagunedes oldi sama probleemi ees nagu Baltikumiski – kas üks ühine ülikool Kaukaasiale või rahvuskeelsed ülikoolid igale suuremale rahvusele eraldi. Valik gruusia ülikooli kasuks tähendas ka emakeelse kultuuri tugevnemist järgnevatel aastakümnetel. Tekst oli mõeldud ette kandmiseks ülikooli 375. sünnipäevale pühendatud konverentsil (oktoobris 2007), kuid kriitilise poliitilise olukorra tõttu jäi rektor Tartusse saabumata ja ettekanne pidamata.

Kaks artiklit on pühendatud teadusele rootsiaegses Tartu ülikoolis, nende aluseks on 6. detsembril 2007 peetud konverentsi ettekanded. Ühes vaadeldakse viimase 25 aasta jooksul, st kahe juubeli vahel ilmunud teemakohast kirjandust, teises aga põhjalikult ühe 17. sajandi professori – Laurentius Ludeniuse – elu ja tegevust Greifswaldis ja Tartus.

Seoses 70 aasta möödumisega Eesti Teaduste Akadeemia avaistungist Tartus peeti muuseumis teaduspäev, kus tutvustati kõiki 12 tol korral valitud esimest eesti akadeemikut. Nende ettekannete põhjal valmis neli pikemat artiklit – jurist Jüri Uluotsast, ajaloolane Henrik Sepast, geograaf Edgar Kantist ja folklorist Oskar Looritsast.

Haruldase polügloti Pent Nurmekunna 100. sünniaastapäeva tähistamiseks korraldatud teaduspäevalt (2007) jõudis kogumikku kaks artiklit – elulooline ülevaade, kus esmakordselt ka tema tööde loetelu, ja analüüsiv artikkel Pent Nurmekunna õpetajatest ja õpilastest uus-kreeka keele vallas.

Et kogumikku annab välja ülikooli ajaloo muuseum, on selles nüüd ja edaspidi rubriik, mis tutvustab muuseumi eksponaate, nende loojaid ja kasutajaid. Siinkohal on juttu tuntud füüsikaprofessori Artur Oettingeni kontaktidest omaaegse Euroopa ühe kuulsaima akustika-instrumentide valmistaja Rudolf Königiga ja Tartus säilinud Königi akustikainstrumentidest.

Kogumiku lõpetab ülevaade 50 aasta jooksul toimunud Balti teadusajaloolaste konverentsidest.

Tulevikus lisandub rubriik dokumendipublikatsioonidega. Alates sellest numbrist (XXXVII) on väljaande toimetuskolleegium rahvusvaheline ja selles avaldatavad artiklid hakkavad läbima eelretsenseerimist. Ilmumissageduseks jääb üks kord aastas, sinne number kuulub aastasse 2008.

Development of the University Idea in the South of Caucasus

Giorgi Khubua

Rector, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University (Georgia)

Due to its geopolitical location, Georgia has always served as the center of the Caucasus. The famous epithet of Alexander Dumas, comparing Georgia with the double-faced Janus, precisely depicted the function of Tbilisi as a determiner of the direction of the Caucasian vector to Eastern Europe. Georgia was the hub of numerous political and cultural events including the idea of the university foundation.

From the end of the first half of the 19th century, the university movement in the South of Caucasus, particularly in Georgia, evolved in a powerful wave. The governor-general, nobleman Yevgeni Golovin (1782-1858, governor-general 1838-1842), was forced to lobby with the Emperor of Russia the establishment of a higher education institution in Tbilisi that would function as a university. Obviously, the Russian leadership suggested the foundation of the institution for the growing generation with the Russian education and orientation. However, Golovin's lobby was futile.

In a while, General Ivan Fyodorovich Paskevich (1782-1856) submitted a new project of governance in the South of Caucasus to Emperor Nikolai I. Because of the ending of the war in Transcaucasia (Russia versus Iran 1826-1828 and Russia versus Turkey 1828-1829), *"Paskevich regarded it reasonable to put into practice the pure Russian system of civil governance instead of the military-occupation regime. An exception was made only for Muslim provinces, where local law would be maintained. Paskevich's above mentioned project was of the Russification spirit and aimed at total economic and political subordination of the land."*¹ Paskevich's project did not find support. The Senate Revision headed by Baron Pavel Gann (1793-1862) was sent to Tbilisi again. He correctly assessed an extremely aggravated

¹ **Ilja Antelava.** Colonial Policy of Czarism in Georgia in the 30s and 50s of 19th century. System of Governance. Sketches of Georgian history. Book V. Tbilisi, 1972. P. 120.

economic-political situation in Transcaucasia that was directly linked with the Russian authority circles and he elaborated a new governance plan in the Caucasus. Nikolai I approved that project in 1837, during his visit to Tbilisi. In 1849 the State Council of the Empire also accepted Gann's project. As a result, Transcaucasia was divided into the Georgia-Imereti Province and the Caspian District. Parts of Armenia and Azerbaijan appeared in the Georgia-Imereti Province. Such kind of administrative division intended the collapse of the national unity, the assimilation and degradation of the nation.

The door to the governance-administration circles was completely closed for locals. The Georgian law was withdrawn from the public law. Baron Gann's reform was based on the formation of three regulations in particular: 1. The Supreme approved regulation towards the Caucasus Governance, 2. The Regulation on the city public governance in Tbilisi and 3. The Regulation on the nation taxation committees in Transcaucasia.² The so-called state arrangement finally broke down the fragile administration borders of the Caucasus countries. Since that time the ongoing processes in Georgia had a common Southern Caucasus character.

Gann's reform turned out to be irrelevant since the issue of the East became active in the international politics. The Russian Emperor needed safeguarding of peace in Transcaucasia as well as the support from local citizens. Therefore, the modification of the military-occupation regime into flexible policy became essential. For the implementation of the soft and flexible policy in the Caucasus an experienced, clever but at the same time, crafty Russian official, Mikhail Vorontsov (1782-1856), was elected in St. Petersburg. The status of Caucasus in the Empire was also changed, more precisely, the civil governance, the institute of the vice-regent, replaced military governance, the so-called governor-general's institute. The Kingdom was divided into the provinces of Tbilisi, Kutaisi, Shemakhi and Derbendi, which resulted in the removal of the word 'Georgia' as the national-state nomination which was evidently directed to the Russification of the territory.

Vorontsov's colonization method of Transcaucasia appeared to be

² **Ilja Antelava.** Colonial Policy of Czarism in Georgia in the 30s and 50s of 19th century. System of Governance. Sketches of Georgian history. Book V. Tbilisi, 1972. P. 127-128.

distinctive in form, accorded with the epoch and winning for Czarism. He worked out a pilfered and flexible tactics as an alternative to roughness, and violence. The cultural assimilation of the Caucasus was an acute issue facing the Russian authorities from the beginning of the establishment of the civil governance. Whereas previous Russian governors looked upon Georgian aristocracy with the hostility considering them as the leaders of separatist movements, Vorontsov stretched a hand to the nobility that was on the edge of impoverishment and gradually involved the noblemen in the realization of colonial activities. He equalized the Georgian nobility with the Russian nobility in terms of privileges, established a bank and provided a long-term loan. Besides, Vorontsov supported the nobility in the run to the high echelons of authority. Vorontsov headed the implementation of numerous cultural activities in the country. During his governance Georgian and Russian theatres, Opera House, and Public Library were opened. Publication of newspapers and magazines was also restored and schools were opened.

During Vorontsov's governance an idea of the foundation of the university for removing the language barrier of Georgian youth learning in Russia appeared. This fact clarifies the correspondence among the officials serving in Georgia and the officials of the Russian court, where the latter are complaining about the Georgians' ignorance of language and are in search of ways for improving the quality of Russian teaching among Georgian young people. Russian official Vladimir Ianovski, Education Trustee of the Caucasus District, was also interested in the foundation of the university in Tbilisi. According to his project, a higher education institution should be a technological institute where the faculty of Eastern languages would be based. However, it should be pointed out that Ianovski gave priority to the Polytechnic Institute with its three departments - chemical-technologic, mining and agronomy.³ Ianovski submitted the afore mentioned project to the Russian authorities but it did not succeed. Although society unanimously approved of Ianovski's initiative, the idea of the foundation of two higher education institutions in Tbilisi was still reckoned quite doubtful. As it appears, the high-ranking official of Russian Empire consented to the foundation of several institutes of narrow specializa-

³ A. Telia, L. Mdivani. Historical beginning of the struggle for the foundation of Tbilisi State University. Tbilisi, 1968. P. 59.

tion that would prepare specialists of narrow fields from locals, as they needed professionals for the fulfillment of imperial intentions. Despite the fact that Russia was for opening the institute in Georgia, it strongly obstructed the idea of the establishment of the university in Georgia for several decades. This was not accidental, as a universal higher education institution is a scientific hearth, which educates scientists in the country and fosters the development of various fields of science and culture. The foundation of the Georgian university would result in the rise of national consciousness and support strengthening of national identity. Naturally, the concern for the development of the scientific and cultural potential of the conquered country is not in the interests of any imperial state, of course, Russia was no exception.

The first notification regarding the importance of the establishment of university in Georgia and the demand rose among the conspirators of 1832. It was quite natural as the majority of conspirators were educated in Russia and Europe and they shaped new ways for the Georgia's development in their project. "For the successful and rapid development of youth, the government should establish universities, military blocks and educational institutions in Tbilisi,"⁴ this was the opinion of conspirators clearly expressed by Zurab Avtandilashvili, during his interrogation. However, the demand for the foundation of the university appeared to be feeble and irrelevant by that time and did not have any prospective like the conspiracy of 1832 itself.

In the 1860s, the youth educated in Europe were returning to Georgia. They were coming with new ideas and a project for the national-liberation movement. Safeguarding the mother tongue, the pillar of the nation, became the basis of their activities. Ilia Chavchavadze (1837-1907) and his colleagues were striving for the defense of the Georgian language, history and culture. They were giving worthy response to all the comments of colonizers published in the Russian reactive press directed to insult the Georgian nation and the adulteration of Georgian history. Simultaneously, they were doing their utmost for raising national consolidation and self-consciousness in Georgia. 1860s is the period of changes in the 19th century history of Georgia from where a new stage of spiritual renaissance in the country began.

⁴ G. Gozalishvili. Conspiracy of 1832. Tbilisi, 1935. P. 153.

Countering the policy of Czarism, the aspiration of people for education was rising. National public figures were fostering further stir up of that aspiration. The number of Georgian secondary schools, private, monastery and family schools was growing. The idea of the foundation of Georgian university was reinforced among Georgian society, but in vain. Czarism was hindering this aspiration and was backing its decision by citing that Georgian society was not intellectually ready for the foundation of a higher education institution.

The foundation of a higher education institution in Georgia became a point of issue in the society during that period. The 1860s are famous as the most active period of struggle for the establishment of the Georgian university.

The matter of education occupies a significant place in the works of Ilia Chavchavadze, who has chosen a difficult way for basing schooling in mother tongue and maintaining its national character. Several practical steps have been made in response to this endeavor.

The brother of the Russian Emperor, Grand Duke Mikhail, was the vice-regent in the Caucasus and Grigol Orbeliani (1804-1883), the Georgian poet acted as his personal assistant. The Russian authorities regarded the spread of higher education in Georgian youth perilous as during that period the Georgian students participated in the revolutionary movement in Russia. All these made the authorities of Russia think that the future university would become the disseminator of revolutionary and national-liberation ideas. Therefore, unsurprisingly the authorities were doing their best to obstruct the foundation of the Georgian university and explained its approach by a low cultural level of local Georgian citizens and the absence of the developed elementary and secondary education network.

Enkindling of such a wide-scale campaign around the idea of the university foundation points to the significance of this issue for "Tergdaleulebi."⁵ The foundation of the higher education institution served the interests of the national-liberation struggle and was enclosed in the programme of "Tergdelaulebi" which played an essential role in the implementation of national traditional experience in the education system. The realized activity of Georgian society in that direction

⁵ Students that were leaving for Russia for receiving education in 1860s that were crossing river Tergi on the way to Russia.

was the first step in the endeavor of Europeanization of the Georgian education system.

1860s and 1870s became the time of significant processes in the Russian empire and in its provinces alike. Russia's defeat in the Crimean War (1853-1856) demonstrated its weakness. The Court was alarmed by maturing of the revolutionary situation and attempted to discharge the created state of affairs. For this reason, the Russian Emperor traveled in Russia and visited its provinces.

In 1871, Emperor Alexander II arrived in Tbilisi. The Georgian nobility presented to him the petition about the foundation of the university in Tbilisi, but the request was rejected. However, it should be emphasized, that the Georgian nobility was not unanimous. A part of the nobility asked the Emperor for the establishment of the Cadets' corps that met the interests of Russian authorities. However, neither the first nor the second appeal was fulfilled.

The sequence of events soon verified the negative attitude of the Empire towards the foundation of the higher education institution as it radically contrasted the aims and tasks of the authorities that was clearly highlighted in the lead article by the Russian authorities in the newspaper "Kavkaz." The author named the idea of the university foundation as "meager, and groundless," since as he claimed, in such kind of institution "professors would be more than youth determined to gain education."⁶

At the end of the 19th century, the issue of the university foundation became more rigorous for Georgian society. The search for those ways and means required for the realizing of this precious goal began. Possibilities for the foundation of the higher education institution became far more real since 1874 when the Bank of Nobility was founded in Georgia. It was the only bank among the existing banks in the Russian Empire, which was not utilizing its income for class purposes but served for cultural, education and economic interests of the nation.

Looking through the various business operations of the Bank of Nobility, one will see that the biggest portion of money was invested in the Georgian secondary school "for constructing the first

⁶ S. Lekishvili. Ilia Chavchavadze - founder of Georgian University. // Magazine. Mnatobi. Nr 10. Tbilisi, 1988. P. 133.

building of the so-called future university. By that time it amounted to 1 191 032 roubles.”⁷

Ilia Chavchavadze envisaged the building of the Georgian secondary school as the hearth of the future university and its academic staff. That is why he attached extreme importance to material and academic matters.

Later on, Russia attempted to oppose the ideas of the foundation of the Georgian university in Tbilisi and Caucasus University. It tried to hamper the establishment of higher education institution in Tbilisi. However, it should be mentioned here that the idea of the Caucasus university foundation prepared society for the necessity of the establishment of a higher education intuition in Tbilisi. Ideological fight against the foundation of the Georgian university became dynamic. Russian reactionary-chauvinist figures, Sergei Oldenburg (1863-1934), Mikhail Vasilevski (1895-1977) etc. were especially active. They were advising Georgian society with “care” to forget their intention stating that Georgians had neither relevant scientific terminology nor academic staff and majority of youth would still go to Russia for receiving education.

Officials of czarism policy were using “mixed policy” in achieving their goals in the education system. They helped Georgians who had Russian education and were loyal to the Russian authorities and far from everything national to take high-level positions. “Czarism needed employees with good knowledge of the Russian law, who were loyal and obedient and had Russian education.”⁸ They were encouraging their subordinates to act according to the interests of Georgian education publicly but in reality they should actively be involved in the modification of the national education system. “Due to such policy at a glance the culture of Georgian people remained intangible, though, in reality it pushed the final destruction of Georgian culture and indifferentism towards everything national.”⁹

⁷ **S. Lekishvili.** Ilia Chavchavadze - founder of Georgian University. // Magazine. Mnatobi. Nr 10. Tbilisi, 1988. P. 11.

⁸ **T. Khunadze.** Education policy of czarism in Georgia. Tbilisi, 1940. P. 15.

⁹ **L. Paliashvili.** Education policy of Russia and conditions of education in Georgia at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century. Candidacy dissertation. Tbilisi, 1998. P. 14.

From the second part of the 19th century, the Faculty of Eastern Languages at the St. Petersburg Academy of Sciences attracted significant attention. Scientific researches in the fields of Kartvelian (Georgian) and Armenian studies were carried out. The first who became interested in these subjects was the Minister of Education of Russia Count Sergei Uvarov (1786-1855, Minister of Public Education 1833-49). This was caused by the desire of European countries to become more familiar with the culture of Georgian, Armenian and Caucasus peoples. The scientific societies of Europe were establishing centers for Kartvelian and Armenian studies where active scientific work was launched. Obviously, the Russian Empire would not give arena for research to Europeans.

With the leadership and immense work of Mari Brose (1802-1880), the St. Petersburg hearth of Kartvelian studies became the strongest center in the world at the end of the 19th century. Many famous scientists who played a significant role in the Georgian history were educated there. Looking through the list of the people working at that faculty, one should see a kind of a chain of teachers and students who were living with long-lasting respect and esteem towards each other. Finally, this hearth of Kartvelian studies created a scientific school, which, in fact, was the basis of the Georgian university.

Czarist Russia strived to kindle inner conflicts by means of internal opposition regarding the foundation of Caucasus and Tbilisi universities to weaken attention of those who were defending the interests of the foundation of the Georgian university. In extremely difficult conditions, throughout controversy and struggle, with the effort of the Russian authorities the Caucasus University was established in Tbilisi in 1917 by Provisional government.¹⁰ The City Council met this event with excitement and promised assistance in any field. University founders provided material assistance for the Caucasus University. It had a building – “House of higher education courses”. The city allocated land, the money for clinics and hospitals. The City Council was so attracted by the Russian university that the destiny of the Georgian university was almost forgotten. Though, it was pending that Georgians would raise voices for the Georgian university.

¹⁰ Georgian Central History Archive. Fund 435, act 1093. P. 20.

To explain to the Council how blameworthy and incorrect the existence of the Russian university was in Tbilisi and neglecting the foundation of the Georgian university,¹¹ contemporary press was writing: "Nothing should be said against the foundation of the Russian university - in reverse - it should be met with sympathy and anyone who decides to establish a Russian or a French school should be supported as far as possible..."¹²

From the beginning of the 20th century the organizer of the foundation of the Georgian university was Ivane Javakhishvili (1876-1940), the St. Petersburg University graduate and its private-docent. He worked out a concrete plan of the national university foundation in Tbilisi, which "principally differed from the ideas of the establishment of Caucasus University in Tbilisi."¹³ The Education Commissariat of the Provisional Russian Government handed over the project of the foundation of the Georgian university elaborated with the leadership of Ivane Javakhishvili, to Nikolay Marr (1864-1934), the scholar raised in Georgia, for making an appropriate decision. The founder of the Japhetic theory,¹⁴ Marr regarded foundation of the Caucasus University crucial before the establishment of the Georgian university. "With this decision, he did not support his students, and in fact, came out against the foundation of the Georgian university while his support could have a decisive role. With this he opposed Caucasus state university to Georgian university."¹⁵ Later on, I. Javakhishvili wrote about this fact to his friend and teacher with sorrow: "Your recent works seem to be aimed at our political and cultural-national destruction [...] your activities since 1917 as well as reports brought specially from St. Petersburg are regarded as gospel of intentions and a destruction weapon for destroying our secret feeling and aspiration by enemies of university foundation."¹⁶

¹¹ Georgian University. Newspaper Alioni. November 19, 1917.

¹² *Ibidem*.

¹³ Anniversary edition of Tbilisi University 1918-1968. Tbilisi, 1968. P. 10.

¹⁴ In linguistics it is considered to be the equivalent of Lysenkoism in biology: a theory that was promoted and supported for ideological rather than scientific reasons, because it was thought to represent "proletarian science" as opposed to "bourgeois science" (*Redaction*).

¹⁵ S. Jorbenadze. History of Tbilisi University. Tbilisi, 1988. P. 7.

¹⁶ Central State Archive of Modern Georgian History. Fund 471, act 138. P. 749.

The victory of the bourgeois-democratic revolution in February 1917 and socialist revolution in October radically changed the Russian political situation. It did have enough power for stimulating political opposition implementing in its provinces for decades. The Caucasus University in Tbilisi lost its strong financial and ideological supporter – the Russian authorities. In the meanwhile, the "Society for Spreading Literacy among Georgians," and "The Historical-Ethnographical Society of Georgia" actively participated in the foundation of the national university in Georgia during the period of the enduring revolutionary situation in 1917 and reaction in Russia. As a result of Ivane Javakhishvili's tremendous efforts and merit on 26 January 1918 the first Georgian University was festively opened.

The newly founded Tbilisi State University was enforcing and strongly competed with the Caucasus University, which stopped its existence in 1920. The report of the Minister of Education as of 19th October 1920 reads: "Private University of Caucasus must be closed by the following 1920/1921 academic year. The Board of State University Professors should be proposed to organize parallel courses in Russian for Russian-speaking students who study in this university. The Ministry of Education is charged with taking measures for protecting university property."¹⁷

Thus, after the liquidation of the Caucasus University its inventory was granted to the Tbilisi State University.

The Board of the Tbilisi State University was dedicated to the concept of national education and not regarding the origins of teachers and students permitted lecturing only in Georgian that rooted the problems for those who were coming from Caucasus University. Hence, the Caucasus State University, which was established with the support of Russian authorities in order to oppose independent Georgian university, finished its activities with a failure.

The Caucasus nations met the foundation of the Tbilisi State University with excitement. Ossetians warmly welcomed the establishment of the first national university in the Caucasus. The Georgian university not only opened its doors for Ossetian young people, but also commenced the scientific study of Ossetian culture. The Ossetian

¹⁷ Georgian Central State Archive of History. Fund 1935, act 160. P. 119.

language was one of the first disciplines introduced in the Tbilisi State University curricula. The university founders officially expressed their respect towards Ossetian culture.

In March 1918, the teachers' Council of Northern Ossetia addresses the rector of Tbilisi State University with the letter highlighting that: "According to the viewpoint of the Teachers' Council of Northern Ossetia obtaining higher education at the University of Georgia is desired for Ossetians, in as much as, it is impossible to speak about the study of Ossetian history, literature and life without the knowledge of Georgian history, literature and life." In the thank-you letter sent by University professors to the Ossetian teachers is a conceptually outlined attitude of the Tbilisi State University founders towards the importance of scientific study of the culture of the Caucasus people. The letter reads as following: "As the temple of science the Georgian University will dedicate all its forces to the research of historical truth, the research of reality of our merciful Caucasus region that is weakly known for the scientific world, the exclusion of which will make proper material and spiritual development of our region and local peoples impossible."¹⁸

The representatives of Azeri and Armenians also cordially welcomed the foundation of the Tbilisi University. The study and scientific research of the culture and languages of the Caucasus people started from the very first years of the university foundation.

There is one significant circumstance: From the beginning of the 19th century a dispute was undergoing over the issue of the type of a higher education institution which should be established in Georgia – a polytechnic institute or a university. From the practical point of view, Georgia definitely needed an institute as an agricultural country. This idea was supported by the outstanding Georgian public figures like Niko Nikoladze, Vasil Petriashvili, Giorgi Tsereteli, etc. However, from today's point of view Ivane Javakhishvili's decision is even better perceived. By supporting the idea of the foundation of the university in Tbilisi, he backed not only the establishment of an educational institution but also the Georgians aspiration for independence. The foundation of the Georgian University in Tbilisi preceded the declaration of Independence of Georgia for several months. Throughout its 90

¹⁸ S. Jorbenadze. *Life and Contribution of Ivane Javakhishvili*. Tbilisi 1984, P. 295.

years of existence Tbilisi State University has tried to be not only an educational institution but also the defender of the eternal values of the Georgian people, the desire for independence and the idea of the common Caucasus family. Despite the severe Soviet regime, a glamorous ray lit by the university founders endured due to the efforts of eminent Georgian scientists and students. Bloodshed passed over the country embedded in Soviet repressions that demanded remarkable sacrifice from the University. Gale-force winds blew over the University but nobody and nothing succeeded in blowing out the glow of the candle light by Ivane Javakhishvili on 26 January 1918, in the three rooms of the white building constructed in the suburb of the Vera district. "I am sure nothing will hinder the development of Georgian science. Science and culture dead since the end of 13th century have been revitalized. Who would imagine that it has become possible in such a short time period? All the shortcomings will be gradually corrected in the future if love and consciousness will not let down the young people, who should receive inheritance from the old generation and lead our higher education institution."¹⁹ Ivane Javakhishvili uttered these words after 20 years of the Tbilisi State University foundation in order to be heard by future generations.

Ülikoolimõtte areng Lõuna-Kaukaasias

Giorgi Khubua, Ivane Javakhishvili Tbilisi riikliku ülikooli rektor

Oma geograafilise asendi tõttu on Gruusia alati olnud Kaukaasia keskus. Venemaa keskvalitsust esindavate kindralkuberneride algatusel – Jevgeni Golovin (1782–1858), Ivan Paskevich (1782–1856) – kavandati juba 19. sajandi esimesel poolel venemeelse kõrgema kooli rajamist Tbilisisse, kuid see ei teostunud. Senaator Nikolai Ganni projekti järgi jaotati Kaukaasia etnilisi piire mitteamestavateks provintsideks, mis pärssis ka rahvuslike liikumiste arengut. 19. sajandi keskel leevendati sõjalist režiimi ja asendati see tsiviilvalitsusega. Gruusia rahvuslikule aadlile anti hulk soodustusi, rajati kultuuriasutusi, ajalehti ja koole. Sel ajal tekkis ka idee rajada oma kõrgkool (seni oli võimalik kõrgharidust saada vaid vene keeles). Kaukaasia õpperingkonna

¹⁹ Extract from the speech delivered by Ivane Javakhishvili at the session dedicated to the 20th anniversary of Tbilisi State University, 1938

kuraator Vladimir Ivanovski esitas idee rajada polütehniline instituut idakeelte teaduskonnaga. Võimud toetasid kitsalt üksnes spetsialiseeritud instituudi, kuid mitte ülikooli ideed, mida seostati mässulistega.

1860. aastail hakkas Gruusiasse tagasi jõudma läänes õppinud noori, kes tõid kaasa rahvusliku vabadusliikumise ideed ning hakkasid toonitama vajadust hoida ja arendada emakeelt. Emakeelse kõrgema kooli nõue võeti rahvusliku vabastusliikumise Tergdaleulebi programmi. Kui Aleksander II 1871. aastal Tbilisis käis, esitas Gruusia aadel talle palve rajada ülikool ja kadetikorpus, ent kumbagi palvet ei täidetud.

19. sajandi lõpus haaras kõrgharidust andva asutuse nõue kogu Gruusia ühiskonna, aadlipank investeeris suuri summasid Gruusia gümnaasiumi hoonetehitamisega.

Konkreetselt Gruusia ülikooli asutamise plaani töötas 20. sajandi alguses välja Peterburi ülikooli lõpetanu ja õppejõud Ivane Javakhishvili (1874–1940). Idakeelte teaduskond Peterburi ülikoolis oli saanud 19. sajandi teisel poolel Kaukaasia rahvaste vaimuelu keskuseks. Samal ajal arendati nii venekeelse Kaukaasia rahvaste ühisülikooli kui ka Gruusia ülikooli mõtet, autoriteetseid pooldajaid oli mõlemal ideel. 1917. aastal rajatigi Venemaa Ajutise Valitsuse toel Kaukaasia ülikool Tbilisis. Kuid sündmuste edasise arengu käigus rajati 1918. aastal ka Tbilisi riiklik ülikool kui Gruusia ülikool ja 1920. aastal anti suletud Kaukaasia ülikooli varad üle Tbilisi ülikoolile. Nii oli dispuut praktilise suunitlusega instituudi või ülikooli, venekeelse ühisülikooli või rahvusliku Gruusia ülikooli üle lõppenud Gruusia ülikooli idee võiduga. Üheksakümmend aastat on ülikool taaselustanud gruusia teadust ja kultuuri, mida oli 13. sajandist saadik alla surutud.

Mida me teame Rootsi-aegse Tartu ülikooli teadusest praegu rohkem kui 25 aastat tagasi?*

Lea Leppik

Tartu ülikooli ajaloo muuseum

Selle kirjutise aluseks on 6. detsembril 2007 Tartu ülikooli 375 aasta juubelile pühendatud konverentsil peetud ettekanne „Mida me Rootsi-aegsest Tartu ülikoolist täna rohkem teame kui 25 aastat tagasi?“. Artiklis vaetakse panust, mida on andnud Rootsi-aegse teaduse uurimisse viimased 25 aastat pärast ülikooli ajaloo esimese tervikliku käsitluse ilmumist 1982. aastal.¹ Keskendun Eestis avaldatud kirjandusele ja püüan kaasata ka ettekannetes esitatud ideesid ning 2008. aasta esimesel poolel ilmunut. Ülevaade ei pretendeeri ammendavusele, vaid püüab välja tuua põhijooni, viidates ennekõike kaalukamatele ja edasist uurimist mõjutanud käsitlustele. Ühtlasi püüan juhtida tähelepanu probleemidele, mis vajavad edaspidi uurimist.

Tartu ülikooli ajalugu on tähelepanu keskmesse jõudnud tavaliselt mitmesuguste tähtpäevade tõttu. 1902. aastal tähistati Tartus ja mitmel pool mujalgi, nii baltisaksa kui ka vene kogukonnas, suurejooneliselt keiserliku ülikooli 100. aastapäeva, muu hulgas koostati selleks puhuks venekeelne ülevaade keiserliku ülikooli esimesest sajast aastast.² Juba siis kajastas eestikeelne ajakirjandus mõtet, et õigupoolest oli Rootsi kuningas 300 aastat tagasi avaldanud soovi rajada Tartusse kõrgema astme kool. Tartu oli tol ajal mõneks aastaks Poolalt Rootsile läinud ja siin tegutses jesuiitide kolleegium. Seega hakati juba tookord rääkima Tartu ülikooli mõtte 300. aastapäevast,³ kuid see ei leidnud veel kuigi laia kõlapinda.

* Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teadusteema SF0180040508 toel.

¹ Tartu Ülikooli ajalugu kolmes köites. 1632–1982. I osa: 1632–1798. Koost. **Helmut Piirimäe**. Tallinn: Valgus, 1982.

² **Евгений Петухов**. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования. Т. 1–2. Юрьев: Маттисен, 1902. Ülevaate tegid ka baltisakslased, ehkki väiksemas mahus: **Axel von Gernet**: Universität Dorpat und die Wandlungen in ihrer Verfassung. Ein Gedenkblatt zum 21. April 1902. Reval: Franz Kluge, 1902.

³ **Johan Köpp**. Kodumaa ülikool. // Eesti Üliõpilaste Seltsi album. VII. Jurjew/Tartu: Postimees, 1902. Lk 1–2.

Rootsi võimuperiood Eesti ajaloos, mis vältas Põhja-Eestis (Eestimaa hertsogkonnas) aastail 1561–1699 ja Lõuna-Eestis (Liivimaa hertsogkonnas) 1629–1699 (lõpudaatumiks on sageli peetud ka aastat 1710, mil rüütelkonnad ja tähtsamad linnad allutasid end Vene võimule), kujunes sõdade vahel Eestis tegutsenud ajaloolaste üheks meelisteemaks. Nii oli loomulik, et 1932. aastal tähistati suurejooneliselt Tartu ülikooli 300. aastapäeva. Aluseks võeti 1632. aasta, mil kuning Gustav II Adolf allkirjastas ülikooli asutamisleidu. Tartu ülikooli 300. aastapäevast tehti sündmus, mis liigutas eestlaste südameid ja äratas laialdast tähelepanu välismaal.

Juubelit tähistati väärikalt ka teaduslikus mõttes. Alustati *Academia Gustaviana* ajaloo allikate publitseerimist⁴ ja koostati esimene ülevaade Tartu üliõpilaskonna arengust.⁵ Lootus leida 17. sajandi üliõpilaskonnast mõni eestlane jäi küll täitumata, kuid leiti lätlane – Läti kultuuriloos üsna tuntud Janis Reiters. Erilaadsetes erialajakirjades ilmus hulk teemakohaseid artikleid,⁶ eriti väärib teadusajaloo uurimise seisukohalt esiletõstu Usuteadusliku ajakirja lisavihikuna üllitatud ülevaade „Tartu usuteaduskond Rootsi ajal”.⁷ Suurema üldistava teose loomiseni sõdade vahel ei jõutud, üksikküsimusi käsitlevatest uurimustest on aga paljud seniajani teaduskäibes.

Teise maailmasõja järel vahetus võim ja tuli hakata näitama hoopis Eesti ala ajaloolist kuuluvust Venemaa mõjusfääri. Uued võimud ei suhtunud kuigi hästi ei Rootsi aja uurimisse ega faktisse, et Tartu oli ülikool loodud enne Eesti ala liitmist Venemaaga ja et see ülikool oli tunduvalt vanem kui Venemaa vanim kõrgem kool: Moskva ülikool on asutatud 1755. Nüüdseks on Venemaal tekkinud tugev koolkond, mis

⁴ Tartu ülikooli ajaloo allikaid. I Academia Gustaviana a) ürikuid ja dokumente. Koost. **Juhan Vasar**. Tartu, 1932. Sisaldas 83 dokumenti originaalkeeles koos eestikeelse lühikese sisukokkuvõttega. Enne II maailmasõda sellele enam järke ei tulnudki.

⁵ Tartu üliõpilaskonna ajalugu seoses Eesti üliõpilaskonna ajalooga. Toim. **Juhan Vasar**. Tartu: Tartu üliõpilaskonna kirjastus, 1932.

⁶ Ülevaateartikkel **Juhan Vasar**. Tartu Ülikool 1632–1932. // Eesti Kirjandus. 1932. 6. Lk 257–266. Juba varem **Arno Rafael Cederberg**. Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost. // Ajalooline ajakiri. 1927. Nr 1. Lk 1–11; Nr 2. Lk 65–80.

⁷ Tartu usuteaduskond Rootsi ajal. [Tartu ülikooli 300 aasta juubeli puhul]. Vastutav toimetaja **E. Tennmann** (Usuteadusline ajakiri. 1932. Lisavihik 3.). Tartu: K. Mattiesen, 1932.

peab ka Peterburi Teaduste Akadeemia juures tegutsenud õppeasutust ülikooliks, kuid seegi on noorem kui Tartu ülikool: rajatud 1725. Nii- siis tähistati 1952. aastal ülikooli 150. sünniaastapäeva ja Tartu ülikooli ajalugu lühendati poole peale⁸ ning eelneva perioodi uurimine muutus täiesti sobimatuks tegevuseks.

1970. aastatel ideoloogiline surve mõnevõrra nõrgenes. Leedulased said loa tähistada 1979. aastal Vilniuse ülikooli 400. aastapäeva. Tartu ülikooli pikema ajaloo taastamise eestvõitlejaks kujunes Tartu Riikliku Ülikooli üldajaloo professor Helmut Piirimäe. Siinne kirjutus aga seda võitlust, mille tulemusel lubati Tartu ülikoolil 1982. aastal tähistada 350 aasta juubelit, lähemalt ei käsitle.⁹ Järgnevalt püüan anda ülevaate, mis oli 1982. aastaks saavutatud 17. sajandil Tartus tehtud teaduse uurimise alal.

Enne 1982. aastat ilmunud kirjandus

Pärast Eesti inkorporeerimist NSV Liitu sai Tartu ülikooli varasema ajaloo uurimist esialgu jätkata vaid välismaal. Varasem baltisaksa ajalookirjutus ei olnud Rootsi-aegse ülikooli vastu väga suurt huvi üles näidanud: olid ilmunud vaid mõned lühemad artiklid ja professorite elulood koos mõningate allikatega.¹⁰ 1945. aastal valmis aga Tartu ülikoolis õppinud ajaloolase Georg Rauchi sulest teos, mis seisab tänini asjaomase teemaga tegelevate ajaloolaste laual: „Tartu ülikool ja vara-

⁸ Эдуард Мартинсон. История основания Тартуского, б. Дерптского-Юрьевского университета. Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, 1954.

⁹ Prof. H. Piirimäe on sellest korduvalt kõnelnud eri auditooriumide ees.

¹⁰ Nt: **Theodor Beise**. Beitrag zur Geschichte der ältesten Universität Dorpat. // Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Bd. VIII. Riga, 1857. S. 150–188, 514–549; **Carl Schirren**. Zur Geschichte der Schwedischen Universität in Livland. // Mittheilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv, Est- und Kurlands. Hrsg. v. d. Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der russischen Ostseeprovinzen. Bd. 7. Riga, 1854. S. 41–68; **August Buchholtz**. Verzeichnis sämmtlicher Professoren der ehemaligen Universitäten zu Dorpat und Pernau und der academischen Beamten. // Mittheilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv, Est- und Kurlands. Hrsg. v. d. Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der russischen Ostseeprovinzen. Bd. 7. Riga, 1854. S. 158–209.

jase valgustuse sissetung Liivimaale 1690–1710”.¹¹ Autori eruditsioon ja taustatundmine on taganud töö, mida pole senini suudetud ületada. Rauch näitas veenvalt, et provintsiülikool, kuhu tuli noori andekaid professoreid emamaalt, võis olla nii mõneski mõttes progressiivsem kui formaalselt suurem ja tähtsam Uppsala ülikool.

Karl Inno andis 1972. aastal USA-s välja esimese tervikliku ülevaate Rootsi-aegse Tartu ülikooli ajaloost, mis haaras nii *Academia Gustaviana* kui ka *Academia Gustavo-Carolina* perioodi.¹²

Matti Sainio „Tartu ülikooli dissertatsioonid ja oratsioonid 1632–1656”, mis ilmus Stockholmis 1978. aastal,¹³ kujutas enesest bibliograafiat, mis oli mõeldud põhjalikuma käsitluse eeltööna: siht oli analüüsida *Academia Gustaviana*’s tehtud teadust. See käsitlus võinuks etendada sama rolli, mida Rauchi teos hilisema perioodi kohta, kuid jäi paraku ilmunuta.

1960.–70. aastail selgitas Alvin Isberg Rootsis tegusalt Rootsi aja kirikuvalitsemise probleeme, kuid teoloogiateadust ta otseselt ei puudutanud. Üldse on rootslaste endi hinnangul Rootsis teadushuvi olnud keskendunud peamiselt Rootsi põhialadele, mitte kunagistele provintsidele.¹⁴

1970. aastate keskpaiku oli ka Eestis ideoloogiline surve mõnevõrra nõrgenenud või teisenenud, sh pöörati üha rohkem tähelepanu Tartu ülikooli ajaloole. 1972. aastal korraldati ülikooli raamatukogus näitus, millega tähistati 340 aasta möödumist Tartu ülikooli asutamisest. 1974. aastal anti välja ka selle näituse kataloog (koostanud Arvo Tering), mis sisaldas Tartus leiduvate allikate publikatsioone ülikooli mõlema tegevusperioodi kohta, sh oli esimest korda üllitatud asutamisüriku eestikeelne tõlge, mille tegi Ülo Torpats.¹⁵

¹¹ **Georg von Rauch.** Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710. Essen: Essener Verlagsanstalt, 1945.

¹² **Karl Inno.** Tartu University in Estonia during the Swedish rule (1632–1710). Stockholm: Förlag Vaba Eesti, 1932.

¹³ **Matti Sainio.** Dissertationen und Orationen der Universität Dorpat 1632–1656. Stockholm, 1978.

¹⁴ Vt ülevaade: **Torbjörn Eng.** Swedish Research concerning the Swedish Baltic Provinces. / Die Baltischen Länder und der Norden. Nordistica Tartuensia. 13. Tartu, 2005. P. 94, 100, 107.

¹⁵ **Arvo Tering, Reet Kask** (koost.). Academia Gustaviana 1632–1665. Academia Gustavo-Carolina 1690–1710. Näituse kataloog. Tartu, 1974.

1975. aastal loodi ülikooli ajaloo komisjon ja hakkas ilmuma sariväljaanne „Tartu ülikooli ajaloo küsimusi“ ning jätkati allikate publitseerimist. 1978. aastal avaldati trükis *Academia Gustaviana* senati protokollid aastaist 1632–34.¹⁶ Ilmus hulk teemakohaseid üksikartikleid ülikooli toimetistes, väljaandes „Tartu ülikooli ajaloo küsimusi“, ajakirjas Horisont ja mujal. Ulatuslikult selgitati välja Tartu ülikooli trükikoja trükiseid, maailma eri raamatukogudest koguti Tartus kaitsitud dissertatsioonide koopiaid. Selle väärtusliku kollektsiooni mõned eksemplarid on nüüdseks kahjuks peaaegu kustunud ja vajaksid uuesti parema kvaliteediga kopeerimist või digiteerimist. Väljaselgitustöö jätkus ka pärast juubelit ja päädis alles aastal 2000 avaldatud ülevaatega Tartu ülikooli trükikoja arengust.¹⁷

Need olid eeldused, millele sai toetuda kolmeköitelise ülikooli ajaloo esimese osa kirjutamisel, peale selle muidugi arhiivandmed. Professor Helmut Piirimäe juhatusel 1982. aastal ilmunud raamat (teadustöö käsitluse puhul löid raamatu koostamisel kaasa vastavate erialade spetsialistid¹⁸) oli Rootsi-aegse Tartu ülikooli ajaloo esimene tervikülevaade, mis haaras nii majandust, poliitilist tausta, sotsiaalseid suhteid kui ka ülikoolis tehtud teadust. Selle teose ilmumisega oli kindla aluse saanud nii Tartu ülikooli vanus kui ka tähendus 17. sajandi Rootsi Läänemere-provintside vaimuelus. Töö on tänini põhiteos,

¹⁶ Tartu Ülikooli (Academia Gustaviana) Senati protokollid 1632–1656. I, 1632–1634 = Konsistoriumsprotokolle der Universität Dorpat (Academia Gustaviana) 1632–1656 = Commentarii actorum Senatus Universitatis Tartuensis (Academiae Gustavianae) ab anno MDCXXXII usque ad annum MDCLVI. Koostanud, tõlkinud, kommenteerinud ja eessõna Arvo Tering. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool 1978.

¹⁷ **Ene-Lille Jaanson.** Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710. Geschichte und Bibliographie der Druckschriften. (Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia.) Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000. Kui varem ei teatud täpselt rootsiaegsete trükiste arvu, siis Ene-Lille Jaansonil jt töö tulemusena saab rääkida umbes 1500 trükisest, millest konkreetselt teada on 1389.

¹⁸ Tartu ülikooli ajalugu kolmes köites. I köide. 1632–1798. Koost. **Helmut Piirimäe.** Tallinn: Valgus, 1982. Lk 181. Teadustöö osa kirjutamisel olid kaasatud R. Ruutsoo, T. Luik (filosoofia), P. Tulviste (psühholoogia), M. Tānava (ajalugu), E. Jaanus (majandusteadus), J. Kuum (põllumajandus), A. Kiris, L. Leesment (õigusteadus), E. Tamm, J. Maadla, A. Lill (kreeka keel, retoorika ja poeetika), P. Nurmekund (orientalistika), H. Sillaste (teoloogia), Ü. Lumiste (matemaatika), P. Kard, P. Prüller (füüsika), H. Eelsalu, A. Tering (astronoomia, viimaselt ka ülikooli raamatukogu käsitus), V. Kalnin (arstiteadus), H. Trass (botaanika), E. Varep (geograafia).

mida kasutatakse ja viidatakse. Kuna üks teose eesmärke oli tõestada Tartu ülikooli ajaloolist järjepidevust, vaadeldi selles *Academia Gustaviana* (1632–65) ja *Academia Gustavo-Carolina* (1690–1710) perioodi ühtse arengureana. Kuigi järjepidevust rõhutati ka taasasutamise aktis 1689. aastal, ei saanud sellest käsitlusviisist lähtudes kahte tegevusperioodi sisuliselt võrrelda. Ehkki näiteks filosoofilise taustsüsteemi puhul on isegi välja toodud *Academia Gustaviana*'s valitsetud neoskolastika ja *Academia Gustaviana-Carolina* perioodil sisse tunginud varavalgustus,¹⁹ ei ilmne Euroopas vahepeal toimunud mõttemurrang, kus muutusid nii autoriteedid kui ka küsimusepüstitused, kogu oma suuruses. Iga teadusharu otsis oma eelkäijaid, projitseerides seeläbi nüüdisaegsed teadusmõisted minevikku, kus neid ei olnud veel loodud.

Aastail 1982–2006 avaldatu

Pärast ülikooli suurejoonelisi 350 aasta juubeli pidustusi ja kolmeköitelise ülikooli ajaloo ilmutist on Rootsi-aegse ülikooli teaduselu kohta lisandunud uut üsna visalt.

Eraldi võiks välja tuua kaks Tartu ülikooliga seotud meest, kelle tegevust on vahepealsel ajal väärtustatud ja uuritud ennekõike Rootsi, aga ka Eesti teadlaste osavõtul. Need on Tartus õppinud hilisem Rootsi loodusteadlane, kuninga ihuarst ja Inglismaa Royal Society liige Urban Hiärne (1641–1724) ning Rootsi luulekunsti rajaja, Tartu õuekohtu assessor ja Vasula mõisnik Georg Stiernhelm (1598–1672), mõlematele on pühendatud sümposioone ja antud välja soliidseid artiklilogumikke. Näiteks tähistati 400 aasta möödumist Georg Stiernhelmi sünnist 5.–7. augustil 1998. Talle on püstitatud mälestuskivi Vasulasse ja üllitatud ettekannete kogumik,²⁰ kus on vaatluse all nii Stiernhelmi juriidilised ja poliitilised vaated, maailmapilt, tema tegevus kaalude ja mõõtude ühtlustajana Rootsis, mõtted grammatikast ja poeesiast kui ka tutvusringkond ja õukonnaballetid. Veelgi suuremat tähelepanu on pööratud Tartu ülikooli kuulsaimale kasvandikule Urban Hiärnele:

¹⁹ TÜ ajalugu I. Lk 181.

²⁰ Stiernhelm 400 ar. Föredrag vid internationellt symposium I Tartu 1998. Red. Stig Örjan Ohlsson och Bernt Ohlsson. Nordistica Tartuensia. 4. Stockholm, 2000.

tema kohta on ilmunud monograafiaid²¹ ja peetud 2005. aastal sümposium Saadjärvel.²²

Eesti uurijad on põhjalikumalt käsitlenud Urvaste pastori Gutsclaffi²³ ja talurahvakoolide rajaja Forseliuse²⁴ ning kirikukirjanduse koostaja Heinrich Stahli²⁵ elu ja tegevust. Kuigi ükski neist polnud otseselt seotud ülikooliga, on nende kohta kirjutatu kui Rootsi aja väimuelu käsitlus väga arvestatav. Raamat Rootsi sõjaväe kohta,²⁶ kus muu hulgas on vaatluse all haavatute ja haigete hooldus, lisab uusi teadmisi 17. sajandi meditsiini kohta. Avastuseks võib kahtlemata pidada teadmist, et Tartu propageeris professor Sven Dimberg (1661–1731) Newtoni õpetusi juba enne, kui need kusagil mujal omaks olid võetud või tunnustust leidnud. Selle seiga viisid rahvusvahelisse teaduskäibes professorid Piirimäe ja Ülo Lumiste.²⁷

Vahepealsel ajal, eriti agaralt kohe pärast Eesti taasiseseisvumist, on välja antud hulk äärmiselt vajalikke teatmikke ja allikaid. Arvo Teringu hiigeltöö tulemusena avaldati 1984. aastal trükkis Rootsi-aegse ülikooli *Album Academicum*.²⁸ 1994. aastal ilmus järjekordne osa *Academia Gustaviana* protokollidest.²⁹ Välja on antud rida kõnesid ja

²¹ **Stig Örjan Ohlsson.** Urban Hiärnes språkvetenskapliga författarskap. IV, Urban Hiärne and Cartesian phonetics. Lund: Ambla, 1997.

²² Den otidsenlige Urban Hiärne: föredrag från det internationella Hiärne-symposiet i Saadjärve, 31. augusti–4. september 2005. Koost. Stig Örjan Ohlsson, Siiri Tomingas-Joandi. Nordistica Tartuensia. 17. Tartu, 2008.

²³ **Lea Kõiv.** Johannes Gutsclaff ja tema "Lühike teade ja õpetus". Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, eesti ajaloo õppetool, 2005.

²⁴ **Aivar Põldvee.** Konstrueeritud Forselius: Kroonikast Kalevipojani ja edasi. // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005. Tartu, 2006. Lk 9–51.

²⁵ **Leino Pahtma.** Heinrich Stahl 17. sajandi 1. poole Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjandusloos. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, üldajaloo õppetool, 1998.

²⁶ **Margus Laidre.** Üks hä tru ja õige sullane: elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999.

²⁷ **Ülo Lumiste, Helmut Piirimäe.** Sven Dimberg: en befrämjare av Newtons lära vid universitet på 1690-talet – Del 1 // Normat: Nordisk matematisk tidskrift. Nr 4. 2005. Lk 155–172.

²⁸ *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710.* Koost. **Arvo Tering.** Tallinn: Valgus, 1984.

²⁹ Tartu Ülikooli (Academia Gustaviana) Senati protokollid 1632–1656. II, 1637–1644. Commentarii actorum Senatus Universitatis Tartuensis (Academiae Gustaviana) ab anno MDCXXXII usque ad annum MDCLVI. Koost., tõlkinud ja kommenteerinud **Arvo Tering.** Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1994.

Foto 1. Academia Gustaviana esimese ajalooprofessori Friedrich Meniuse teose „Syntagma de origine Livonorum“ ära kiri. Käsikiri kuulus kroonika-kirjutaja Thomas Hjärne kogutud materjalide hulka. Tähelepanuväärne on, et kahenaisepidamises süüdistatud Menius sattus põlu alla ja tema teosed olid Rootsis keelatud (LVVA. 4038-1-370. L 10).

kroonikalaadseid kirjeldusi: Johannes Claudii Risinghi „Kõne Tartu linnast“³⁰ võimaldab sissevaadet nii kõnekunsti kui ka Tartu linna ajalukku, samuti ajalooprofessor Friedrich Meniuse kirjeldus *Academia Gustaviana* avamisest.³¹ Üllitatud on ka 1699. aastal Pärnus peetud *Academia Gustavo-Carolina* avapidustuste kirjeldus³² ja rektori jõulumanitsus üliõpilastele 1646. aastast.³³ 1997. aastal ilmus justkui

³⁰ Johannes Claudii Risingh. *Kõne Tartu linnast: 1637* [tõlkinud Marju Lepajõe; kommenteerinud Jüri Kivimäe]. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996.

³¹ **Friedrich Menius.** *Jutustus Tartu Ülikooli inauguratsioonist, mis toimus 15. oktoobril 1632. aastal* [tõlkinud ja kommenteerinud Kristi Sak]. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997.

³² *Academia Gustavo-Carolina* inauguratsiooniaktus, mis peeti Pärnus 28. augustikuul päeval 1699. aastal / [tõlkinud ja kommenteerinud Kristi Viiding; toimetanud Marju Lepajõe]. Pärnu: Tartu Ülikool, 1999.

³³ *Academia Gustaviana* rektori ja senati jõulumanitsus üliõpilastele aastast 1646. Ladina keelest tõlkinud ja kommenteerinud Kristi Viiding. // *Akadeemia*. 2000. 12. Lk 2491–2499.

uue sarja aligusena Tartu akadeemia, st *Academia Gustaviana* põhikiri ladina ja eesti keeles,³⁴ kahjuks aga ei ole see sari jätkunud. Tartu akadeemia asutamisürik mitmes keeles on avaldatud prof Raik-Hiio Mikelsaare algatusel eraldi väljaandena.³⁵ 17. sajandit Liivimaal kirjeldab Kelchi kroonika.³⁶

Kõik need trükised laiendavad meie teadmisi 17. sajandi vaimu-elu kohta, kuigi ei räägi otseselt toleaeegsest teadusest. Ent üldkäsitlestesse pole sellest kõigest jõudnud kuigi palju. Ilmar Talve „Eesti kultuurilugu”, mis on ilmunud 2004, toob välja 17. sajandi teaduse allutatuse riigile ja kirikule, märgib ära koos ülikooliga asutatud trükikoja ja raamatukogu, annab hea ülevaate kiriklikust kirjandusest, millest nõukogude ajal mööda mindi ja nendib teraselt, et 17. sajandil moodi läinud eestikeelse juhuluule eeldus oli seda keelt mõistev kuulajaskond.³⁷ Kuid kõrvutuseks: Saksa ülikoolide dissertatsioonide valikbibliograafia³⁸ sisaldab ainult kaks Tartu oma, ei ühtki Pärnu perioodist, ühe Tallinna gümnaasiumi (1684) ja 12 Riia gümnaasiumi oma aastaist 1680–1685.

Hoopis uusi vaatenurki võib aga märgata ajalooarhiivi 2006. aastal ilmunud kogumikus “Läänemereprovintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil” (koostanud Enn Küng). Tartu ülikoolis tehtud teaduse uurimise poolest tuleb eriti esile tõsta Arvo Teringu uurimust “Heliootsentrisest maailmasüsteemist ja selle retseptisioonist Baltimail 17. sajandil”. Värsket käsitusviisi võimaldab uus asjatundjate ring, kes valdavad ajastu tekstide süvitsi mõistmiseks vajalikke keeli. Nõnda on vaateviis avardunud ja aidanud paigutada taustsüsteemi ajastule iseloomulikke nähtusi, nagu piiblitõlked või juhuluule.

³⁴ Tartu akadeemia (*Academia Gustaviana*) põhikiri. Tõlk. Kristi Sak, toim. Marju Lepajõe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997. Ees- ja järelsõna Peeter Järveldaid.

³⁵ *Diploma foundationis Academiae sive Universitatis Dorpatensis* [koost. Raik-Hiio Mikelsaar]. Tartu, 2005.

³⁶ **Christian Kelch**. Liivimaa ajalugu. Tõlkinud [ja eessõna] Ivar Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2004.

³⁷ **Ilmar Talve**. Eesti kultuurilugu: keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa, 2004. Lk 149–156.

³⁸ **Hanspeter Marti**. *Philosophische Dissertationen deutscher Universitäten 1660–1750. Eine Auswahlbibliographie unter Mitarbeit von Karin Marti*. München-New-York-London-Paris: K. G. Sau, 1982.

Juubeliaasta 2007

Kuna eelmisi juubeleid on ikka jäädvustatud väärikalt ka teaduslikus mõttes, võinuks seda eeldada ka 375. aastapäevalt. Ja tõesti – tähtpäeva puhul ilmus taasisesisvunud Eesti esimene Tartu ülikooli ajaloo terviklik ülevaade.³⁹ Kahjuks ei sisalda see historiograafia peatükki, kus antaks hinnang varem ilmunule. Raamatus pole viiteid (üksnes kirjanduse nimestik teose lõpus), seega ei saa seda kasutada teadusväljaandena. See on äärmiselt kahetsusväärne, arvestades raamatu mahtu (774 lk teksti). Rootsi aeg hõlmab raamatu esimesed sada lehekülge ja seda vaadeldakse sujuva arengureana, samamoodi nagu 1982. aastal ilmunud kolmeköitelise ülikooli ajaloo esimeses osas. Faktitäpsuse poolest kipub uus (viideteta) väljaanne kohati jääma vanale (viidetega) alla. Näiteks on kuulsatest kasvandikest nimetatud Uus-Rootsi kuberner Johan Classon Risinghit – seda fakti pidas vastava peatüki autor professor Helmut Piirimäe ise 1982. aastal väheusutavaks.⁴⁰ Kuna viiteid ei ole, ei saa ka hinnata, kas vahepeal on autori käsutusse sattunud lisaallikaid, mis seda arvamust toetavad. Jüri Kivimäe kommentaar Johannes Claudii Risinghi „Kõnele Tartu linnast” seda igatahes ei kinnita, kõnealune Johannes Risingh elas hiljem Pommeris, tegutses kameeriirina, suri 1649. a ja on maetud Stettini Maria kirikusse.⁴¹ Küll aga oli kindlasti *Academia Gustaviana*’s õppinud teise Rootsi koloonia, Kullaranniku ehk Guinea kuberner (keda ei ole mainitud) Johann Philipp Crusius, tuntud meresõitjate v. Krusensternide suguvõsa esiisa.⁴²

17. sajandi vaimumaailma mõistmise uuele tasemele viib meid aga Tartus ilmunud juhuluule tõlgete kogumik.⁴³ Juba pealkiri „Oo, muusadele pühendatuim linn” on iseloomulik ja kõnekas. Juhuluule uurimine ongi viimase 25 aastaga ilmselt kõige rohkem arenenud: on õpitud mõistma selle barokiajale tunnusliku kirjandusliigi erilaadseid võlusi. Üldjuhul pole päris tundmatuid allikaid pärast 1932. aastat kuigi palju lisandunud, aga siin on ka see ette näidata: Schweinfurti linna kroonikast

³⁹ Universitas Tartuensis 1632–2007. Tartu, 2007.

⁴⁰ TÜ ajalugu I. Lk 98.

⁴¹ Kõne Tartu linnast. Johannes Claudii Risingh 1637. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996. Kommentaar: Jüri Kivimäe. Johan Risingh ja tema kiidukõne Tartu linnale anno 1637. Lk 40.

⁴² Vt: Album academicum, nr 409.

⁴³ Oo Dorpat, urbs addictissima musis. Valik 17. sajandi Tartu juhuluulet. Koost. Kristi Viiding, Jana Orion, Janika Päll. Tallinn, 2007.

avastati Põltsamaal tegutsenud saksa päritolu pastori Johann Sebastian Markarti seni tundmatu eestikeelne epigramm „Üleskutse Liivimaale, tänulikkuses jumalasõna levitamise eest seal”, mida võib pidada pikimaks (56 värssi) 17. sajandist pärit eestikeelseks ilmalikuks tekstiks.⁴⁴

Kaaluka panuse 17. sajandi vaimuelu uurimisse on andnud 2008. aastal avaldatud kogumik „Ajaloikirjutaja aeg”. Ja seni võrdlemisi varjus olnud Tartu ülikooli kasvandikust kroonikakirjutaja Thomas Hiärne on viimase aasta jooksul olnud vaatluse all lausa kolmes eri autori artiklis!⁴⁵

Endistviisi on päevakorral ülikooli ja eestlaste seosed. Artikli algul mainitud konverentsil sedastas prof Helmut Piirimäe, et ilmselt jääb selgusetuks, kas 1642. a immatrikuleeritud Johannes Freyer oli ikka eestlane või mitte,⁴⁶ kuni keegi ei leia lisatõendusmaterjali. Õigemal teel näib aga olevat eestlaste otsimine siis, kui me loobume otsimast tingimata talupoega ja vaatame ka linna poole: 1702. a immatrikuleeriti näiteks Johan Hering Kuressaarest. Linlasi, kelle puhul tuleb kõne alla vähemalt pool Eesti päritolu, on *Album Academicum*’i süvenedes päris mitu. Kui võtta ühtlasi arvesse, et üle poolte üliõpilaste sotsiaalset päritolu me tegelikult ei tea, ning tõsiasi, et sotsiaalse karjääri teele asunud noor inimene vaikib oma päritolust pigem madala kui kõrge päritolu puhul, siis on tõenäosus, et nende seas on olnud eestlasi, väga suur.

Mõistagi peame taas defineerima, keda pidada eestlaseks. Tänapäeva mõttes rahvused rahvusriigi ja rahvuskeelega on 19. sajandi käsitus. 17. sajandil olid esiplaanil religioon ja seisus. Seisuslikus ühiskonnas võib maarahva, talupoja samastamist eestlasega pidada isegi õigustatuks. Linlane ei olnud talupoeg, kuigi võis rääkida eesti keelt. Keeleline identiteet oli olemas ka 17. sajandil. Seega ei olnud

⁴⁴ Detlev Pleiss, Kristi Viiding. Johann Sebastian Markardi senitundmatu eestikeelne jubuluuletus aastast 1657. // Keel ja Kirjandus. 2007. 4. Lk 265 (256–276).

⁴⁵ Piret Lotman. Thomas Hiärne – nimi Rootsi Läänemereprovintside varasest ajalookirjutusest. // Ajaloikirjutaja aeg. Koost. Piret Lotman. Acta Bibliotheca Nationalis Estoniae. 11. Tallinn, 2008. Lk 114–140; Janet Laidla. Thomas Hiärne ja tema „Eesti-, Liivi- ja Lätimaa ajalugu”. // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. #2006. Lk ... Lea Leppik. Thomas Hiärne und seine Chronik. // Den Otidsenlige Urban Hiärne. Red. Stig Örjan Ohlsson, Siiri Tomingas-Joandi. Tartu, 2008. S. 51–63. Kõik autorid tegid oma tööd tegelikult samal ajal, mistõttu ei olnud üksteise uurimistulemused kättesaadavad. Kolme peale kokku saab mõneti erineva allikabaasi ja küsimusepüstituse tõttu ühest olulisest Baltimaade ajalookirjutajast päris mitmekülgse pildi.

⁴⁶ Vt: TÜ ajalugu I. Lk 66.

eesti keelt rääkiv linlane siiski sakslane. Kes ta siis oli? Eesti ajaloo-kirjanduses ja ajalooteadvuses püsib visalt ettekujutus, et linnas elav eestlane oli vaid tõrjutud alamkihi esindaja, hoolimata Paul Johanseni ja Heinz von zur Mühleni ning Georg v. Rauchi palju diferentseeritud mat pilti pakkuvatest uurimustest.⁴⁷ Tegelikult on meil puudu korralik uurimus Rootsi-aegse Eesti- ja Liivimaa sotsiaalsete struktuuride läbilaskvusest. Ootamatult ja väga kiiresti suurriigiks tõusnud Rootsi vajas uusi inimesi uutele kohtadele. Ere näide on siin kas või kuberneriks, kantsleriks ja kuninga lähikondlaseks tõusnud kaupmehepoe Johan Skytte, kes polnud sugugi ainus omataoline. Uurimused sõjaväest on näidanud, et talupojal oli võimalik Rootsi armees karjääri teha, nii on teada, et 1656. aastal juhatasid Tartu kaitseks talupoegadest loodud kompaniid kolm eestlasest ülemohvitser: kapten Kubias Pap, leitnant Nemiko Hindrich ja lipnik Taix Andres. Otto Liiv oletas umbes 70 Põhjasõja-aegse ohvitseri puhul eesti päritolu, tõestada suutis ta seda 40 puhul.⁴⁸ Üliõpilase ja sõduri sotsiaalse staatuse vahe ei olnudki väga suur, üliõpilane võis näiteks suvevaheajal käia palgasõdurina elatist teenimas. Miks siis mitte uskuda ka hariduskarjääri võimalikkusse? Suurem osa haritlasi ei tulnud tol ajal aadlike seast, vaid ühiskonna keskkihtidest. Linnaeestlased võisid kuuluda keskkihti ja talupojalegi võidi anda vabaduskiri Euroopasse õppima minekuks.⁴⁹ Igal juhul, kui on teada, et eestlased olid esindatud katoliiklikus jesuiitide kolleegiumis ja tõlkide seminaris,⁵⁰ vajaks nende täielik puudumine luterlikust ülikoolist väga head põhjendust.

⁴⁷ **Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen.** Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln, Wien: Böhlau, 1973; **Georg v. Rauch.** Frühe Ansätze für die Entstehung einer estnischen Mittelschicht Dorpat (Tartu) im 16. und 17. Jahrhundert. // Zeitschrift für Ostforschung. Jg. 39. 1990. H. 4. S. 504–520.

⁴⁸ **Margus Laidre.** Lk 229; viitega artiklile Otto Liiv. Eesti ohvitserid Põhjasõjas. // Sõdur. 1938. 3. Lk 69.

⁴⁹ Vt: Bericht von Baron Harald Toll in Reval. // Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1902. Riga: Häcker, 1903. S. 73.

⁵⁰ Vello Helk toob oma sellekohases monograafias välja jesuiitide ilmi-vennad Johannes Esto (lk 247) ja Andreas Reimi (lk 251), õpilaste hulgas on eesti päritolu tõenäoline päris mitme puhul. Vt: **Vello Helk.** Jesuiidid Tartus 1583–1625. Vastu-reformatsiooni eel- ja Põhja-Euroopas. Tartu: Ilmamaa, 2003. Lisa III. Jesuiitide õpilased ning jesuiidid Eesti ja Läti aladelt (lk 254–269).

Desideraatidest

19.–20. sajandi puhul on enam-vähem igast professorist kirjutatud vähemalt üks pikem artikkel, mõnest ka raamat. Rootsi-aegsete professorite kohta, eriti ülikooli esimesest tegevusperioodist, seda peaaegu ei ole tehtud. Ridamisi mitmes väljaandes on esitatud üksnes lühiajandmed, kuid pikemaid lugusid õpingutest ja õpetajatest, töödest ja nende taustsüsteemist on vaid väheste kohta. Allikaväärtus oleks kas või Ingemund Brömsi (1669–1722) koostatud *Academia Gustaviana-Carolina* professorite lühielulugudel, mille originaal on Uppsalas, koopia aga Tartus.⁵¹

Nagu juba eespool mainitud, on jäänud pooleli ülikooli põhikirjade avaldamine. *Academia Gustavo-Carolina* põhikirja uus publikatsioon koos kommentaaride ja tõlkega aitaks suuresti mõista ülikooli sisemist arengut ja looks võimaluse kahte perioodi võrrelda. *Academia Gustavo-Carolina* teaduselu on suurepäraselt avatud Georg v. Rauchi põhjalikus monograafias (mis ei tähenda, et see peaks olema lõplik käsitlus, mille üle ei saa polemiseerida, sellest aga allpool). Sama põhjalik uurimus *Academia Gustaviana*'s tehtud teadusest alles ootab kirjutajat. Eestis pole seni ilmunud ka ühtki tööd, mille põhiline uurimisobjekt oleks idee.⁵²

Ülikooli kahte tegevusperioodi aitaks sisuliselt võrrelda ja mõista süvenemine tolleaegsetesse dissertatsioonidesse ja disputatsioonidesse. Seni pole publitseeritud ühtki 17. sajandi dissertatsiooni. Kas või ideedeajaloo õppevahendina oleks väga vajalik tõlkida eesti keelde mõnigi neist. Olgu siinkohal toodud katkend Tartu ülikooli ajaloo muuseumi näituse avamisel 3. oktoobril 2007 ette kantud disputatsioonist „Maast”: „*XIV Lisame, et Maa on liikumatu mitte ainult Pühakirja valguses, kus on öeldud, et jumal pani Maa kindlalt paika, et see ei liiguks. Aga suur Scaliger ütleb, et ka meie tajud võivad seda kinnitada: Kui me viskame kivi õhku, siis näeme, et see sööstab tagasi samasse kohta. Kui Maa liiguks, ei oleks see võimalik, sest koht liiguks eest ära*”. Toodud näites on esindatud mõned väga iseloomulikud nähtused. Esiteks: range toetumine autoriteetidele, olgu selleks pühakiri või mõni omaaegne populaarne autor. Suur Scaliger oli Julius

⁵¹ Historia Academiae Dorpatensis 1632–1698. TÜR KHO. F. 7, s. 39.

⁵² Nagu näiteks Gunnar Eriksson. The Atlantic Vision. Olaus Rudbeck and Baroque Science. USA: Science History Publications, 1994.

Foto 2. Hetk 3. oktoobril 2007 Tartu ülikooli ajaloo muuseumis toimunud 17. sajandi dissertatsiooni ettekandmiselt (Foto: A. Tennus)

Caesar Scaliger (1482–1558), kes humanistlike argumentidega püüdis kaitsta Aristotelese maailmasüsteemi uue, kopernikliku vastu. Argumentatsioon on rangelt loogiline. Üles visatud kivi kukub ju samasse kohta?! Me näeme siin vahevormi, püüdu leida empiirilisi argumente vana maailmapildi toetuseks. Kuid argumentid ei pidanud olema tingimata empiirilised, need võisid olla ka moraalsed või eetilised. Sama dissertatsioon väidab lõpu poole: „*XXXVI Miks Loojale meeldis anda Maale omadus kasvatada kõike? – Jumal tahtis, et neil, kellel üks piirkond on külluslikult rikas, oleks teine piirkond vaene. Et Maal on ühed piirkonnad viljakad ja teised mitte, see on selleks, et inimesed oleksid omavahel sõbrad ja aitaksid üksteist.*”⁵³

Niisuguste tekstide mõistmiseks tuleb loobuda järgimast lineaarse progressi ideed. Seni on kõige rohkem ja paremini uuritud kartesiaanluse sissetungi ja võidukäiku. Aristotelliku ja kartesiaanliku ehk mehhanistliku maailmapildi – sest viimase võidukäik oli loodusteadusliku revolutsiooni tuum – vastuolu oligi üks ajastu põhivastuolu, kuid mitte

⁵³ Disputatio Philosophica de terra ... Petrus Laurentii Arbogensis. Dorpat: Johannes Vogel, 1654. TÜR KHO. R Acad. Derp. 1654:30.

ainus. Ennekõike on otsitud märke heliotsentrilise maailmasüsteemi pooldamisest või loomuõiguse tundmisest. Mismoodi olid aga omavahel seotud loomuõiguslikud põhimõtted õigusteaduses ja kohtupraktika, kus piinamist⁵⁴ peeti loomulikuks ja vajalikuks ning sel viisil saadud tunnistusi tõeseks?

Vahel tasuks ilmselt keskenduda sellele, mida need minevikuteadlased siis õigupoolest omas ajas ütlesid, mitte otsida nende töödest paaniliselt tulevikuteaduse märke. Kuhu asetada Petrus Schomeruse (1607-?) magistritöös esitatud teooria, et Linnutee on maailma loomispäeval salvestatud valgus? Seesama Petrus Schomerus on Tartus aktiivselt arendanud astronoomiahuvi. Tema juhendusel ilmus terve seeria dissertatsioone pealkirja all “Uranoloogia harjutused”, milles anti ülevaade taevast, maast, tähtedest jm, nõnda koorub välja terviklik maailmanägemine. Kuna see ei olnud koperniklik, pole see ühegi hilisema uurija sisulist tähelepanu pälvinud. Võib-olla asjata? Georg Stiernhelm, keda peetakse Rootsi esimeseks koperniklaseks ja kes asutas Tartu lähedale Vasulasse oma mõisasse esimese teadaoleva observatooriumi Eesti alal, seesama õukonna esipoeet Georg Striernhelm on kirjutanud pühendusluuletusi Schomerusele, nimetades teda heaks sõbraks ja kuulsaks teadlaseks. Kui palju me tegelikult teame nende kahe mehe suhetest? Me loeme üldkäsitlustest, et Tartus jäädigi vana maailmapildi küttesse ega huvitu sellest pikemalt. Miks? Milline õigupoolest oli see vana maailmapilt, mida uuega asendama hakati? Uuenduste sügavust ei saa kunagi mõista, kui suhtuda põlglikult või tõrjuvalt sellesse, mida uuendama asuti. Eespool tsiteeritud disputatsioonis “Maast” on muu hulgas väide, et härra Tycho Brahe huvitavatest ideedest me küll ei kirjuta, aga võime neist disputatsiooni käigus rääkida. Kui hästi me tegelikult teame, millest siiski räägiti Tartus 17. sajandi keskel?

17. sajandil uuenesid näiteks Baruch Spinoza (1632–1677) mõjul ka religioonikäsitlused. Kui palju tungis Tartu usuteaduskonda deism või ideed loomulikust religioonist? Meedikutel võistlesid omavahel vitalistlikud, organismi loomulikust elujõust lähtuvad teooriad ja meh-

⁵⁴ Ülevaateartikli piinamise kohaldamisest kriminaalprotsessis, mis Liivimaal kaotati ametlikult 1686. a ja Eestimaal 1699, on kirjutanud **Leo Leesment**. Piinamise ehk tortuuri kaotamine Eesti- ja Liivimaal. // Ajalooline Ajakiri. 1931. Lk 186–193. Kaotamise fakt lk 189.

hanitsistlikud, Descartes'ist lähtuvad teooriad, mis vaatlesid inimorganismi kui üht paljudest masinatest. Kaarina Reinu uurimused Tartus kaitstud arstiteaduslikest disputatsioonidest on näidanud, et Tartus kalduti pigem vitalismi. Sama on teada ka 19. sajandi kohta. *Genius loci*? Mis oli tolleaegse loogika, psühholoogia, eetika sisu? Millised ideed jõudsin Tartusse ja millised mitte? Ja mis sai ideedest edasi? Täiesti õigesti märkis konverentsil Pärtel Piirimäe, et mainimine ega isegi mitte tsiteerimine ei tähenda veel retseptsiooni. Ehk tsiteeritakse ainult kritiseerimise eesmärgil, võib-olla pole mõtet mõistatud või on valesti mõistatud jne. Kuid ka valesti mõistmine väärrib uurimist.

Barokiaja teadus esitas küsimusi teisiti, kui seda tehakse praegu. Ratsionalistlik empiiriline teadus väldib olemuslikke küsimusi. Uurimisobjekt on hingetu, muidu oleks seda raske mõõta, kaaluda ja osadeks lahutada. Barokiajastul oli uurimisobjekt tähenduslik ja hingesstatud. Astroloogia, alkeemia või poliitika – kõik püüdsid omal viisil seletada kogu maailma, anda filosoofilist tõlgendust kõigele ümbritsevale. Ma olen kaugel sellest, et kutsuda üles minema tagasi barokiajastusse, kuid tollases ambitsioonikuses kahtlemata on midagi. Kes riskiks tänapäeval kirjutada dissertatsiooni teemal "Elust ja surmast"?

Tollase teaduse mõistmiseks on vaja arvestada, et selles eksisteeris Jumal. Newton on kirjutanud rohkem viimsepäevakohtust kui teadusest.⁵⁵ Seni on suuremad pingutused tehtud nn progressiivsete joonte otsimiseks. Seda võiks vaadelda kui nn Prokrustese printsiipi – mõiste pärineb matemaatilisest statistikast – ja tähistab olukorda, kus eri faktorstruktuure lõigatakse ja venitatakse, kuni nad muutuvad mingil määral võrreldavaks, kõik see, mis aga ikka skeemi ei mahu, jäetakse lihtsalt kõrvale.⁵⁶

Suure sammu 17. sajandi teaduse sügavama mõistmise teel astus 3.–4. veebruaril 2006 Tallinna ülikoolis peetud konverents "Jumal tea-

⁵⁵ **Will and Ariel Durant.** The story of civilization. 7, The age of reason begins: a history of European civilization in the period of Shakespeare, Bacon, Montaigne, Rembrandt, Galileo, and Descartes: 1558–1648. New York: MJF Books, 1961. P. 575. Newtoni vahekorraest empiirika ja metafüüsikaga, jumalast tema teadusmetodoloogias vt: **Katrin Velbaum.** Jumala vägi Newtoni füüsikas. // Kuradi tark jumala loll. Koost. Enn Kasak, Anne Lill. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2006. Lk 141–181.

⁵⁶ **Aleksander Pulver.** Prokrustese printsiip psühholoogias, rääkimata koerast. // Kuradi tark jumala loll. Lk 133.

duses" ja selle ettekannete kogumik, mille on toimetanud Enn Kasak ja Anne Kull tähendusrikka pealkirja all "Kuradi tark jumala loll". Selles on ka märgata uut spiraalikeerdu teaduskäsitluses: nii, nagu Newton vajas oma maailmapilti jumala mõistet, on sellele mõistele tekkinud koht näiteks nüüdisaegses küberneetikas või täpsemini infosfääris. Mida rohkem robot teab iseendast, seda uhkem – enne tegutsemist on vaja ideed ja kavatsust ja teadmist, kus ma olen ja kes ma olen.⁵⁷ See uus vaatenurk loob kindlasti eeldused, et paremini mõista 17. sajandi teadust – sest just siis sündisid nüüdisaegse teaduse alged – ja seda-kaudu ka tänapäeva teadust ja maailma üldse. Klassikalise filoloogia ja teoloogia erialade taastamine Tartu ülikoolis on loonud teise vajaliku eelduse, et 17. sajandit on jälle võimalik sisuliselt uurida. Ajaloolased püüavad luua ka ideedeajaloo uurimissuunda – nendest kolmest erialast võiks loota tõelist sünergia. Ja ehk ei pea seda uut Tartu ülikoolis tehtud teaduse ajalugu ootama alles 25 aasta pärast.

Research at the University of Tartu at the Swedish times (The study of the theme during 25 years since 1982)

Lea Leppik, Museum of Tartu University History

The article overviews the contribution made to the study of the history of scientific research at the University of Tartu during 25 years since 1982 when the first more profound treatment of the university history came out of print, concentrating its attention to the literature published in Estonia.

During the period between the two world wars the study of the Swedish times popular in the Republic of Estonia and several serious historical overviews came out in 1932 to the grand scale celebrations of the 300th jubilee. Until today the most noteworthy treatment of scientific research carried out at the University of Tartu is Georg von Rauch's „Die Universität Dorpat und das Eindringen der Frühen Aufklärung in Livland 1690-1710“ (1945).

After the change of power as a result of World War 2 it was necessary to start showing that the territory of Estonia belonged to the sphere of influence of Russia. The reopening of the university in 1802 as Russia's state university became more important and the study of the previous period became unsuitable. In the 1970s the ideological pressure became weaker to a certain extent.

⁵⁷ **Enn Tõugu.** Jumal infosfääris. // Kuradi tark jumala loll. Lk 77–78.

Exhibitions were organized, source materials were published again and a serial collection of articles "Issues of the History of the University of Tartu" began to appear.

The university history commission was established. Under the leadership of Professor Helmut Piirimäe a permission to celebrate the 350th anniversary of the University of Tartu in 1982 was granted. As a result of the work of a big group authors, the first full treatment of the university history in three volumes was published. The parts of scientific research were written by specialists of respective fields also including the results of foreign researchers' work. As the aim of the study was to prove the historical continuity, Academia Gustaviana (1632-1665) and Academia Gustavo-Carolina (1690-1710) were viewed as one and the same developmental period. Proceeding from such a way of treatment, the two separate periods could not be compared concerning their content of work and this is why the breakthrough of mentality having taken place in the meanwhile in Europe cannot be demonstrated in all its greatness. In 1984 the Album Academicum about the university in the Swedish time was published. Later new information about the scientific research at the university of the Swedish times has not been added very much. The Swedes have devoted their attention to the Swedish natural scientist Urban Hjärne having studied in Tartu and to the founder of Swedish poetry, the Assessor of the Supreme Court of Livonia, the owner of the Vasula estate Georg Stiernhelm. After Estonia regained independence, in the 1990s several handbooks and source materials were published – the Academia Gustaviana Statutes, some speeches, the history of the printing house, an overview of the university activities in Pärnu in 1699-1710, etc. The collection of articles of the History Archives "The Development Perspectives of the Baltic Sea Provinces in the Swedish Superpower in the 16th – 17th century" published in 2006, compiled by Enn Küng, radically enriched our knowledge about the mentality of the 17 century. The novel and fresh approach became possible thanks to a new generation of researchers who had necessary skills for a profound understanding of the texts of the epoch.

In the first profound overview of the history of the University of Tartu published in the newly independent Republic of Estonia (2007, for the 375th jubilee) the Swedish period on 100 pages (out of 774) does not include any new information about scientific research. The new book concerning its correctness of facts (without indications) is even weaker than the old one (having exact indications).

A genuinely new level of understanding of the mentality of the 17th century is achieved by a collection of translations of occasional poems "Oo Dorpat, urbs addictissima musis" (2007). The graduate of the University of Tartu, the chronicle writer Thomas Hiärne who has been relatively little known was written about in three articles in the last year.

A secret dream to find an Estonian student has not come true. It seems that it is more probable to find an Estonian city dweller than a farmer at the university. There were quite numerous middle class Estonians in cities. We know that Estonians were represented in the Jesuit College (1583-1622) and the Interpreters Seminary. There should be a really good reason why Estonians were fully absent at the Lutheran university.

There are no profound biographies of the professors of the Swedish university, the publication of university statutes is not finished, and comparative treatments of the Academia Gustaviana and Academia Gustavo-Carolina are missing. Until recently not a single 17th century dissertation has been published. The introduction and victory of Cartesianism is best studied. At the same time the old view of the world of the professors has not been analyzed more profoundly. What was the content of logic, psychology, and ethics at that time? Which ideas reached Tartu and which did not, what happened to the ideas, is not known.

The science of baroque time asked questions differently than the rational empiric science. A long step forward was made on the road of deeper understanding of the 17th century science at the conference "God in Science" at the University of Tallinn in 2006 and the conference collection of papers titled "Devilishly wise, a divine fool" (edited by Enn Kasak, Anne Kull). The restoration of teaching classical philology and theology at the University of Tartu has created a necessary precondition for studying the 17th century science. The historians try to build up the research trend for the studying the history of ideas – from these three specialities genuine synergy can hopefully be achieved.

Laurentius Ludenius (1592–1654), Greifswaldi ja Tartu Ülikooli professor*

Katre Kaju
Eesti Ajalooarhiiv

Laurentius Ludenius (Lorenz Luden), kes pidas Greifswaldis ja Tartus professori ametit kokku 36 aastat, võib rääkida mitmest aspektist. Ta oli õpetatud, väga laialdaste teadmistega mees, humanist, kes huvitus peamiselt filosoofiast, jurisprudentsist ja poetikast. Tema tegevusvaldkond oli aga märksa laiem, kui nimetatud distsipliinid paista lubavad. Kuigi Ludenius õpetas pikki aastaid nii Greifswaldis kui ka Tartus, ei torganud tema õpetus silma millegi teaduslikult uuenduslikuga. 17. sajandil ei olnud uute teadusideede kiire õpetusse rakendamine kuigi oluline, sageli võis see hoopis ebasoovitav olla.

Ludeniust on korduvalt iseloomustatud kui ühte kõige silmapaistvamat õpetlast *Academia Gustaviana*'s, kuid tema tegevust Greifswaldi ja Tartu ülikoolis ei ole kunagi kõrvuti uuritud. Ludenius ja tema tegevuse kohta on kahte sorti kirjutisi. Esiteks biograafilised teatmeteosed, kus Ludenius lühikesele eluloole järgneb tema teoste pikk nimekiri,¹ teiseks käsitlused, kus vaadeldakse mõnda üksikaspekti.²

* Artikli aluseks on 2005. aastal Greifswaldi ülikooli 550. aastapäevale pühendatud konverentsil peetud ettekanne ning selle põhjal valminud artikkel **Katre Kaju**. Laurentius Ludenius, Professor an den Universitäten Greifswald und Dorpat (1592–1654). // Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums. Hrsg. von Dirk Alvermann, Nils Jörn und Jens E. Olesen. Berlin: LIT, 2007. S. 211–229. Artikkel on valminud ETF uurimistoetuse nr 6959 raames. 17. sajandil väljaspool Tartut ilmunud trükiste leidumus on näidatud nurksulgudes. Tartu trükistele on lisatud viide Ene-Lille Jaanson'i bibliograafiale (**Ene-Lille Jaanson**. Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu: Tartu ülikooli raamatukogu, 2000).

¹ Vt nt: **Henning Witte**. Diarium biographicum. Danzig: Rhetius, 1688. P. 3; **Johannes Moller**. Cimbria literata I. Copenhagen: Orphanotrophium Regium, 1744. P. 364–366; **Johann Friedrich von Recke**, **Karl Eduard Napiersky**. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Dritter Band. Mitau: Steffenhagen und Sohn, 1831. S. 119–131.

² Vt nt: **Kristi Viiding**. Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1656. Dissertationes studiorum Graecorum et Latinorum Universitatis Tartuensis, 1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjas-

Oluline valdkond, mida on hakatud alles viimastel aastatel kilbile tõstma, on Ludeniusse määrav roll *Academia Gustaviana* luuleelu kujundajana. Tegelikult on Ludeniusse tegevusest meie jaoks (enam-vähem) selged vaid mõned aspektid, sest peaaegu kogu tema mahukas kirjalik pärand on veel uurimata, erandiks mõned disputatsioonid ja Tartu-aegne luule.

Ludeniusse elust ja õpingutest

Nagu paljude 17. sajandi ja ka hilisemate õpetlaste puhul, ei ole kaugeltki kõik Ludeniusse elu- ja haridustee etapid täpselt teada. Ludenius oli pärit Põhja-Saksamaa õpetlaste perekonnast, tema samanimeline isa oli Põhja-Dithmarschenis Wedingstedti pastor.³ Ludeniusse ema, Gaudina Buddeni päritolu kohta ei ole midagi teada peale *Academia Gustaviana* matemaatikaprofessori Joachim Scheleniusse sõnade: *femina primaria ac Matrona honoratissima*.⁴ Ka Ludeniusse kaks venda olid õpetlased. Peter Ludenius sai 1625. aastal Wedingstedti pastoriks⁵ ja hiljem (1637) sama

tus, 2002; **Kristi Viiding**. Arukast reisimisest. Kolm reisimetoodilist traktaati 17. sajandi Eesti kirjanduses. // Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. Scripta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 12 (19), koostanud Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006. Lk 7–49; **Kristi Viiding**. Õnnelik olgu su samm.... // Keel ja Kirjandus. Nr 5. 2005. Lk 359–378; Nr 6. Lk 455–474; **Katre Kaju**. Die Beziehungen der antiken und neulateinischen Hochzeitslieder an der Academia Gustaviana am Beispiel von Laurentius Ludenius. // Studia Humaniora Tartuensia. 3. B. 1. 2002. <http://www.ut.ee/klaskik/sht/2002/kaju1.pdf> (28.03.2008).

³ Laurentius Ludenius vanema kohta vt: **Moller**. Cimbria literata. P. 364. Kus Laurentius Ludenius vanem õppis, ei ole teada.

⁴ Regiae Gustaviana Adolphinae Universitatis Rector M. Joachimus Schelenius, Math. Inf. Professor Ord. Civibus Reipublicae Literariae S.D. Dorpat, 1654 [Stockholm, Kuninglik Raamatukogu].

⁵ Vt Petrus Ludeniusse õnnitlusluuletust oma venna Laurentius Ludeniusse auks; **Laurentius Ludenius**. Liber de quatuor foelicitatis humanae gradibus: exercitiis LXXXIX. complectens universorum bonorum, tam internorum, animi atque corporis; quam externorum, utilium atque iucundorum, methodicam tractationem, serie praeceptorum perpetua. Greifswald: Albinus, 1625 [Greifswaldi ülikooli raamatukogu, Preisi kultuurivaramu raamatukogu Berliinis, Hertsoginna Anna Amalia raamatukogu Weimaris; Braunschweigi linna raamatukogu].

kihelkonna praostiks⁶ ning lõpuks (1643) Põhja-Dithmarscheni superintendiks ning Holsteini konsistooriumi assessoriks.⁷ Ludenius teine vend, Melchior, oli 1625. aastal koolirektor Regensburgis,⁸ hiljem aga diakon Dithmarschenis, esmalt Hemmes (1627), seejärel Heides (1637).⁹ Nii Ludenius isa kui ka vennad olid kirjanduslikult tegevad, kuid kaugegtki mitte nii aktiivselt kui ta ise.¹⁰ Ka Ludenius nõbu Martin Ludenius oli õpetatud mees, tegutsedes 1616. aastal Eggeböcki pastorina.¹¹

Ludenius isiklikust elust on teada väga vähe. Joachim Schelenius kutsest ilmneb, et Ludenius abiellus 1622. aastal Stralsundi patriitsi Christian Buchowi tütre Barbaraga.¹² Peale selle on teada tema elu moto: *vincam mea fata precando*.¹³

Ludenius sündis 1592. aastal Eckernfördes Schleswigi hertsogirrigis. Koduõpetusele järgnesid õpingud mitmes Põhja-Saksa gümnaasiumis (Flensburg, Lübeck, Stralsund). Joachim Schelenius sõnul saadeti Ludenius 1609. aastal Lübeckisse ja 1611. aastal Stralsundi.¹⁴ Viimane daatum ei saa olla täpne, sest juba 1610. aasta septembris immatrikuleeriti Ludenius Rostocki ülikooli,¹⁵ kuid pole teada, kas

⁶ Moller. Cimbria literata. P. 366.

⁷ Vt Petrus Ludenius e õnnitlusluuletust oma venna Laurentius Ludenius auks: **Laurentius Ludenius**. De viro practico, deque mediis ad vitam practicam ducentibus liber, Dorpat: Typ. acad. 1643 [Jaanson, nr 399].

⁸ Vt Melchior Ludenius e õnnitlusluuletust oma venna Laurentius Ludenius auks: **Ludenius**. Liber de quatuor foelicitatis gradibus.

⁹ Vt: Moller. Cimbria literata. P. 366 ning Melchior Ludenius e õnnitlusluuletust oma venna Laurentius auks: **Ludenius**. De viro practico.

¹⁰ Johannes Moller i järgi oli Laurentius Ludenius vanema sulest pärit kaks käsikirjakõidet – kirjad poegadele ja sõpradele ning luuletused. Petrus Ludenius kirjutab aga religioosse sisuga luuletusi, lisaks on teada käsikirjakõide kahele Holsteini superintendendile Jakob Fabricius e saadetud kirjadega. Vt: Moller. Cimbria literata. P. 364, 366. Mõned Ludenius e vendade luuletused on ära trükitud Ludenius e disputatsioonikogumikes. Kas L. Ludenius vanema ja P. Ludenius e käsikirjalisi töid on säilinud, ei ole teada.

¹¹ Vt Ludenius e anagrammluuletusi tema auks: **Laurentius Ludenius**. Deliciae anagrammaticae. Greifswald: Albinus, 1616 [Greifswaldi ülikooli raamatukogu].

¹² Vt: Regiae Gustavianae Adolphinae Universitatis Rector M. Joachimus Schelenius.

¹³ Moller. Cimbria literata. P. 364. Umbkaudne tõlge on „Võidan oma saatuse (raskused) paludes”.

¹⁴ Regiae Gustavianae Adolphinae Universitatis Rector M. Joachimus Schelenius.

¹⁵ Die Matrikel der Universität Rostock. Bd. 2: Mich. 1499–Ost. 1611. Hrsg. von Adolph Hofmeister. Rostock: Stiller, 1891. S. 301.

filosoofia- või õigusteaduskonda. Pool aastat hiljem, aprillis 1611, immatrikuleeriti Ludenius Greifswaldi ülikooli.¹⁶ Millisesse teaduskonda Ludenius seekord läks, ei ole samuti teada, võib vaid oletada, et filosoofiateaduskonda, sest 1617. aastal immatrikuleeriti ta, nagu ka tema vend Melchior, Rostocki ülikooli filosoofiateaduskonda.¹⁷

Gümnaasiumis olevat Ludenius pühendunud peamiselt teoloogiale ja humanistlikule stuudiumile.¹⁸ Milliseid loenguid kuulas Ludenius Rostockis, ei ole teada. Greifswaldi õpingute kohta pakuvad teavet mõned kaudsed allikad. Paari säilinud disputatsiooni põhjal võib oletada, et ta kuulas muu hulgas professor Moevius Völschowi matemaatikaloenguid. Veel on teada, et magistrieksamil (1613) kontrollisid professorid Johannes Trygophorus tema teadmisi loogikast ja retoorikast, Johannes Volcmarus kreeka keelest ja poliitikast ning Moevius Völschow füüsikast ja matemaatikast.¹⁹

Disputeerimisega olevat Ludenius alustanud juba gümnaasiumis, kuid varaseimad kirjalikud jäljed tema haridusteelt on pärit 1612. aastast, mil ta disputeeris kahel korral Greifswaldi matemaatikaprofessori Moevius Völschowi eesistumisel. Nende disputatsioonide teemaks oli kronoloogia.²⁰ Kaks aastat hiljem kirjutas Ludenius ise disputatsiooni, seekord optikast, ning eesistuja oli endiselt professor Völschow.²¹

¹⁶ Ältere Universitäts-Matrikeln 2: Universität Greifswald. Bd. 1: 1456–1645. Publicationen aus den Königlich Preussischen Staatsarchiven, 52. Hrsg. von Ernst Friedländer. Leipzig: Hirzel 1893. S. 409. Joachim Schelenius väidab oma kutses, et Ludenius immatrikuleerus Greifswaldi alles 1612. aastal (Regiae Gustaviae Adolphinae Universitatis Rector M. Joachimus Schelenius). Ka Ludeniuse vennad Peter ja Melchior õppisid nii Rostockis kui ka Greifswaldis, kuid nad ei immatrikuleerunud samasse ülikooli korraga, nagu see vendade puhul sageli kombeks oli. Peter Ludenius immatrikuleeriti Rostocki ülikooli mais 1606 ning Greifswaldi ülikooli 16. mail 1613 (Die Matrikel der Universität Rostock 2. S. 285; Ältere Universitäts-Matrikeln 2. S. 416). Melchior Ludenius immatrikuleeriti 22. märtsil 1614 Greifswaldi ülikooli ja mais 1617 Rostocki ülikooli (Ältere Universitäts-Matrikeln 2, S. 420; Die Matrikel der Universität Rostock. Bd 3: Ost. 1611–Mich. 1694. Hrsg. von Adolph Hofmeister. Rostock: Stiller. S. 26).

¹⁷ Die Matrikel der Universität Rostock 3. S. 28.

¹⁸ Regiae Gustaviae Adolphinae Universitatis Rector M. Joachimus Schelenius.

¹⁹ Ältere Universitäts-Matrikeln 2. S. 419.

²⁰ **Moevius Volschov** (*praeses*), **Laurentius Ludenius** (*respondens*). Disputationes duae de chronologia. Greifswald, 1612. [Preis kultuurivaramu raamatukogu Berliinis, Kopenhaageni Kuninglik Raamatukogu, Lintrup-Sammlung 12047].

²¹ **Moevius Volschov** (*praeses*), **Laurentius Ludenius** (*respondens*). Disputatio

Juba 1613. aastal omandas Ludenius magistrakraadi.²² Kellega ja mis teemal ta selleks disputeeris, ei ole teada. 1616. aasta paiku nimetas keegi Valentin Winthius Ludeniusse kroonitud poeediks (*poeta laureatus caesareus*),²³ kuid tõenäoliselt tal endal kroonimise õigust ei olnud.²⁴ Viis aastat hiljem, 17. augustil 1621 disputeeris Ludenius juuraprofessor Friedrich Gerschowi eesistumisel *pro gradu*²⁵ ja sama aasta 7. novembril promoveeriti Ludenius mõlema õiguse doktoriks.²⁶ Titulatuurist, mida Ludenius järgnevatel aastatel kasutas (*Philosophiae & utriusque iuris doctor*),²⁷ ilmneb, et ta sai ka filosoofiadoktori kraadi. Millal ta filosoofiadoktoriks promoveeriti, ei ole selge, kuid on teada, et ta pidi selleks disputeerima magister Johannes Trygophoruse eesistumisel²⁸ ning tõenäoliselt toimus see samuti 1621. aastal. Seni ei ole aga teada ühtegi Ludeniusse ja Trygophoruse ühist disputatsiooni. Ka ei ole teada, et ta oleks pärast õpingute lõppu ette võtnud traditsioonilise õppereisi Euroopasse.

extraordinaria de optica. Greifswald: Ferberus, 1614 [Preisi kultuurivaramu raamatukogu Berliinis].

²² Ludenius promoveeriti 24. augustil, vt Regiae Gustavianae Adolphinae Universitatis Rector M. Joachimus Schelenius; Ältere Universitäts-Matrikeln 2. S. 414.

²³ Ältere Universitäts-Matrikeln 2, S. 456: *Ludenio, Eckelforda, Holsato, doctor iurisconsulto Gryphiswaldi a doctore Friderico Gerschovio et philosopho ibidem a magistro Johanne Trygophoro, poeta coronato caesareo a domino Valentio Winthio renunciato*. Kas Valentin Winthius ja Pommeri annalist Jürgen Valentin von Winther, kellele Ludenius pühendas 1614. aastal oma disputatsiooni *De optica*, on üks ja sama mees, ei ole päris kindel. J. V. von Wintheri kohta vt: ADB 43. S. 501–502.

²⁴ Viiding. Die Dichtung. S. 45.

²⁵ Friedrich Gerschovius (*praeses*), Laurentius Ludenius (*respondens*). Series juris publici. Greifswald: Albinus, 1621 [Greifswaldi ülikooli raamatukogu]. Moller ja Gadebusch väidavad, et Ludeniussele andis doktorikraadi juuraprofessor Matthias Stephani (Moller. Cimbria literata. P. 364; Konrad Friedrich Gadebusch. Livländische Bibliothek, II. Theil. Riga: Hartknoch, 1777. S. 204.).

²⁶ Ältere Universitäts-Matrikeln 2. Lk 455.

²⁷ Vt: Laurentius Ludenius (*praeses*), Christophorus Judex (*respondens*). Problemata philosophica. Greifswald: Albinus, 1622 [Greifswaldi ülikooli raamatukogu]: *praeside Laurentio Ludenio Ph. & J.U.D. Poet. C. Caes. Profess. Mathem.* Filosoofiadoktori tiitlit ei kasutanud Ludenius kaugeltki mitte alati; mis põhjustel ta sellest mõnikord loobus, ei ole selge.

²⁸ Vt tsitaati märkuses nr 23.

Ludeniuse karjäär

Laias laastus võib Ludeniuse karjääris eristada kahte perioodi: Greifswaldi ja Tartu oma. Greifswaldi ülikooli professorina töötas Ludenius 17 aastat (1618–1635), Tartus aga 20 aastat (1634–1654). Tartu perioodi alguseks on tinglikult peetud 1634. aastat, mil Ludenius kutsuti Tartusse *Academia Gustaviana* professoriks, kuigi ta jõudis siia märksa hiljem.

Greifswaldi-periood. Pärast magistriks promoveerimist 1613. aastal sai Ludenius õiguse pidada Greifswaldis eraloenguid ja korraldada disputatsioone.²⁹ Kas ja mis teemal Ludenius eraloenguid pidas, ei ole teada, kuid disputatsioonide korraldamise võimalust ta tõenäoliselt siiski kasutas, sest 1615. aastal ilmus disputatsioon *Tractatus tobicus sive Doctrina inventionis*.³⁰ Joachim Scheleniuse järgi kutsuti Ludenius 1617. aastal adjunktiks Rostocki ülikooli filosoofiateaduskonda, kus tal oli õigus pidada eraloenguid õigusest (Sic!) ja korraldada disputatsioone.³¹ Rostocki ülikooli matriklist aga selgub, et Ludenius immatrikuleeriti siis hoopis sealsesse filosoofiateaduskonda.³² Pärast lühikest *intermezzo*’t Rostockis kutsuti Ludenius tagasi Greifswaldi, kus ta nimetati poeetika- ja ajaloo professoriks.³³ Seda professuuri pidas ta vaid

²⁹ Regiae Gustavianae Adolphinae Universitatis Rector M. Joachimus Schelenius.

³⁰ **Laurentius Ludenius**. *Tractatus tobicus sive Doctrina inventionis dialecticæ, ad methodum ductum summi illius philosophorum corybai Aristotelis*. Greifswald: Freber, 1615 [Jena ülikooli raamatukogu].

³¹ Regiae Gustavianae Adolphinae Universitatis Rector M. Joachimus Schelenius. Kui Ludeniusel ka oli sel ajal õigus Rostockis disputatsioone korraldada, puuduvad Rostockis tema eesistumisel peetud disputatsioonide kohta andmed. Küll aga on teada kolm Rostockis trükitud disputatsiooni, mis sisaldavad Ludeniuse õnnitlusluuletuse: 1) **Jacobus Breigerus** (*praeses*), **Valerius Vasmarus** (*respondens*). *Quaestionum Philosophicarum hexas*. Rostock: Pedanus, 1617; 2) **Jacobus Breigerus** (*praeses*), **Jacobus Avenarius** (*respondens*). *Illustrium Quaestionum Philosophicarum Hexas*. Rostock: Pedanus, 1617; 3) **Petrus Hinkelmann** (*praeses*), **Rutger Stevens** (*respondens*). *Quaestiones theologiae de discrimine legis et evangelii*. Rostock: Pedanus, 1618 [Preisi kultuurivaramu raamatukogu Berliinis].

³² Die Matrikel der Universität Rostock 3. S. 28.

³³ Ältere Universitäts-Matrikeln 2. S. 436. Vt ka: **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Joachim Engelbert** (*respondens*). *Historia de totius philosophiae natura*. Greifswald: Albinus, 1618: *Profess. Poes. & Historiar. Pub.* [Greifswaldi ülikooli raamatukogu].

ühe aasta. 1619. aastal nimetati ta korraliseks matemaatikaprofessoriks.³⁴ Selles ametis oli ta aastani 1627, mil temast sai praktilise filosoofia ja ajalooprofessor³⁵ kuni lahkumiseni Greifswaldist 1635. aastal.

Peale professori kohustuste tuli Ludeniusel mõnel aastal täita ka rektori ja filosoofiateaduskonna dekaani ülesandeid. Tema trükiste tiitellehtedelt ning ülikooli matriklist või ka filosoofiateaduskonna dekaaniraamatust ilmneb, et 1621. aastal oli Ludenius filosoofiateaduskonna dekaan ning 1630. aastal ülikooli rektor.³⁶ Ernst Friedländeri koostatud dekaanide ja rektorite nimestiku kohaselt oli Ludenius veel mitmel aastal dekaani ametis,³⁷ kuid pärast 1621. aastat ei ole ta seda oma tituluuris üldjuhul välja toonud.³⁸ Küsimus, miks Ludenius, kes

³⁴ Ältere Universitäts-Matrikeln 2. S. 441; **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Christianus Langius** (*respondens*). Disputatio juridica de tutelis. Greifswald: Albinus, 1819: *Prof. Math. Ordin.* [Greifswaldi ülikooli raamatukogu].

³⁵ Ältere Universitäts-Matrikeln 2. S. 492, 498. **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Tobias Ponatius** (*respondens*). Discursus historico-politicus De pace. Greifswald: Albinus, 1629: *Philosophiae Practicae & historiarum prof. ordin.* [Greifswaldi ülikooli raamatukogu].

³⁶ Vrd: **Gerschovius, Ludenius**: *Prof. Mathes. Ord. & pro t. Fac. Phil. Decanus*; vt ka: Ältere Universitäts-Matrikeln 2, S. 455. **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **David Christiani** (*praeses*). Disputatio physica de vita. Greifswald: Albanus, 1630: *Professor Philosophiae Practicae & Historiarum ordinarius, p.t. R.* [Greifswaldi ülikooli raamatukogu]; Rector Universitatis Gryphiswaldensis Laurentius Ludenius I.U.D. & Professor Ordinarius, Ad Exequias, Quas Dn. Bartholdus Krakevitzius SS. Theol. D. eximius Filiae suae tenerrimae, Puellulae scitißimae Sophiae-Agnisae, 16. Martii, pie in Christo denatae, Parens moestissimus ad horam 3. Pomer. 21. Martii paratas cupit Omnes omnium ordinum Cives Academicos, Amice invitat. Greifswald: Albinus, 1630 [Hertsog Augusti raamatukogu Wolfenbüttelis]. Vt ka: Ältere Universitäts-Matrikeln 2. S. 503, 513.

³⁷ Vt: Ältere Universitäts-Matrikeln 2. S. 503, 513.

³⁸ Pärast 1621. aastat on teada vaid kaks trükist, kus Ludenius nimetab end filosoofiateaduskonna dekaaniks. Tegemist on Ludeniuse kutsega tulla kuulama Otto von Schwerini leinakõnet Viventius von Schwerini auks: Illustrissimum, Celsissimum & Reverendissimum Dn. Ernestum Bogislaum, Ducem Croyae atq[ue] Arescotti, Sacri Rom. Imp. Principem, Pro Rectorem, Viros admodum Rev. Nobiliss Ad Titulum Et Tumulum, Quem Dn. Viventio A Schwerin; Die 9. Decembr. in Auditorio Maiori ponet & eriget Otto A Schwerin Invitat Lectum, Auditum, Spectatum, Decanus Facultatis Philosophicae Laurentius Ludenius, I.U.D. & Professor Ordinarius. Greifswald: Venator 1634 [Hertsoginna Anna Amalia raamatukogu Weimaris]; Ludeniuse eessõna Heinrich Voltzi kõnele: Henricus Voltzius. Oratio de pacis indole. Greifswald: Jäger, 1635 [Göttingeni ülikooli raamatukogu].

aasta lõpul, ning 11. jaanuaril 1636 pühitsetigi ta poeetika- ja retoorikaprofessoriks ning teiseks juuraprofessoriks.⁴³ Millal täpselt Ludenius Tartusse jõudis, on raske öelda. Greifswaldi ülikooli matriklis on toodud kaks teadet selle kohta, et Ludenius pidas 25. septembril 1635 oma lahkumiskõne. Mõlemal korral on ära märgitud ka tõsiasi, et Ludeniusse kolleegid püüdsid teda korduvalt veenda jääma Greifswaldi.⁴⁴ Põhjusi, miks Skytte kutsus professor Oldenburgi asemele just Ludeniusse, võib olla mitu. Ühe võimalusena on välja toodud Skytte ja Ludeniusse sarnased vaated, nende kuningameelsus ja positiivne suhtumine sotsiaalsesse mobiilsusse.⁴⁵ Kui Ludenius Tartusse jõudis,

Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis IV. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1978. Lk 128. Johannes Moller väidab ekslikult, et Ludenius kutsuti Tartusse juba 1633. aastal (**Moller**. *Cimbria literata*. P. 364, sama informatsiooni on üle võtnud nt Johan Bergman ja Nils Runeby, vt: **Johan Bergman**. *Universitetet i Dorpat under svenska tiden*. Uppsala & Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1932, S. 66; **Nils Runeby**. *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. *Studia historica Upsaliensia*, 6. Stockholm: Svenska bokförlaget, 1962, S. 261–262). Ludeniusse Tartusse kutsumist arutati aga juba varem: 1634. aasta 25. märtsil peetud akadeemia senati istungil oli see teema (uuesti) jutuks ning Ludeniussele otsustati saata kutse. Mõni päev hiljem, 29. märtsil, esitas rektor protesti, kuna Ludeniusse kutsumisel juuraprofessoriks oli rikutud protseduurireegleid: uue professori nimetamine on dekaani ülesanne, kuid see ei olevat seda teinud. Siin tuleb aga tähele panna, et nii rektor kui ka õigusteaduskonna dekaan oli sel ajal Heinrich Hein. (Tartu ülikooli (Academia Gustaviana) senati protokollid I. Lk 100–103, 128–129).

Ludeniusse Tartusse jõudmise ajaga haakub teinegi dateerimise probleem. Nimelt on teada, et 1633. aasta detsembris peatus Holsteini-Gottorpi hertsogi saatkond lühikest aega Tartus, teiste hulgas Paul Fleming. Flemingi sulest on teada neli pühendepigrammi akadeemia professoritele, Friedrich Meniusse ja Andreas Virginiuse kõrval ka Laurentius Ludeniusse. J. M. Lappenberg dateerib Ludeniusse pühendatud epigrammi (*Epigr.* VII, nr 21) 1633. aasta detsembrisse (**Paul Fleming**. *Lateinische Gedichte* hrsg. von J. M. Lappenberg. *Bibliothek des Literarischen Vereins Stuttgart*, 73. Stuttgart: Literarischer Verein, 1863. S. 398), mis ei saa olla õige, sest üsna tõenäoliselt jõudis Ludenius Tartusse alles 1635. aasta lõpus. Millal ja kus Ludenius ja Fleming tutvusid, ei ole teada.

⁴³ Tartu ülikooli (Academia Gustaviana) senati protokollid I. Lk 128; **Laurentius Ludenius**. *Immortalitas gloriosissimi fundatoris Regiae Gustavianae Ado[I]phinae Academiae, quae Dorpati est Gustavi Adolphi, cum in professorem juris, oratoriae et poeseos solenniter introducetur* (Dorpat 1636) [Jaanson, nr 104].

⁴⁴ Ältere Universitäts-Matrikeln 2. S. 555, 559.

⁴⁵ Vt nt: **Runeby**. *Monarchia mixta*. S. 262.

ei olnud Skytte aga enam Liivimaa kindralkuberner, tema asemel oli nüüd ametis Bengt Oxenstierna, kelle vaated olid hoopis teistsugused. Teine võimalik põhjus, millele osutab professor Joachim Schelenius oma pöördumises Tartu akadeemilise pere poole, oli Ludeniusu eruditsioon ja hea kuulsus, millest teati ka väljaspool Pommerit.⁴⁶ Küsimusele, miks Ludenius hoolimata Greifswaldi kolleegide korduvatest palvetest ja vastuväidetest Tartusse tuli, on raske üheselt vastata. Ühe põhjusena võib vast välja tuua võimaluse töötada juuraprofessorina ja rahuldada seega oma riivatud uhkust. Teine, tõenäoliselt niisama tähtis põhjus oli Kolmekümneaastane sõda ning sellest tingitud Greifswaldi ülikooli ja linna äärmiselt vilets majanduslik olukord.⁴⁷ Ega olukord Tartuski 1630. aastate keskel kuigi roosiline olnud, kuid siiski parem

⁴⁶ Regiae Gustavianae Adolphinae Universitatis Rector M. Joachimus Schelenius.

⁴⁷ Vt nt: **Hans Schröder**. Zur politischen Geschichte der Ernst Moritz Arndt-Universität Greifswald. // Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald, Bd. 1. Hrsg. von Werner Rothmaler. Greifswald, 1956. S. 53–155, siin S. 64–65. Ka Greifswaldi ülikooli arhiivis hoitavad dokumendid näitavad, et ülikooli finantsraskused algasid juba 1627. aastal, et Ludenius ei saanud vähemalt kaks aastat (1628. aasta mihklipäevast 1630. aasta mihklipäevani) oma teenitud palka kätte, ning et 1634. aastal oli ülikool talle võlgu 2168 kuldnat ja ta ise oli mitmele isikule võlgu 871 kuldnat (Greifswaldi ülikooli arhiiv, (0.1) Hbg. 184/8. Bl. 257–265). Greifswaldi ülikooli ning Ludeniusu ja/või tema vendade vaheline kirjavahetus nimetatud võlgade tasumise kohta on jälgitav 1649. aasta maini.

Ka Tartus oli mõningaid finantsprobleeme, eriti aastail 1633–1637 ja 1653–1656, kuid need ei olnud kaugelgtki nii sügavad kui Greifswaldis. Vt: Tartu ülikooli ajalugu I: 1632–1798, koostanud Helmut Piirimäe. Tallinn: Valgus, 1982. Lk 59–60. Rootsi-aegse Liivimaa kindralkubeneri pearaamatud näitavad sama tendentsi. Nii sai Ludenius 1636. aastal 622 riigitaalrit, millest 155½ riigitaalrit oli eelmise aasta nelja viimase kuu palk (EAA. 278-1-XXII:5. L 58). 1637. aasta pearaamat ei ole säilinud, kuid 1638. aasta oma näitab, et Ludeniusel oli 1637. aastast saada veel 489 riigitaalrit ja 24 ööri (EAA. 278-1-XXII:7. L 38), ja 1639. aastal sai ta 1638. aasta eest lisaks 233 hõbetaalrit ja 10 ööri (EAA. 278-1-XXII:8. L 34). Seejärel sai Ludenius kuni 1650. aastani korrapäraselt 700 taalrit aastas (300 teise juuraprofessorina ja 400 poeetika- ja retoorikaprofessorina). Raamatukoguhoidjana pidi Ludenius saama 400 hõbetaalrit aastas (vt kuninganna Kristiina 1648. aasta 8. novembri resolutsiooni // Tartu ülikooli ajaloo allikaid I. Academia Gustaviana a) Ürikuid ja dokumente. Koostanud Juhan Vasar. Tartu 1932. Lk 131–135; vt ka: **Puksov**. Die Bibliothek. S. 263–264). Liivimaa pearaamatud näitavad, et Ludenius sai raamatukoguhoidja palka 1651. ja 1652. aastal (EAA. 278-1-XXII:20, L 191v.; EAA. 278-1-XXII:21. L 172), kuid kuna ta 1653. ja 1654. aasta eest palka ei saanud, kasutas ta raamatukogu täiendamiseks mõeldud rahasid (**Puksov**. Die Bibliothek. S. 264).

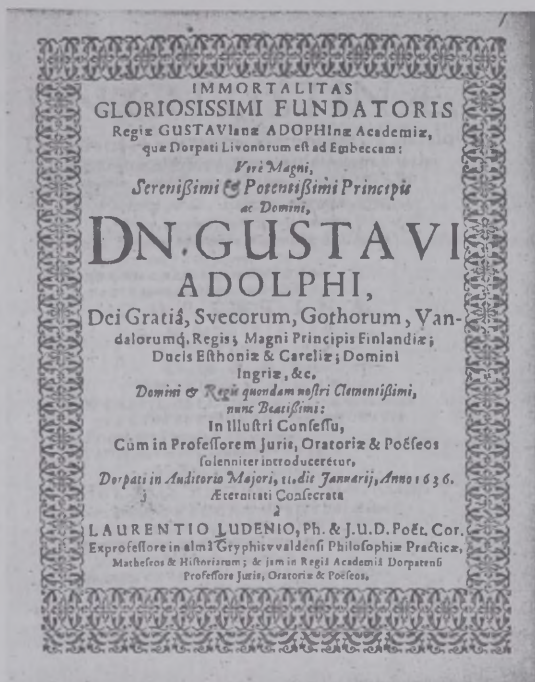

Foto 1. Laurentius Ludeniusse kõne 1636. aastast (koopia TÜR KHO)

kui Greifswaldis. Rasked olud Greifswaldis ja Ludeniusse kuulsus mõjutasid hiljem üsna paljusid üliõpilasi tulema Tartusse õppima.⁴⁸

Ludeniusse hallata jäid Tartus kolm professuuri korraga: teine juura, poeetika ja kõnekunst. Tartu kontekstis on tegemist erandiga, seda tõendab ülikooli rektori, dekaanide ja professorite kiri 4. oktoobrist 1638: nad kohustuvad pidama mitte üle kahe professuuri ning õpetama ja disputeerima mõlema professuuri raames nii, nagu konstitutsioon

⁴⁸ Arvo Tering oletab, et nt luuletajana tuntuks saanud Joachim Rachel tuli Tartusse just Ludeniusse juurde (**Arvo Tering**. Album academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710. Tallinn: Valgus, 1984. S. 35, 123; vt ka: S. 56, Anm. 38; **Martin Klöcker**. Joachim Rachelius in Livland (1640–52). // Regionaler Kulturraum und intellektuelle Kommunikation vom Humanismus bis ins Zeitalter des Internet. Festschrift für Klaus Garber. Hrsg. von Axel E. Walter. Chloe, Beihefte zum Daphnis. Amsterdam-New York: Rodopi, 2005. S. 337–371, siin S. 341). Pommerist tuli Tartusse 26 tudengit, neist kuus Greifswaldist (**Terling**. Album academicum. S. 36, Tabelle 7).

ette näeb.⁴⁹ Ludeniusel aga lubati ülikooli rektori ja senati palvel ning kindralkuberner Bengt Oxenstierna loal pidada kolme professuuri.⁵⁰ Teise juuraprofessorina töötas Ludenius kuni oma surmani 1654. aastal, kuid 1649. aastal sai Ludenius kuninganna Kristiinalt loa lahkuda poeetika- ja retoorikaprofessori ametist. Loa andmist põhjendati Ludenius kõrge vanuse ja suurte teenetega.⁵¹ Sama kuningliku loaga nimetati Ludenius ülikooli bibliotekaariks. Selles ametis oli ta oma surmani 1654. aastal. Samamoodi kui Greifswaldi-perioodil pidas Ludenius ka Tartu aeg-ajalt rektori ja dekaani ametit. Rektori kohuseid täitis Ludenius neljal korral,⁵² kuid dekaan oli ta ilmselt rohkem kui neil kahel korral, mille kohta meil andmeid on. Praegu on teada, et ta oli dekaan 1636. aastal,⁵³ kuid mitte see, kas filosoofia- või õigusteaduskonnas; ning 1639. aastal nimetati ta õigusteaduskonna dekaaniks.⁵⁴ *Academia Gustaviana* konstitutsioonis on öeldud, et uue rektori ametisse seadmisel valitakse igas teaduskonnas ka uus dekaan,⁵⁵ kuna aga nt õigusteaduskonnas oli vaid kaks professorit, Heinrich Hein ja Ludenius ise, võib kindlalt väita, et 1639. aasta ei olnud Ludenius ainus dekaani-

⁴⁹ Vt: EAA. 278-2-170. Lk 37–38.

⁵⁰ Samas. Lk 39.

⁵¹ **Laurentius Ludenius.** Augustissima magnificentia, Christinae, Svecorum, Gothorum, Vandalorumque reginae, in Regiam Gustavianam Adolphinam Academiam, quae Dorpati est quam, oratione solenni, die 17. Januarij, anno 1649. cum vacationem a professione oratoriae ac poëseos, consecratus esset, aeternitati consecrabat Laurentius Ludenius, Ph. et U.J.D. poëseos exprofessor. Dorpat, 1649 [Jaanson, nr 654]. Nimetatud kuninganna Kristiina resolutsiooni vt: Tartu ülikooli ajaloo allikaid I. Lk 131–135. Tavaliselt väidetakse, et 1649. aasta oli Ludenius jaoks viimane poeetika- ja retoorikaprofessori ametis (vt nt Recke-Napiersky 2. S. 119; **Viiding**, *Die Dichtung*. S. 44, Anm. 61), kuid Rootsi-aegse Liivimaa kindralkubeneri pearaamatu järgi maksti Ludeniusale kui poeetika- ja retoorikaprofessorile ka järgmisel aastal (EAA 278-1-XXII:19. L 15), ja alles 1651. aastal sai ta oma esimese raamatukoguhoidja palga (EAA 278-1-XXII:20. L 191v.).

⁵² November 1636 kuni mai 1637; mai 1637 kuni november 1637; november 1642 kuni november 1643; november 1652 kuni november 1653. Vt: *Album rectorum Universitatis Tartuensis 1632–1997*. Koost. Sirje Tamul. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997. Lk 9, 22.

⁵³ Vt: Jaanson, nr 112, 113.

⁵⁴ Tartu ülikooli (*Academia Gustaviana*) senati protokollid. II: 1637–1644. Koostanud, tõlkinud ja kommenteerinud Arvo Tering. *Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis*, 7. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1994. Lk 212/213.

⁵⁵ Vt: *Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana)*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997. Lk 32–33.

aasta õigusteaduskonnas. Miks Ludenius ei ole Greifswaldis ega ka Tartus oma titulatuuris dekaaniks olemist enamasti välja toonud, ei ole selge. Ülikooli senati protokollidest ilmneb, et Ludenius oli veel akadeemia oraator⁵⁶ (auamet, mis kaasnes kõne- ja luulekunsti profesuuriga), ülikooli Ingerimaa valduste ning raamatukogu inspektor.⁵⁷

Ludeniusse õppetegevus

Ludeniusse õppetegevuse kohta nii Greifswaldis kui ka Tartus pakuvad infot mitmesugused allikad, kuid tema Rostocki-aastast ei ole praegu veel midagi teada. Allikaid on kolme liiki, esmalt Tartu *resp.* Uppsala ülikooli konstitutsioonid, teiseks Greifswaldi ja Tartu ülikooli loenguprogrammid ning kolmandaks trükitud disputatsioonid, kõned ja kõnede eessõnad (viimased kaks eelkõige Tartus). Peale nimetatute on oluline koht ka tema juhuluuletustel. Hoolimata mitmesugustest allikatest on Ludeniusse õpetuse täpsem sisu siiani üsna hägune, eelkõige seetõttu, et kõige mahukamat allikarühma, disputatsioone ja kõnesid on veel suhteliselt vähe uuritud.

Konstitutsioonid. Kuna Greifswaldis ei olnud professorite tegevus põhikirjaga nii täpselt reglementeeritud kui Tartus, võib oletada, et sealsetel professoritel oli mõneti suurem õpetamisvabadus, kuid samas ei tohi unustada, et usuteaduskonnast lähtunud ortodoksse luterlusel oli Greifswaldis väga tugev positsioon. Ka Tartus etendas luterlik ortodoksia tähtsat rolli. Kuna *Academia Gustaviana*’l puudus kuni 1650. aastate alguseni oma põhikiri, tuli professoritel järgida Uppsala ülikooli konstitutsiooni.⁵⁸ Õpetada võis ainult seda ja nende käsiraamatute järgi,

⁵⁶ Vt: Tartu ülikooli (*Academia Gustaviana*) senati protokollid II. Lk 188–189. Vrd ka lk 74–75, 136–137. Neist dokumentidest ilmneb, et Ludenius täitis väga innukalt oma kohustusi.

⁵⁷ Vt: Tartu ülikooli (*Academia Gustaviana*) senati protokollid II. Lk 144–145; 212–213.

⁵⁸ *Constitutiones Academiae Dorpatensis* (*Academia Gustaviana*). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997. Lk 80. Uppsala ülikooli 1625. ja 1626. aasta põhikiri on ära trükitud: Uppsala universitets historia. Bihang I: handlingar 1477–1654, enligt uppdrag utgifna af Claes Annerstedt. Uppsala: Schultz, 1877. S. 239–285. *Academia Gustaviana* põhikiri kattub sisuliselt Uppsala 1626. aasta omaga.

mida lubas akadeemiline senat ning akadeemia põhikiri. Professoreid, eriti filosoofiateaduskonna omi, manitseti loobuma skolastilisest filosoofiast ja metafüüsilistest spekulatsioonidest,⁵⁹ kuid järgima nii õpetamisel kui ka disputeerimisel ramistlikku meetodit.⁶⁰ Viimane asjaolu ilmneb ka Ludeniusse disputatsioonides. Mitte ainult tema Tartus, vaid ka Greifswaldis trükitud disputatsioonid on vormilt ramistlikud.

Academia Gustaviana teise juuraprofessorina tuli Ludeniusel õpetada tsiviilõiguse aluseid, lähtudes seejuures eetilistest ja poliitilistest põhimõtetest ning piiblist, sest neil põhinesid kõik auväärsed seadused.⁶¹ Nii esimene kui ka teine juuraprofessor pidid disputeerimisel ja loengutes käsitlema vaid selliseid teemasid, mis olid praktilised ja rakendatavad Rootsi riigi heaks.⁶² Erinevalt filosoofiateaduskonna professoritest ei olnud juuraprofessoritele ette kirjutatud ühtegi õpikut ega käsiraamatut. Liivimaal kehtinud õigusnorme ning suuremates linnades kehtinud õigusi Tartus statuudi järgi ei õpetatud,⁶³ võib vaid oletada, et neid käsitleti eraloengutes. Matti Sainio koostatud Tartu dissertatsioonide ja kõnede kataloogi järgi olevat esimene juuraprofessor ja Tartu Õuekohtu assessor Heinrich Hein disputeerinud Rootsi ja Liivimaa avaliku õiguse erinevustest ilma testamendita pärimise puhul.⁶⁴ Kahjuks ei ole selle disputatsiooni täpne pealkiri, trükkimise aasta ega ka respondendi nimi meile teada.

Erinevalt teisest juuraprofessorist olid nii poeetika- kui ka retoorika-professorile kindlad käsiraamatud või õpikud statuudis ette kirjutatud. Nii pidi Ludenius õpetama retoorikat Petrus Ramuse või Omer Taloni käsiraamatu järgi, käsitlema kõiki kolme Cicero *De oratore* raamatut, näitama, kuidas retoorikareegleid kõnes ja kirjas kasutada ning kuidas

⁵⁹ Constitutiones. Lk 54–55; Uppsala universitets historia. Bihang I, S. 251, 275–276.

⁶⁰ Vt: Constitutiones. Lk 54–55, vt ka teoloogide loengute kohta lk 56–57; Uppsala universitets historia. Bihang I, S. 276; Tartu ülikooli ajalugu I. Lk 182–186, 201, 209–211; Viiding. Arukast reisimisest. Lk 17.

⁶¹ Statuudi järgi pidi esimene juuraprofessor selgitama Rootsi tsiviilõigust ning võrdlema seda Rooma seadustega, ta pidi käsitlema Rooma tsiviilõiguse ja kanoonilise õiguse valitud peatükke, lähtudes Rootsi riigi oludest. Vrd: Constitutiones. Lk 56–57; Uppsala universitets historia. Bihang I. S. 249, 277.

⁶² Constitutiones. Lk 56–57.

⁶³ Tartu ülikooli ajalugu I. Lk 198.

⁶⁴ **Matti A. Sainio.** Dissertationen und Orationen der Universität Dorpat 1632–1656. Årsböcker i svensk undervisningshistoria, 141. Stockholm: Föreningen för svensk undervisningshistoria, 1978. S. 23.

kuulsad autorid seda on teinud. Tema kui retoorikaprofessori juhendusel pidid tudengid pidama kõnesid mitmesugustel teemadel. Poeetikaprofessorina pidi Ludenius õpetama Aristotelese, Julius Caesar Scaligeri, Georg Sabinuse ja Johannes Pontanuse järgi. Antiikautorite kõrval tuli loengutes käsitleda ka George Buchanani Psalmide poeetikat.⁶⁵

Kõrvutades Tartu konstitutsioone ning Ludeniusse eesistumisel peetud disputatsioone, näeme, et põhikiri mõjutas üsna tugevasti disputatsioonide teemavalikut. Nii on Ludeniuselt teada mitu disputatsiooni tsiviilõiguse, Cicero *De oratore* ja teiste antiikautorite teoste kohta. Teadaolevate disputatsioonide põhjal ei ole aga võimalik öelda, kas Ludenius Buchanani poeetikat oma loengutes käsitles või mitte.

Loenguprogrammid. Milliseid teemasid Ludenius aastail 1613–18 Greifswaldis ja Rostockis oma eraloengutes käsitles ja millistel teemadel ta disputeeris, ei ole teada. Küll aga on Ludeniusse Greifswaldi- ja Tartu-perioodist säilinud mõned loenguprogrammid,⁶⁶ mis annavad teatava ülevaate tema avalike ja eraloengute ning disputatsioonide teemadest järgnevalt aastail. Tuleb aga öelda, et Greifswaldi loenguprogrammid on enamasti üsna üldised ning neis ei nimetata õpikuid ega käsiraamatuid, mille alusel Ludenius loenguid pidas. Ludeniusse kui poeetika- ja ajalooprofessori tegevuse kohta on väga vähe informatsiooni, eelkõige seetõttu, et 1618.–19. aasta loenguprogrammid ei ole teadaolevalt säilinud. Sellest ajast on teada vaid üks Ludeniusse disputatsioon, mille

⁶⁵ Constitutiones. Lk 60–63; Uppsala universitets historia. Bihang I. S. 250–251, 279. 1625. aasta põhikirjas on poeetika- ja retoorikaprofessori ülesandeid kirjeldatud natuke teisiti kui 1626. aasta omas. Poeetika- ja retoorikaprofessorile ei ole seal ette kirjutatud ühtegi õpikut ega käsiraamatut, öeldakse vaid, et ta peab käsitlema vanade ja hinnatud poeetide ning Cicero teoseid; poeetikaprofessor peab ise eri akadeemiliste sündmuste (promotsioonid, matused, pulmad jne) puhul luuletusi kirjutama ning õhutama tudengeid samadeks puhkudeks luuletusi kirjutama. Need luuletused tuli avalikult ette kanda. Ühtlasi pidi poeetikaprofessor kirjutama komöödiaid, kuid ei ole teada, et Ludenius seda kunagi teinud oleks.

⁶⁶ Ludeniusse Greifswaldi-perioodist on säilinud 1620., 1622.–1625., 1627. ja 1635. aasta loenguprogrammid: Elenchus Lectionum, et Disputationum in universitate Gryphisvvaldensi per annum futurum MDCXX habendarum. Greifswald 1620; Series lectionum in universitate Gryphisvvaldensi hoc anno MDCXXII. (MDCXXIII., MDCXXIV., MDCXXV., MDCXXVII., MDCXXXV.) proponendarum, Greifswald 1622 (1623, 1624, 1625, 1627, 1635) [Greifswaldi ülikooli raamatukogu]. Tartu loenguprogramme vt: Tartu ülikooli ajaloo allikaid I. Lk 181–184.

teemaks on filosoofia ajalugu.⁶⁷ Ludenius kui ajalooprofessori töö kohta võivad lisateavet pakkuda mõned lühi- või harjutusdisputatsioonid 1619. aastal ilmunud kogumikust *Historia practica*.⁶⁸

Ludenius teise, matemaatikaprofessori ajal peetud loengute ja disputatsioonide kohta on märksa rohkem infot. Selle perioodi loenguprogrammidest ilmneb, et näiteks 1620. aastal pidas Ludenius loenguid maastiku- või piirkonna kirjeldusest (*horograafia*), optikast, geomeetriast ja geograafiast, eraloengutes ja disputatsioonides käsitles aga teatud matemaatilisi tehteid (*computum sextuplicem*), tuleviku ennustamist või astroloogiat (*scientias divinatrices*) ja reisikirjandust. Kaks aastat hiljem, 1622. aastal, pidi Ludenius jätkama astroloogialoengute pidamist ning *privatim* inimese õnne üle (*de foelicitate hominis*) disputeerimist. Disputatsioonide teemana oli sel aastal välja pakutud ka kronoloogia. Järgmisel, 1623. aastal pidas Ludenius matemaatikaloenguid ning jätkas eradisputatsioone inimliku õnne teemadel. Ka 1623. aastal luges ta matemaikat, kuid ühtegi disputatsiooniteemat ei ole loenguprogrammis avalikult välja pakutud. Võrreldes varasemaga toimub 1625. aastal Ludenius loengutes teatav muutus: astronoomia kui matemaatikaprofessori aine kõrval luges ta kõnekunsti kursust üldiselt ja käsitles Aristotelese *Retoorikat*. Samal aastal pidi ta pidama korralisi disputatsioone filosoofilistel teemadel ning jälgima, et üliõpilased avalikult kõnedega üles astuksid. 1627. aastal luges Ludenius taas kõnekunsti ning praktilise matemaatika loenguid; loenguprogrammis kuulutati välja ka tema eraloengud ja (era)disputatsioonid, kuid teemasid täpsustamata.

1625. aastal ilmus Greifswaldis Ludenius disputatsioonide kogumik *Liber de quatuor foelicitatis humanae gradibus* ["Raamat neljast inimliku õnne astmest"], mis sisaldab aastail 1621–24 Ludenius eesistumisel peetud korralisi ja eradisputatsioone. Nende disputatsioonid

⁶⁷ **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Joachim Engelbert** (*respondens*). *Historia de totius philosophiae natura*. Greifswald: Albinus, 1618 [Greifswaldi ülikooli raamatukogu].

⁶⁸ **Laurentius Ludenius**. *Historia practica, utpote est, ethica, politica, oeconomica, et in specie historica*. Greifswald: Albinus, 1619 [Greifswaldi ülikooli raamatukogu]. Enamik selle kogumiku 55 disputatsioonist on tõenäoliselt pärit Ludenius poeetika- ja ajalooprofessori ajast. Need disputatsioonid on enamasti eetikast, filosoofiast, poliitikast, mõned ka juriidilistel teemadel. Ükski selle kogumiku disputatsioon aga ei kajasta Ludenius tööd poetikaprofessorina.

nide teemad vastavad programmides nimetatud avalike loengute ja disputatsioonide teemadele. Sama kehtib suuresti ka teise Ludeniuse matemaatikaprofessuuri ajal ilmunud disputatsioonikogumiku, *Liber de informatione prudentiae*⁶⁹ kohta.

Loenguprogrammide kõrval on veel üks, sekundaarne allikas, mis valgustab natuke Ludeniuse kui matemaatikaprofessori tegevust. Tegemist on Ludeniuse ametijärglase, Greifswaldi ülikooli erakorralise matemaatikaprofessori Georg Christopher Gebhardi (1667–93) luuletusega oma eelkäijatest ja nende tegevusest.⁷⁰ Gebhardi luuletusest ilmneb, et Ludenius käsitles oma loengutes taevakehi, eriti Kuud ja tähtkujusid, aga ka Archimedese õpetust, horograafiat ja astroloogiat. Ühtlasi kiidab Gebhardi Ludeniusi kui poeti. Dirk Alvermanni sõnul on Gebhardi kirjutis siiski pigem poetiline *hommage* kui professorite biograafia.⁷¹

Ludeniuse kolmanda professuuri kohta Greifswaldis pakuvad loenguprogrammid jällegi vähem infot, sellest ajast on säilinud vaid üks programm. 1635. aastal pidi poliitika- ja ajalooprofessor lugema ajalugu, käsitlema Aristotelese *Poliitikat* ning pidama korralisi ja eradisputatsioone filosoofiast. Ludeniuse disputatsioonid sellest aastast peegeldavad väga selgelt loenguprogrammis toodut: kolm disputatsiooni neljast, mis peeti *collegium ethicum*'i raames, on filosoofilise sisuga.⁷²

Selle kohta, milliseid loenguid Ludenius Tartus pidas ning millised disputatsiooniteemad ta välja pakkus, on väga vähe teada. Et esimene

⁶⁹ **Laurentius Ludenius**. *De informatione prudentiae ad usum liber*. Greifswald: Albinus, 1627 [Greifswaldi ülikooli raamatukogu; Hertsog Augusti raamatukogu Wolfenbüttelis; Preisi kultuurivaramu raamatukogu Berliinis; Saksimaa raamatukogu Dresdenis; Kopenhaageni Kuninglik Raamatukogu].

⁷⁰ **Georg Christopher Gebhardi**. *Memoriae mathematicorum Gryphiswaldensium*, qvi in Acad. Pomeranor. floruerunt a tempore reformationis usque ad praesentem aetatem. Greifswald: Starckius, 1693 [Greifswaldi ülikooli raamatukogu, Preisi Kultuurivaramu raamatukogu Berliinis, Hertsog Augusti raamatukogu Wolfenbüttelis]. *Memoria M. Laurentii Ludenii*: S. 39–40.

⁷¹ **Alvermann**. Die frühneuzeitliche „Familienuniversität“. S. 24.

⁷² **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Petrus Vanselaus** (*respondens*). *Collegij ethici exercitatio prima de origine et fundamento philosophiae*. Greifswald: Venator, 1635; **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Henricus Voltzius** (*respondens*). *Collegij ethici exercitatio secunda de philosophiae principiis essendi*. Greifswald: Venator, 1635; **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Benedictus Palenius** (*respondens*). *Collegij ethici exercitatio tertia de philosophiae definitione et divisione*. Greifswald: Venator, 1635 [kõik kolm on hoiul Greifswaldi ülikooli raamatukogus].

loenguprogramm ilmus alles 1651. aastal, ei tea me tema kui poeetika- ja retoorikaprofessori loengutest ning ametlikult välja kuulutatud disputatsiooniteemadest midagi, küll aga pakuvad programmid infot Ludeniuse kui teise juuraprofessori loengute kohta. Aastail 1651–1654 pidi Ludenius pidama loenguid tsiviilõiguse institutsioonide kohta ning tsiviilõiguslikud küsimused olid ette nähtud ka disputeerimiseks.⁷³ 1653/54. aasta kavas seisis ka eradisputatsioonid valitud tsiviilõiguslikel teemadel. 1654. aastal Ludenius aga vaevalt loenguid pidas või disputeeris, kuna oli haige ja suri sama aasta aprillis.⁷⁴ Siinkohal tuleb lisada, et Ludenius oli üks väheseid Tartu professoreid, kes oma disputatsioonide jaoks oli loenguplaanis kindlad ajad määranud.⁷⁵ Kas Ludenius Tartus ka eraloenguid pidas, selle kohta pole teateid, kuid nende pidamist võib siiski oletada.⁷⁶

Disputatsioonid. Nii Greifswaldis kui ka Tartus disputeeris Ludenius väga palju, sellega olevat ta alustanud juba gümnaasiumis⁷⁷ ja viimane teadaolev disputatsioon ilmus trükist mõni kuu enne tema surma.⁷⁸ Mis teemadel Ludenius gümnaasiumis õppides disputeeris ning aastail 1613–17 Greifswaldis ja Rostockis eraloenguid pidas ning disputeeris, selle kohta on väga vähe teada. Esimene teadaolev Ludeniuse kirjutatud ning tema eesistumisel peetud disputatsioon on trükitud 1615. aastal.⁷⁹ Kahel varasemal korral (1612, 1614) disputeeris Ludenius Moevius Völschowi eesistumisel.

⁷³ Ludeniuse neljast neil aastail trükitud disputatsioonist on kaks pealkirja järgi otsustades tsiviilõigusliku sisuga, vt ka: Jaanson nr 716, 717, 750, 794.

⁷⁴ Vt: Puksov. Die Bibliothek. S. 263–264.

⁷⁵ Ludenius oli üks agaramaid *Academia Gustaviana* professoreid, tema eesistumisel disputeeriti väga palju väga mitmekesistel teemadel. Võrdluseks võib tuua Heinrich Heini, kes oli kogu *Academia Gustaviana* perioodi vältel (1632–1656) esimene juuraprofessor ja kelle eesistumisel disputeeriti teadaolevalt vaid neljal korral, aastail 1653–1654 (vt: Jaanson nr 778–780, 816). Ainus Heini teadaolev ja Tartus trükitud kirjutis peale nimetatud disputatsioonide ja mõne juhuluuletuse on tema kutse kõnekunsti- ja poeetikaprofessor Heinrich Oldenburgi matustele (Jaanson nr 66).

⁷⁶ Vt: Tartu ülikooli ajalugu I. Lk 63.

⁷⁷ Regiae Gustavianae Adolphinae Universitatis Rector M. Joachimus Schelenius.

⁷⁸ Detsembris 1653 (Jaanson nr 794).

⁷⁹ **Laurentius Ludenius** (*auctor & praeses*). Tractatus tobicus sive doctrina inventionis ad methodum ductum summi illius philosophorum coryphai Aristotelis. Greifswald: Ferber, 1615 [Jena ülikooli raamatukogu].

Ludeniusse säilinud disputatsioonide teemade ring on väga lai, nii nagu ka tema õpetatud valdkondade ring: teoloogia, optika, füüsika, geograafia, ajalugu, poeetika, retoorika, eetika, astronoomia, õigus, poliitika, metafüüsika jne. Disputeerimisel oli Ludenius peaaegu alati eesistuja rollis,⁸⁰ peale selle võib säilinud disputatsioonide tiitellehtede põhjal järeldada, et enamiku neist kirjutas Ludenius ise. Seda oletust näib kinnitavat ka märkus Tartu 1653/54. aasta loenguprogrammis: Ludenius esitab ise disputatsioonide tekstid, et tudengeid mitte liigselt koormata.⁸¹ Kui palju disputatsioone Ludenius kirjutas või kui palju neid tema eesistumisel Greifswaldis ja Tartus ühtekokku peeti, ei ole võimalik täpselt öelda. Greifswaldi perioodist on praeguseks teada 35 disputatsiooni ja kolm disputatsioonikogumikku. Esimene kogumik, *Historia practica*, sisaldab 55 väga lühikest disputatsiooni, teine, *Liber de quatuor foelicitatis humanae gradibus*, 89 disputatsiooni ning kolmas, *Liber de informatione prudentiae*, 57 harjutusdisputatsiooni. Kui paljud neis kogumikes, eelkõige aga teises kogumikus trükitud disputatsioonidest iseseisvalt välja anti, ei ole selge. Praeguseks on teada vaid üks, *De apodemica*, mis ilmus eraldi 1622. aastal.⁸² Esimese kogumiku, *Historia practica* puhul on oletatud, et see ilmus enne, kui seal trükitud teeside üle disputeeriti.⁸³ Kolmandas Greifswaldi kogumikus on osa disputatsioone avaldatud ilma respondendi nimeta. Selle põhjal võib oletada, et needki olid trükitud enne disputeerimist. Ludeniusse Tartu perioodist on teada 85 disputatsiooni ja üks dispu-

⁸⁰ Tartust on teada kuus disputatsiooni, mille autor on Ludeniusse õpilane (vt: Jaanson nr 106, 170, 284, 252, 557, 605). Lisaks on veel mõned disputatsioonid, mille puhul ei ole üheselt selge, kas nende autor on Ludenius või tudeng. Greifswaldi perioodist on teada kaks disputatsiooni, mille on kirjutanud tudeng: **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Christoph Judex** (Richter) (*auctor & respondens*). *Problemata Philosophica*. Greifswald: Albinus, 1622 [Greifswaldi ülikooli raamatukogu; Göttingeni ülikooli raamatukogu]; **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Otto von Schwerin** (*auctor & respondens*). *De virtute heroica*. Greifswald: Venator, 1634 [Greifswaldi ülikooli raamatukogu].

⁸¹ Tartu ülikooli ajaloo allikaid I. Lk 183.

⁸² **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Petrus Brunnemannus** (*respondens*). *Disputatio de apodemica*. Greifswald: Albinus, 1622 (Kopenhaageni Kuninglik Raamatukogu, British Library); nr 63 kogumikus *Liber de quatuor foelicitatis humanae gradibus*.

⁸³ **Recke, Napiersky**. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon* III. S. 122–123.

tatsioonikogumik, *De viro practico* (1643). Erinevalt Greifswaldis avaldatud kogumikest on paljud selle kogumiku 38 disputatsioonist ilmunud ka iseseisvate trükistena.⁸⁴

Nagu juba varem öeldud, peegeldab Ludeniusse disputatsioonide teemavalik suuresti kas loenguprogrammides, seda eelkõige Greifswaldi puhul, või ülikooli põhikirjas ette antud põhimõtteid ja suundi. Kui aga võrrelda Ludeniusse disputatsioonide teemasid ja pealkirju kummastki perioodist, saab selgeks, et teemad on laias laastus samad ning et mõned pealkirjad kattuvad kas osaliselt või täielikult. Kuna Ludenius disputeeris nii Greifswaldis kui ka Tartus väga palju, ei ole see kuigi üllatav, et ta mõnel teemal rohkem kui korra sõna võttis, nt jurisprudentisist.⁸⁵

Kuigi Ludeniussele ei saanud Greifswaldis kunagi osaks võimalust töötada juuraprofessorina, on tähelepanuväärne, kui palju ta juriidilistel teemadel disputeeris. 1621. aastal ilmus Ludeniuselt disputatsioonikogumik *Methodica institutionum imperialium proposita*, mis on teada vaid nime pidi ja mis olevat sisaldanud 21 juriidilist disputatsiooni.⁸⁶ Kogumikus *Liber de quatuor foelicitatis humanae gradibus* on viis juriidilist disputatsiooni⁸⁷ ning peale selle on teada viis üksikult ilmunut.⁸⁸ Väärrib aga märkimist, et kõik need juriidilise sisuga dispu-

⁸⁴ Vrd: Jaanson nr 207, 215, 222–223, 229–231, 241–245.

⁸⁵ Vrd nt Greifswaldis: **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Johannes Wynsheim** (*respondens*). De Bono animi adquisito Quoad jurisprudentiam in genere. // **Ludenius**. Liber de quatuor humanae gradibus. Nr 66; **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Johannes Wynsheim** (*respondens*). De jurisprudentia usu. // Samas. Nr 70. Tartus: **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Carolus Valeriani Nycopensis** (*respondens*). De jurisprudentia. Dorpat 1642 = nr 29 kogumikus *De viro practico* [Jaanson nr 352; 399].

⁸⁶ **Recke, Napiersky**. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon III. S. 122–123.

⁸⁷ Nr 66–70.

⁸⁸ **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Christianus Langius** (*respondens*). Disputatio juridica de tutelis. Greifswald: Albinus, 1619; **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Martinus Coepius** (*respondens*). Jus novellarum constitutionum. Greifswald: Albinus, 1620; **Gerschovius, Ludenius**. Series juris publici; **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Petrus Dargatzius** (*respondens*). Disputatio juridica de obligationibus. Greifswald: Albinus, 1622 [Greifswaldi ülikooli raamatukogu]; **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Andreas Herlitz** (*respondens*). Disputatio iuridica de testamentis. Greifswald: Albinus, 1622 [Göttingeni ülikooli raamatukogu]. Kas Laurentius Ludeniusse ja David Malichiuse disputatsioon *De jure et justitia* (Greifswald 1628)

tatsioonid, sh tõenäoliselt ka kogumikus *Liber de quatuor foelicitatis humanae gradibus* ilmunud, on kirjutatud enne 1624. aastat, mil Ludenius püüdis Greifswaldi ülikooli juuraprofessoriks saada. Pärast 1624. aastat ei ole Ludenius Greifswaldi-perioodist teada enam ühtegi juriidilist disputatsiooni. Sellest nähtub, et Ludenius disputeeris juriidilistel, s.t oma professuuri välistel teemadel kindla eesmärgiga, soovides pääseda kõrgemasse teaduskonda. Tartu-perioodist on teada 14 juriidilist disputatsiooni ning veel kaks kogumikus *De viro practico*.

Kuna Ludenius ei olnud Tartus matemaatikaprofessor, ei ole ka imestada, et selle valdkonnaga seotud teemasid käsitleti siinsetes disputatsioonides märksa harvem kui Greifswaldis. Tartu-perioodist on teada vaid mõned disputatsioonid astronoomiast ja optikast,⁸⁹ kuid geograafiast ja astroloogiast mitte ühtegi. Greifswaldi disputatsiooni-kogumikus *Liber de quatuor foelicitatis humanae gradibus* on peaaegu pooled 89 disputatsioonist seotud matemaatikaprofessori õpetatavate ainetega, ka kogumikus *De informatione prudentiae* domineerivad sama laadi teemad. Juba tudengina näisid matemaatilised teemad Ludeniusel huvi pakkuvat, siis disputeeris ta matemaatikaprofessor Moevius Völschowi eesistumisel kronoloogiast ja optikast,⁹⁰ kuid Ludenius enda eesistumisel peetud selle valdkonna disputatsioonid pärinevad eranditult ajast, mil ta oli matemaatikaprofessor. Pärast 1627. aastat, mil Ludeniusel sai poliitika- ja ajaloo professor, ta matemaatilistel teemadel enam ei disputeerinud. Siiski, on teada, et 1631. aastal avaldas Ludenius raamatu fortifikatsioonist,⁹¹ kuid seni ei ole õnnestunud ühtegi eksemplari sellest leida.

Peale juriidiliste ja matemaatiliste teemade disputeeris Ludenius paljudel teistel, peamiselt filosoofilistel, eetilistel, poliitilistel, retoori-

on juriidilise sisuga, on pealkirja järgi raske otsustada. On aga teada, et 22. märtsil 1648 disputeeris Ludenius eesistumisel samal teemal Petrus Byringius ning see disputatsioon oli juriidilise sisuga: **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Petrus Byringius** (*respondens*). De justitia et jure diss. juridica. Dorpat 1648 (Sainio. Dissertationen und Orationen. S. 36, Nr. 76).

⁸⁹ Vt: Jaanson nr 249, 298.

⁹⁰ **Volschov, Ludenius**. De chronologia; **M. Volschov, L. Ludenius**. De optica.

⁹¹ **Laurentius Ludenius**. Brevissima delineatio ingeniariae militaris. Greifswald 1631 (J. F. von Recke, K. E. Napiersky. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon III. S. 124).

listel jm teemadel. Võrdlemisi vähe disputeeris ta aga poetikaga seotud teemadel, mis on lausa üllatav, arvestades tema kohusetunnet ja poetikaprofessori ning tema innukust kirjutada luuletusi.

Nagu eespool öeldud, disputeeris Ludenius korduvalt samadel teemadel. Kahe tema retoorilise kirjutise⁹² võrdlemisel ilmnas, et umbes kaks kolmandikku Tartu disputatsiooni paragrahvidest oli võetud varem Greifswaldis peetud kõnest, sealjuures on Ludenius sõnade ja peatükkide järjekorda natuke muutnud. Samas ilmneb, et Tartu disputatsioonis parafraseerib ta korduvalt Cicero *De oratore*'t – see oli üks neist teostest, mis *Academia Gustaviana* põhikirjas oli retoorikaprofessorile õpikuna ette antud. Greifswaldi kõnes ta Cicero *De oratore*'t ei tsiteerinud. Ka Ludeniuse Greifswaldis ja Tartus peetud reisimeetodilised disputatsioonid on väga sarnased, kaks neist⁹³ kattuvad peaaegu sõna-sõnalt, vaid alguse ja lõpu peatükid on erinevad. Sama Greifswaldi disputatsiooni kasutas oma kõnes ka Ludeniuse õpilane Ambernus Storch.⁹⁴ Ainuüksi nende näidete põhjal võib üsna julgelt oletada, et teisedki Ludeniuse juhendusel Tartus peetud disputatsioonid ja kõned sisaldavad vähemalt mingis osas lõike tema Greifswaldi disputatsioonidest. Tervikuna jääb mulje, et Ludenius kasutas oma Tartu loengutes ära varem Greifswaldis tehtu.⁹⁵

Kuigi 17. sajandil pidid professorid tudengitele edastama üldjuhul teada-tuntud ning (teoloogide) heaks kiidetud teadmisi, tekib siiski küsimus, kas Ludeniuse disputatsioonides peegelduvad ka eri valdkondade uuemad seisukohad. See küsimus jääb aga ammendava vastuseta seni, kuni Ludeniuse kirjutised pole tervikuna läbi uu-

⁹² **Laurentius Ludenius**. *Oratoria methodice enarrata*. Greifswald: Albinus, 1623 [Greifswaldi ülikooli raamatukogu]; **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Laurentius Wallerius** (*respondens*). *De dispositione oratoria*. Dorpat: Vogel, 1647 [Jaanson nr 560].

⁹³ *De cognoscenda regione et urbe* [ilma respondendi nimeta!]. // **Ludenius**. *De informatione prudentiae*. Nr II: 1; **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Carolus Ruberus** (*respondens*). *Disputatio practica de peregrinatione*. Dorpat: Lit. Acad., 1642 [Jaanson nr 359].

⁹⁴ **Ambernus Storch**. *Oratio de peregrinatione*. Dorpat: Typ. acad., 1639 [Jaanson nr 221]; **Viiding**. Arukast reisimisest. Lk 25, märkus 83; Kristi Viidingu kiri autorile, 9.05.2006.

⁹⁵ **Viiding**. Arukast reisimisest. Lk 25, märkus 83. Vt ka: **Matti A. Sainio**. *Das Studium der Geschichte an der Universität Tartu. // Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. *Studia Baltica* Stockholmien-sia, 11. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1993. Lk 269–275, siin lk 273.

ritud. Mõne üksiku disputatsiooni põhjal võib väita, et Ludenius oli oma õpetuses ootuspäraselt konservatiivne, ning näib, et Tartus järgis ta üsna täpselt ülikooli põhikirjas tehtud ettekirjutusi. Näiteks peeti 1648. aastal Ludeniuse eesistumisel kaks juriidilist disputatsiooni sõja ja rahu teemal.⁹⁶ Otsides neist otseseid viiteid Hugo Grotiuse teosele *De iure belli ac pacis* (Pariis, 1625) me neid ei leia, kuigi see oli ilmunud rohkem kui 20 aasta eest ja enne Ludeniuse tulekut Liivimaale oli tehtud juba mitu kordustrükki. Selle üks põhjus on tõenäoliselt fakt, et Grotiuse *De iure belli ac pacis* ei olnud akadeemia põhikirjas õpikuna soovitatud.⁹⁷ Kuna Grotiuse teost kataloogi järgi *Academia Gustaviana* raamatukogus ei olnud,⁹⁸ võiks oletada, et see ei olnud Euroopa perifeeriaülikoolis üldse tuntud. Tegelikult aga viitas Ludeniuse õpilane ja hilisem kolleeg, astronoomia- ja füüsikaprofessor Johannes Erici Stregnensis (aadeldatult Stiernstråle) 1640. aastal ühes oma disputatsioonis nii Hugo Grotiusele kui ka Johannes Althusiusele.⁹⁹ Selle põhjal võib üsna kindlalt oletada, et ka Ludeniusele oli Grotiuse teos tuttav. Oma eessõnas Benedictus Medeniuse kõnele¹⁰⁰ esitas Ludenius lepinguteooria, kasutades Althusiuse terminoloogiat.¹⁰¹ Tõsi, see kõne kuulus teema poolest poliitikaprofessori ainevalda ning Althusiuse teos oli ülikooli põhikirjas õpikuna välja toodud.¹⁰²

⁹⁶ **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Jonas Bringander** (*respondens*). *De bello discursus juris publici*. Dorpat: Vogel, 1648 [Jaanson nr 601]; **Laurentius Ludenius** (*praeses*), **Petrus Byringius** (*respondens*). *De pace discursus juris publici*. Dorpat: Vogel, 1648 [Jaanson nr 603].

⁹⁷ Vrd: *Constitutiones*. Lk 54–55; Uppsala universitets historia. Bihang I. S. 251, 275.

⁹⁸ **Carl von Schirren**. *Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland. // Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's*. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Russischen Ostseeprovinzen, Bd. 7. Riga-Leipzig: Frantzen, 1854. S. 47–62.

⁹⁹ **Johannes Erici Stregnensis** (*praeses*), **Petrus Trottonius** (*respondens*). *Disputatio politica prima, de natura et constitutione politices in genere*. Dorpat: Typ. acad., 1640 [Jaanson nr 241]. **Per Nilsén**. Att „Stoppa munnen till på bespottare“: Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden. Rättshistorisk Bibliotek 59. Lund: Institutet för rättshistorisk forskning, 2001. S. 73, märkus 412.

¹⁰⁰ **Benedictus Joh. Medenius**. *Status regni Sveo-Gothici*. Dorpat: Typ. acad., 1641 [Jaanson nr 300].

¹⁰¹ **Runeby**. *Monarchia mixta*. S. 382–383.

¹⁰² Vt: *Constitutiones*. Lk 60–61; Uppsala universitets historia. Bihang I. S. 278.

Peale loenguprogrammides ja akadeemia põhikirjas ette kirjutatud teemade järgimise iseloomustab paljusid Ludeniusse disputatsioone kuulumine teatud sarjadesse. Nii moodustavad mitmed Ludeniusse Greifswaldi-aegsed disputatsioonid sarja *Discursus historico-politicus* ja *Discursus geographico-politicus*, mitu Tartu disputatsiooni aga sarja *Discursus juris publici*. Sama kehtib ka Vergiliuse ja Cicero teoseid käsitlevate disputatsioonide kohta. Eelnevat kinnitavad ka Greifswaldi loenguprogrammid.¹⁰³ Sarjalisus iseloomustab teistegi Tartu professorite disputatsioone, nii nt disputeeris Johannes Erii Stregnensis mitme aasta vältel (1642–49) Aristotelese *Füüsika* üle.¹⁰⁴

Kõned ja juhuluule. 1625. aasta Greifswaldi loenguprogrammi järgi pidi Ludenius jälgima, et üliõpilased esineksid avalike kõnedega. Sellest aastast ei ole praegu teada ühtegi tema juhendusel peetud kõnet, küll aga 1635. aastast: 20. juunil pidas Heinrich Voltz kõne rahust.¹⁰⁵ *Academia Gustaviana* retoorikaproffessorina pidi Ludenius üliõpilasi juhendama kõnede kirjutamisel ja peaaegu igale kõnele kirjutas ta ka eessõna. Praeguseks on teada umbes 175 kõnet, millele Ludenius on eessõna kirjutanud.¹⁰⁶ Pärast poeetika- ja retoorikaproffessori ametist loobumist 1648. aastal jätkas Ludenius kõnepidajate juhendamist, kuid mitte nii aktiivselt nagu varem. Aastaist 1650–1653 on teada 19 Ludeniusse eessõnaga kõnet, peale selle mõned, millest on teada vaid autor ja pealkiri, kuid võib oletada, et Ludenius kirjutas eessõna ka neile. Samamoodi kui disputatsioonidel olid kõnede teemad mitmekesised: ajalugu, juriidilised, teoloogilised, poliitilised, eetilised, filosoofilised jm küsimused, lisaks mõned leina- ja kiidukõned ning uusaastatervitused. Enamik kõnesid on peetud mõne piirkonna ajaloost ning üldistel eetilistel teemadel. Eetiline aspekt ilmneb ka ajaloost peetud kõne-

¹⁰³ Vt nt: Series lectionum 1622, 1623.

¹⁰⁴ Kokku on Johannes Erii selleteemalisi disputatsioone teada 33 (Jaanson nr 330–333, 335–336, 381–385, 429–436, 461, 466, 468, 470–471, 473, 499, 503, 549, 593, 595, 649, 652–653).

¹⁰⁵ **Heinricus Voltz**ius. Oratio de pacis indole. Greifswald: Jeger, 1635 [Göttingeni ülikooli raamatukogu]; vrd **Andreas Folchovius**. Oratio de pace. Dorpat: Typ. acad., 1640 [Jaanson nr 238].

¹⁰⁶ Matti Sainio väidab aga, et *Academia Gustaviana* perioodist saab kindlaks teha 218 ajalugu käsitlevat kõnet! (Sainio. Das Studium der Geschichte, S. 273).

des.¹⁰⁷ Oratsioonide puhul võib samuti märgata tendentsi, et katkendid Ludeniuse varasematest disputatsioonidest leidsid taaskasutust tema õpilaste kõnedes, nt Ambernus Storchi kõnes *De peregrinatione*.

Nii disputatsioonid kui ka kõned näitavad Ludeniuse suurt luge-must. Tartus valminud teostes on sageli viidatud sellistele trükistele, mida teadaolevalt *Academia Gustaviana* raamatukogus ei olnud.¹⁰⁸ Võib vaid oletada, et need olid olemas Ludeniuse eraraamatukogus,¹⁰⁹ samas ei tohi ka unustada, et enne Tartusse tulekut oli tal Greifswaldi kasutada olnud suhteliselt hea raamatukogu.¹¹⁰

Käsitledes Ludeniuse juhendusel peetud kõnesid, tuleb rääkida ka kahest konvoluudist, mis on hoiul Rootsi Kuninglikus Raamatukogus Stockholmis.¹¹¹ Tegemist on 1648. aastal kuninganna Kristiinale pühendatud kahekõitelise kogumikuga, mis sisaldab 126 kõnet aastaist 1636–49 ning Ludeniuse pühendusluuletuse Kristiinale.¹¹² See kogu-mik ei ole kõnede uustrükk, vaid just nimelt varem trükitud kõnede konvoluut, millele on lisatud kõnesid ühtseks tervikuks koondav tiitelleht ning Ludeniuse pühendus kuningannale. See on tõenäoliselt ka põhjus, miks see kahekõiteline kogumik ei kajastu Ene-Lille Jaanson-i koostatud bibliograafias. Konvoluudid sisaldavad valiku Ludeniu-se juhendusel peetud kõnedest, kuid mitte kõiki. Mis printsiibil need valitud on, ei ole selge, nagu pole üheselt selge seegi, mis põhjusel kogumik koostati. Kõige tõenäolisem ajend näib olevat Ludeniuse

¹⁰⁷ Samas.

¹⁰⁸ Samas.

¹⁰⁹ Ludeniuse ja teiste Tartu professorite eraraamatukogude sisu kohta ei ole midagi teada. Ludeniuse raamatukogu saatusest on teada vaid nii palju, et see müüdi pä-rast tema surma oksjonil (**Puksov**. Die Bibliothek. S. 264–265).

¹¹⁰ **Sainio**. Das Studium der Geschichte. S. 274.

¹¹¹ In Regia Gustaviana Adolphina Academia, quae Dorpati Livonorum est ad Em-beccam, Volumen I–II Orationum, Deo duce et auspice, a nobili et studiosa ju-ventute, moderatore Laurentio Ludenio, Ph. et U.J.D. Poet. Cor. Professore Juris, Oratoriae et Poeseos, publice et solenniter habitarum. Dorpat: Vogelius, 1648.

¹¹² Pühendusluuletus kuninganna Kristiinale on publitseeritud *Academia Gustaviana* ladinakeelse juhuluule tekstikorpuses: *Academia Gustaviana* (1632–1656) ladi-nakeelse juhuluule tekstikorpus, koostanud Kristi Viiding ja Jana Orion – <http://www.ut.ee/klaskik/neolatina/1648.htm>, nr 11 [27.05.2008]. Sama luuletus on ära trükitud ka teise kõite alguses! Teise kõite viimane, 10. jaanuaril 1649 peetud kõne laseb oletada, et kogumik valmis lõplikult alles 1649. aasta algul; samas on ka võimalik, et nimetatud kõne trükiti juba 1648. aasta lõpus.

poetika- ja retoorikaprofessori ametist vabastamine samal, s.o 1648. aastal. Võimalik, et tegemist oli kuningannale mõeldud kingitusega, kuid pole teada, kuidas sattusid siis need konvoluudid Anders Anton von Stiernmani raamatukokku?¹¹³ Seetõttu tekib ka küsimus, kas Ludeniusi kõnede kogumikku koostati rohkem kui üks eksemplar?

Ludeniusi poeetilised püüdlused on tihedalt seotud tema õppegevusega Tartus: poetikaprofessorina pidi ta tudengitele õpetama, kuidas luuletusi kirjutada ning neid endid luuletama õhutama. Selles oli Ludenius väga edukas, sest tema professuuri ajal oli *Academia Gustavaiana* luuleelu kõige elavam ning ta ise oli kõige aktiivsem, ja kahtlemata ka kõige mõjukam kirjutaja.¹¹⁴ Tema mõjul kasutasid Tartu juhuluuletajad endi kohta nimetust *Musae Embecciadese*.¹¹⁵ Pärast Ludeniusi surma seda nimetust *Academia Gustaviana* trükistes enam ei kasutatud. Tartu akadeemia poetikaõpetuses järgiti Horatiuse, Platoni ja Scaligeri põhimõtteid;¹¹⁶ Scaligeri käsiraamat oli ülikooli statuudis poetikaprofessorile ühe soovitava õpikuna ette kirjutatud ning mõne Ludeniusi luuletuse puhul on näha Scaligeri reeglite otsest järgimist.¹¹⁷ Ka Greifswaldis kirjutas Ludenius agaralt luuletusi, kuid on raske otsustada, kas ja kui palju ta sellega ülikooli ja linna kirjanduselu mõjutas. Ka luule vallas näib paika pidavat eespool korduvalt öeldu: Ludenius järgis oma õpetuses akadeemia konstitutsioonides ette kirjutatud nõudmisi.

Ludeniusi Greifswaldi-perioodist on aga pärit tema ainus luulekogu *Deliciae anagrammaticae*, kuhu on koondatud luterlikele teoloogidele pühendatud anagrammluuletused. Anagrammilembus iseloomustab ka Ludeniusi Tartu loomingut, samuti tema õpilaste poeetilisi katsetusi. Pärast Ludeniusi Tartusse tulekut paranes siin anagrammluuletuste kvaliteet ehk täpsus märkimisväärselt. Kristi Viiding oletab, et just Ludenius tõi selle luuletüübi oma traditsioonilises vormis Tartusse.¹¹⁸

¹¹³ Mõlemas konvolutis on A. A. von Stiernmani (1695–1765) eksliibris. Stiernmani, Rootsi kõrge riigiametniku, kirjamehe ja antikvaari kohta vt Lars Lindholmi artiklit teatnikus „Svenskt biografiskt lexikon“. Südamlik tänu SBL-i toimetajatele, kes lubasid selle artikliga tutvuda enne selle trüki ilmunist.

¹¹⁴ Ludeniusi mõjust Tartu luuleelule vt: Viiding. Die Dichtung. S. 33, 40, 43–45, 57, 103–104, 146. Vrd ka Klöcker. Joachim Rachelius. S. 343–344.

¹¹⁵ Viiding. Die Dichtung. S. 44.

¹¹⁶ Viiding. Samas. S. 33.

¹¹⁷ Kaju. Die Beziehungen. S. 4.

¹¹⁸ Viiding. Die Dichtung. S. 103–104.

Lõpetuseks võib öelda, et Laurentius Ludenius oli õpetatud mees, jurist, filosoof ja poeet, kes tõi suuresti oma varasema õpetuse Tartusse kaasa. See aga ei vähenda tema tegevuse tähtsust Tartu jaoks. Hoolimata oma suhtelisest konservatiivsusest ning eeskirjade täpsest järgimisest vahendas Ludenius Liivimaale humanistlikke ideid ja traditsioone.¹¹⁹

Laurentius Ludenius (1592–1654) – professor at the universities of Greifswald and Tartu

Katre Kaju, Estonian Historical Archives

Laurentius Ludenius (Lorenz Luden) came from a family of scholars in Northern Germany, he was educated at the University of Rostock and Greifswald. Ludenius was a humanist with rich knowledge who was interested mainly in philosophy, jurisprudence and poetry and who has very often been characterized as one of the most outstanding scholars at the *Academia Gustaviana*. Only in recent years his decisive role in shaping the poetry writing at *Academia Gustaviana* has been stressed. Practically the rich literary heritage of Ludenius has not been studied and his activities at the Universities of Greifswald and Tartu have not been compared.

In the career of Ludenius we can distinguish two periods: working as a professor at the University of Greifswald for 17 years (1618–1635) and at the University of Tartu for 20 years (1634–1654). In Greifswald Ludenius was first of all a professor of poetry and history, then the professor ordinary of mathematics, of practical philosophy and history. In Tartu Ludenius was a professor of poetry and rhetoric and the second professor of law. Beginning from 1649 he was a librarian of the University of Tartu remaining the second professor of law. In addition, at both universities Ludenius had from time to time the responsibilities of a dean and the university rector.

Information about the teaching activities of Ludenius can be found in three types of resources, firstly the constitutions of Tartu (Uppsala) University, secondly the programmes of lectures of the universities of Greifswald and Tartu and thirdly the printed disputations, speeches and prefaces to speeches (the last two primarily in Tartu). His occasional poetry also constitutes an important resource.

¹¹⁹ Viiding. Arukast reisimisest. Lk 25, märkus 83.

As the activities of professors in Greifswald were not so strictly regulated by the university statutes as in Tartu, we may suppose that Greifswald professors had somewhat bigger freedom in teaching but at the same time we should not forget that the Orthodox Lutheran approach of the faculty of theology in Greifswald had a very strong position. Also, in Tartu the Orthodox Lutheran approach played an important role but the university statutes were more significant and the teaching at the university had to follow the lists of subjects and use the methods fixed in the academic handbooks adopted by the academic senate and prescribed by the statutes. It is very clearly reflected in the disputations and speeches made by Ludenius.

Some surviving lecture programmes from Greifswald and Tartu give a certain overview of the public and private lectures delivered by Ludenius and the themes of disputations. The lecture programmes of Greifswald do not include the titles of textbooks and handbooks. The lecture programmes of Tartu offer information only about the lectures which Ludenius delivered as the second professor of law.

Both in Greifswald and Tartu Ludenius disputed very much having started with it already in secondary school. The choice of his disputation themes is rather wide: theology, optics, physics, geography, history, poetry, rhetoric, aesthetics, astronomy, law, politics, metaphysics, etc. When participating in disputations Ludenius almost always played the role of the chairman. In addition, on the basis of the surviving title pages of the disputations it is possible to conclude that he himself had written most of them. How many disputations Ludenius had written or how many of them had been presided by him in Greifswald and Tartu is not possible to say exactly. The disputations by Ludenius very often belong to certain series like *Discursus historico-politicus* and *Discursus geographico-politicus* in Greifswald and *Discursus juris publici* in Tartu.

In addition to the themes indicated in the lecture programmes Ludenius was also disputing in Greifswald on legal themes, i.e. the themes not belonging to his professorship, with the wish to enter the higher faculty. On the basis of the comparison of some Greifswald and Tartu disputations we may certainly presuppose that several disputations and speeches delivered by Ludenius in Tartu contain at least in some parts extracts from his disputations in Greifswald and it seems that in his lectures delivered in Tartu he has used his work done in Greifswald.

Being a professor of rhetoric at the *Academia Gustaviana*, Ludenius had to supervise students in writing their speeches and he also wrote prefaces to the speeches of students. After giving up his post of a professor of poetry and rhetoric, Ludenius continued to supervise speakers but not so actively as before. The themes of speeches were historical, legal, theological, political,

aesthetic, philosophical, etc. In addition there were speeches made at funerals or festive meetings to praise somebody, also some New Year greetings. Most of the speeches were made on the topics of the history of some geographical area or on aesthetic topics.

The poetic attempts made by Ludenius were closely connected with his teaching in Tartu. As a professor of poetry he had to teach his students how to write different poems and he also called them up to write poems following the requirements prescribed in the academic constitutions.

To a great extent, Ludenius brought along his earlier Greifswald ideas to Tartu. In spite of his relative conservatism and exact following of instructions, he was the intermediary of humanistic ideas and instructions to Livonia.

Professor Jüri Uluots ja Eesti Teaduste Akadeemia

Peeter Järvelaid
Akadeemia Nord professor

*Mind on alati huvitanud see,
kuidas ajalugu kirjutatakse,
kuidas ajalugu uuritakse...*¹

Eesti Vabariigi tekkega tuli hakata lahendama küsimusi, mis nii või teisiti seostusid omariiklusega. Kõrghariduse vallas oli meil pikaajaline ülikooli tegevuse traditsioon. Ehkki Tartu ülikooli olid loonud võõrvõimud, oli ta toiminud ikka samas ühiskonnas ning juba aastast 1632. Keerulisem oli lugu teaduste akadeemia rajamisega: seda tüüpi teadusasutust polnud Eesti alal seni tegutsenud. Takistuseks oli ka eesti soost teadlaste enesekriitiline hoiak, mis sundis kahtlema, kas meil üldse on küllaldaselt teaduslikku potentsiaali.² Teadlaste kõhklused kandusid edasi poliitikutele. Seetõttu tuleb nõustuda Kädi Riismaa väitega: Eesti Teaduste Akadeemia loomise ligi kahe kümnendi pikkuse eeloo sisu oli suuresti „kemplemine teaduse juhtimise küsimuses”.³

Tõsiasi, et Eesti Teaduste Akadeemia rajamine venis, võib seostada kolme olulise huvirühma väga enesekesksete soovidega. Need konkureerivad huvirühmad olid Tartu ülikool, teadusseltsid ja riigivõim. Pole ime, et kui 1938. a Eesti Teaduste Akadeemia riigivanema dekreediga lõpuks loodi, siis tõlgendati seda kui riigivõimu teatavat võitu (või pikast patiseisust väljatulekut) teadusseltside ja Tartu ülikooli üle. Sellel taustal on huvitav jälgida esimeste akadeemikute saatust ja kaaluda nende valimise tagamaid. Eesti Teaduste Akadeemia esimesed 12 liiget määras Eesti Vabariigi riigivanem.

¹ Siin jagab autor noorema kolleegi Marek Tamme seisukohta, vt: **Marek Tamm**. Kuidas kirjutatakse ajalugu. Intervjuuraamat. Tallinn: Varrak, 2007. Lk 7.

² Vt: **Gottlieb Ney**. Eesti teadus ja teaduslik töö Eestis. // Eesti vaimse kultuuri saavutusi. Tallinn, 1934. Lk 7–26; **Kädi Riismaa**. Tartu Ülikooli ja tema juures asuvate teadusseltside osa Eesti Teaduste Akadeemia sünniloos. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1989. Kd 22 (1). Lk 90.

³ **Riismaa**. Tartu ülikooli ja tema juures asuvate teadusseltside osa. Lk 100.

Esimeseks juristiksi Eesti Teaduste Akadeemias sai Tartu ülikooli Eesti õiguse ajaloo korraline professor Jüri Uluots (1890–1945). Jälgides Uluotsa biograafiat aastail 1920–1938, võib väita, et akadeemia loomise ajal oli tal isegi kõigi kolme konkureeriva poole toetus.⁴

Eesti Teaduste Akadeemia 20. sajandi teadusmaailmas

Eesti teadusmehed ei püüdnudki luua teaduste akadeemiat mingite oma mallide järgi: väga hästi mõisteti, et tuleb järgida teiste riikide eeskujusid. Nagu juba mainitud, kammitses eesti teadlasi alaväärsus: meie nappide võimaluste tõttu ei julgetud võtta eeskujuks liialt kallist ja ülisuurt teaduslikku potentsiaali nõudvat teaduskeskust (akadeemiat). Tollal, kui puhkes diskussioon Eesti Teaduste Akadeemia loomise vajaduse üle, tegutsesid teaduste akadeemiad päris paljudes riikides, sh väikeriikides. Tšehhimaal rajati akadeemia aastal 1700, Hispaanias 1714, Rootsis 1739, Taanis 1742, Belgias 1772, Portugalis 1774, Ameerika Ühendrii-

⁴ Iseasi, kui Eesti Teaduste Akadeemia liikmete valiku üle oleks hakatud avalikult diskuteerima ka Tartu ülikooli õigusteaduskonnas. Nii nagu ajaloolaste hulgas tekitas palju diskussioone K. Pätsi otsus määrata akadeemikuks H. Sepp, oleks see demokraatlikuma protseduuri korral olnud ilmselt samuti juristide seas. Kui aga Tartu ülikool oleks esitanud institutsioonina oma kandidaate Eesti Teaduste Akadeemia liikmete kohale, siis oleks J. Uluotsal jällegi ilmselt olnud väga suured šansid olla valitute hulgas. Asutava Kogu liikmena oli J. Uluots juba 1. detsembril 1919 Tartu ülikooli taasavamise puhul õnnitlenud ja jäänud alates 1920. aastast ülikooli õigusteaduskonna õppejõuks, täites selle aja jooksul nii teaduskonna sekretäri, dekaani kui ka ülikooli prorektori kohuseid. J. Uluots oli etendanud tähtsat rolli Õpetatud Eesti Seltsis ning ka Akadeemilises Õigusteaduse Seltsis. Mõlemast seltsist oli akadeemia loomise eelsel ajal juttu kui potentsiaalsetest organisatsioonidest, kelle esindajad võiksid saada Eesti Teaduste Akadeemia asutajaliikmeteks. J. Uluotsaga võrreldav kandidaat võinuks olla rahvusvahelise õiguse professor Ants Piip, kes oli tuntud nii diplomaadina, ministrina kui ka Eesti Vabariigi riigivanemana. Samuti oli just tema alates 1924. a osalenud juristide esindajana Eesti Rahvusliku Vaimse Koostöö Komisjoni kaudu akadeemia loomise ettevalmistustes. Juristidest kaaluti kandidaadina ka prof. Nikolai Maimi (1884–1976), kelle teaduslike püüdluste uuem temaatika (uus maailmakord ehk mundoloogia) oli paljudele kolleegidele ehk liialt utoopiline ja mõneti teadusest eemalduv. Kuid eriti pärast 1937. aastat, kui J. Uluots oli teinud laiema seltskonna jaoks märgatavat tööd uue Eesti Vabariigi põhiseaduse (1937, hakkas kehtima 1938) valmimise nimel, olid just tema võimalused riigivõimu ja konkreetset riigivanem K. Pätsi ees kõige suurema poliitilise kaaluga.

kides 1780, Šveitsis 1815, Ungaris 1825, Austrias 1847, Norras 1857 ja Hollandis 1898. Et paljud eesti teadusmehed olid õppinud 20. sajandi algul Peterburi kõrgkoolides ja mõned seal ka töötanud, kujutati Vene impeeriumi teaduste akadeemiat kõige selgemini ette.⁵ Eestis jaoks oli kindlasti oluline ka Soome Vabariigi kogemus, sest oli selge, et alates 1809. aastast olid soomlased saanud tänu laiemale autonoomiale teha oma teaduse arenguks enam, kui oli suudetud Läänemere lõunakaldal. Soome suurvürstiriigis 1908. aastal loodud *Suomalainen Tiedeakatemia*’t peeti endise Vene impeeriumi alal esimeseks rahvuslikuks akadeemiaks.

Esimese maailmasõja järel muutus Euroopa ja teisenes varasem teadussüsteem. Eestil tuli kujunenud olukorras akadeemia välja kujundada teatud isolatsioonis, sest lähemad naabrid, nagu Läti ja Leedu, samal ajal neid samme ei astunud. Varasemates tähtsates tõmbekeskustes – Venemaal (tol ajal juba NSV Liit) ja Saksamaal – oli areng väga keerukas. Saksamaal võimule pääsenud natsionaalsotsialistid püüdsid luua lausa oma akadeemiat, ja tõe huvides tuleb tunnistada, et selles lõi kaasa ka mitu Eesti alalt pärit teadusmeest, kes pärast Eesti Vabariigi tekkimist olid läinud Eestist Saksamaale: juristidest näiteks Werner Hasselblatt (1890–1958), endine Tartu ülikooli juuraprofessor Axel Frh. von Freytagh-Loringhoven (1878–1942)⁶ jt. Kokku võttes: Eesti Teaduste Akadeemia loomisel said määravaks nii riigi ainelistele võimalustele piiratus, teatud ajalooline traditsioon kui ka regionaalse olukorra eripära, mis jättis Eesti oma otsustes suhteliselt üksi.

Konstantin Päts ja Eesti teadus

Konstantin Päts lõpetas Tartu ülikooli õigusteaduskonna 1898. aastal. See oli aasta, mil Õpetatud Eesti Selts tähistas oma kuuekümnendat

⁵ Peterburi Teaduste Akadeemia tegutses aastast 1724 ja 1783. a oli loodud ka Venemaa Teaduste Akadeemia vene keele ja kirjanduse uurimiseks 1635. a Pariisis loodud Prantsuse Akadeemia eeskujul. Aastal 1841 ühendati need kaks Vene impeeriumi akadeemiat Venemaa Teaduste Akadeemiaks. vt: **Ken Kalling; Erki Tammiksaar**. Eesti Teaduste Akadeemia ajalugu. Arenguid ja järeltusi. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008. Lk 16–17.

⁶ Vt: **Michael Stolleis**. Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. Dritter Band: Staats- und Verwaltungsrechtswissenschaft in Republik und Diktatur 1914–1945. München: C. H. Beck Verlag, 1999. S. 160–161.

aastapäeva. Loomulikult ei kujutanud noor jurist K. Päts ülikooli lõpetajana ette, et ÕES-i sajandal aastapäeval otsustab just tema riigivaktsioonide dekreediga lõpetada pikaajalise vaidluse haritlaste ja poliitikute vahel ning asutab Eesti Teaduste Akadeemia. Teadusega oli Pätsil kogu elu teatud oma suhe, millele tema biograafid pole seni küllaldast tähelepanu pööranud. Tema elukäigu puhul on tajutav paine, mida tingis asjaolu, et akadeemilise eneseteostuse võimalus jäi kasutamata. Lõpetanud ülikooliõpingud, oli Konstantin Pätsile tollases venekeelses Jurjevi (Tartu) ülikoolis pakutud võimalust jääda valmistuma professori kutseks (mis oli võrreldav tänapäeva doktorantuuriga). Sama võimalust kasutasid Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas Friedrich Fromhold Martens (1845–1909), Ants Piip ja Jüri Uluots. F. F. Martensiga võisid K. Pätsil olla isegi mõned isiklikud kokkupuuted koolipoisina Pärnus, aga ehk ka Peterburis. Kui A. Piip valis oma huvialaks rahvusvahelise õiguse, siis K. Pätsi huvitas rohkem eraõigus ja, nagu kinnitavad tema hilisemad publikatsioonid, kohaliku omavalitsuse õiguslik reguleerimine. K. Päts ja J. Uluots suhtlesid väga tihedalt, ja ehk ühendas neid ka kaudne hingeeluline niit, sest erinevalt Pätsist oli Uluots alustanud Peterburis valmistumist professori kutseks, kuigi temalgi jäi see pooleli, sest bolševike võimupöörde tõttu ei saanud ülikoolis tööd jätkata.

Miks K. Pätsist ei saanud õigusteadlast? Miks ei tõmmanud teda akadeemilise õpetaja amet? Pärast ülikooli lõpetamist olid K. Pätsil tegelikult väga head võimalused sel alal läbi lüüa. Tartu ülikooli õigusteaduskonnas oli hulk nooremaid õppejõude (näiteks J. V. Passek), kes paistsid silma juhendajate ja nooremate õigusteadlaste toetajatena. K. Pätsil oli tollases keerulises poliitilises õhustikus veel üks oluline eelis ehk nii mõnegi teise eestlasest noore juristi ees. Kui Eesti Üliõpilaste Selts jättis formaalselt K. Pätsi sooviavalduse astuda seltsi rahuldumata sel põhjusel, et ta kuulub õigeusku, siis tolle aja ülikooli poliitilist tausta arvestades oleks see K. Pätsi akadeemilisele karjäärile kindlasti vaid kasuks tulnud. Teatavasti läks F. F. Martens Peterburis üle õigeusku. Tõsi, see võinuks argumendiks saada alles akadeemilise karjääri edenedes, sest ei A. Piip ega J. Uluots ei pidanud midagi niisugust Peterburi ülikooli noorte õppejõududena tegema.

Väited, et aastal 1898 mõtles K. Päts juba poliitikukarjäärile, ei vasta ilmselt ajaloolisele tõele ja on pigem biograafide tagantjäreletar-

kus. Ilmselt tegi K. Päts valiku vandeadvokaadi abi tegevuse kasuks muudel kaalutlustel või lihtsalt kindla plaani puudumise tõttu. Kuid samas ei saa eitada, et K. Päts huvitus edaspidigi teadusest ja eriti õigusteadusest. Tema ja paljud teised Peterburi ülikoolis juristiks koolitatud tundsid muret õigusteaduse taseme pärast Eesti Vabariigis. Väga huvipakkuv oli K. Pätsi 12. novembril 1929 IV Riigikogus peetud kõne, kus ta karmilt kritiseeris juristide ettevalmistust ja õigusteadust.⁷ See näitab K. Pätsi iseloomu: ta ei taganenud oma seisukohtadest ka siis, kui vaid aasta varem (1928) oli saanud Tartu ülikooli audoktoriks õigusteaduse alal.⁸

Jüri Uluots ja Konstantin Päts

K. Pätsi ja J. Uluotsa suhete kohta pole kahjuks säilinud tihedat kirjavahetust, mis oleks biograafidele meeltulendav allikas. Kuigi kahe mehe kokkupuuteid ja koostööd saab jälgida enam kui kahe aastakümne vältel, on keeruline teada saada, kus said nende suhted alguse. Kuid see paistab asuvat siiski Pärnus. Oluline kokkupuutepunkt oli teadmine, et mõlemad olid lõpetanud ühe ja sama Pärnu kooli. Tõsi, Jüri Uluots tuli Pärnusse alles 1904. aastal, seega kümnend pärast seda, kui Konstantin Päts oli lõpetanud Pärnu Gümnaasiumi ja läinud Tartusse juristiks õppima.

Uluots sai Pärnu Gümnaasiumi lõputunnistuse 1910. aastal ja siirdus Peterburi samuti juristiks õppima. Ta jäi sinna kuni 1918. aastani, leides aega ka seltskondlikuks-rahvuslikuks tegevuseks. Seetõttu pole välistatud kahe mehe kokkupuude Peterburis. Peterburi ülikoolis õppinud eesti juristide omavahelisi suhteid tuleks kindlasti sügavamalt tundma õppida, sest selleta on keeruline aru saada Eesti 20. sajandi algupoole poliitilisest ajaloost. Olgu märgitud, et Eesti Vabariigi kohtuministeeriumi teenistusse astumise soovitus andis J. Uluotsale 1918. aastal Jaan Teemant, samuti Peterburi õigusteaduskonna kasvandik. Tasub meeles pidada, et üks Eesti Ajutise Valitsuse olulisi abimehi

⁷ Vt: **Konstantin Päts**. Vaated ülikoolile ja praktilistele elukutsetele. // **Konstantin Päts**. Eesti riik II. Koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2001. Lk 306–307.

⁸ Album doctorum honoris causa sociorumque honorariorum Universitatis Dorpatensis/Tartuensis. Tartu, 1987. Lk 44.

oli J. Uluotsa klassivend Pärnu Poeglaste Gümnaasiumist Theodor Käärrik (kes õppis juurat Moskvas).⁹ J. Uluotsa ja K. Pätsi lähendas suuresti nende koostöö Asutavas Kogus ja eriti tihedasti puutused nad kokku, töötades välja Eesti riigi jaoks olulisi seadusi. Suhete usalduslikkusele viitab huvitav seik William Tomingase „Mälestustes”: kui 7. märtsil 1920 said nad esimeste hulgas teada Jaan Poska surmast, siis K. Pätsile edastas teate just Jüri Uluots ja Jaan Tõnissonile olevat selle kurva teate andnud edasi W. Tomingas.¹⁰

Jüri Uluots ja Õpetatud Eesti Selts

ÕES-il oli eriline roll Eesti Teaduste Akadeemia loomisel.¹¹ Kui me võtame akadeemia esimese koosseisu vaatluse alla ÕES-i liikmelisuse poolest, siis tulevastest akadeemikutest oli Jüri Uluots seltsi liige juba aastast 1921, nagu ka akadeemia asepresidendiks valitud Julius Mark, kes oli olnud ka ÕES-i esimees aastatel 1929–1936.¹² Kõige varem oli ÕES-iga ühinenud Gustav Suits, kes oli saanud esimest korda seltsi liikmeks juba üliõpilasena 1904. Kuid vahepeal olid Suitsu sidemed ÕES-iga katkenud, sest ta viibis mõnda aega Soomes, seetõttu astus ta teist korda liikmeks aastal 1921. Aasta varem oli ÕES-iga ühinenud Oskar Loorits (1920), kes oli ka pikka aega seltsi juhatuse liige (1932–1936). 1919. aastal oli ÕES-i liikmeks saanud J. Uluotsa koolikaaslane Pärnu Poeglaste Gümnaasiumist ajaloolane Hendrik Sepp.¹³ Tehnikateadlane Paul Kogermann oli samuti ÕES-i liige 1920. aastast, kuid ilmselt oli tema side seltsiga suhteliselt episoodiline. Ka Eesti Teaduste Akadeemia esimene president Karl Schlossmann oli ÕES-i liige, ehkki tema oli liitunud seltsiga alles 1934. aastal.

⁹ Pärnu Ühisgümnaasium algusest aastani 1952. Tallinn, 2006. Lk 240.

¹⁰ William Tomingas. Mälestused. Toronto: Oma Press Ltd, 1970. Lk 279.

¹¹ Herbert Ligi. Eesti Teaduste Akadeemia ja Õpetatud Eesti Selts. // 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Teaduslugu ja nüüdisaeg. V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. november 1988) materjalid. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989. Lk 200–205.

¹² J. Mark tahtis esimest korda astuda ÕES liikmeks 1912. aastal, kuid siis hääletasid sakslased kõik kuus eestlast maha. Autor tänab andmete eest Tartu ülikooli doktoranti ÕES-i ajaloo uurijat Kersti Taali.

¹³ Vt: Pärnu Ühisgümnaasium. Lk 225.

Et mõista paremini Eesti Teaduste Akadeemia loomise järel seal valitsenud meeleolusid, tasub kindlasti meenutada, millise vaimse pagasi olid tulevased akadeemikud saanud oma varasemast tegevusest teadusseltsides ja konkreetselt Õpetatud Eesti Seltsis. Rahvuslikkus ja võimalus tegelda Eesti temaatikaga polnud selle põlvkonna teadusmeestele pelgalt teoreetilise diskussiooni teema: õiguse eest tegelda selle valdkonnaga oli neil tulnud võidelda. Sellest on 1989. aastal kirjutanud professor Herbert Ligi oma ülevaates ÕES-i ajaloost aastail 1919–28. Ta resümeeris, et alles aastast 1929 läks ÕES-i juhtimine eestlaste kätte ja seltsi esimeheks sai eestlasest keeleteadlane professor Julius Mark. Selle suunamuutuse tõttu lahkus seltsist mitu kõige veendunumat uue suuna vastast. ÕES-i eestlaste kätte minekuga oli seltsis hakanud domineerima puhteestilik temaatika. Pearõhk kaldus rahvusteadusliku kirjanduse publitseerimisele.¹⁴ Vähem kui üks kümnend on teaduse ajaloos siiski lühike periood. Seetõttu on selge, et rahvuslik vaim, mis oli omane ÕES-i eestlastest liikmetele, pidi paratamatult kanduma Eesti Teaduste Akadeemia seadusse.¹⁵ Loodeti, et Eesti TA-l „hakkab olema oluline roll Eesti teaduselu elavdamisel rahvusteadustes ning tegelikku elu kajastavatel aladel”.

Rõhuasetus rahvusteaduste arendamisele polnud seega võimude püüd piirata akadeemilist teadust – nagu meie 21. sajandi pilguga võime hinnata –, vaid see oli üks osa selle põlvkonna maailmakäsitusest.¹⁶ Ühtlasi võib seda pidada varasema olukorra teatud ülikompensatsiooniks: seni polnud eestluse temaatikale pööratud küllaldast tähelepanu, nüüd püüti seda tasa teha. Tollele põlvkonnale oli selge, et rahvuslikud teemad pidid Eesti Vabariigi teaduste akadeemias jääma esmatähtsaks.

Paljude hinnangul oli ÕES sobiv alus rajatavale akadeemiale, kuid ometigi ei saavutatud täielikku üksmeelt, mil moel peaks ÕES-ist saa-

¹⁴ **Herbert Ligi.** Kuidas Õpetatud Eesti Seltsist sai eesti selts (ÕES aastail 1919–1928). // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, Tartu, 1989. Kd 22(1). Lk 102–108; **Herbert Ligi.** Õpetatud Eesti Selts 1838–1950. // Keel ja Kirjandus. 1988. Nr 8. Lk 449–459.

¹⁵ Vt: Seletuskiri. Eesti Riigiarhiiv (ERA). 1108-5-901. L 30–31.

¹⁶ **Harri Moora.** Meie teadusliku töö ülesannetest ja võimalustest rahvusvahelises ulatuses. // Harri Moora. Meie rahvuskultuuri küsimusi. Koost. Hando Runnel ja Ann Marksoo. Tartu: Ilmamaa, 2002. Lk 111–129.

ma teaduste akadeemia.¹⁷ Teatud konsensus siiski oli. Eesti Teaduste Akadeemia loomise aasta 1938 oli Tartus mitmes mõttes eriline. Möödus 100 aastat Õpetatud Eesti Seltsi asutamisest. ÕES-il oli, mida tähistada, sest sajandipikkune tegevus oli olnud muljet avaldavalt viljakas. Õpetatud Eesti Seltsi juubelist sooviti Tartus teha üldriiklikku üritust, kuid tähtsam oli määratleda seltsi uus identiteet. Lätis oli sama laadi seltsi (Riia Läti Seltsi) alusel loodud näiteks Läti Instituut,¹⁸ mille juhtimisel mängis olulist rolli J. Uluotsa kolleeg Läti ülikoolis, samuti õigusajaloo professor Arved Svabe. Helsingis tähistati 1938. aastal Soome Teaduste Akadeemia kolmanda aastakümne täitumist. Seega oli loogiline, et Õpetatud Eesti Seltsi sajanda aastapäeva puhul kerkis Eestis küsimus, kuidas võiks omariikluse oludes jätkata rahvuslike kultuuriprobleemide uurimist. Seda enam, et Eesti Vabariik ise valmistus oma kahekümneaastasest arengust kokkuvõtteid tegema.¹⁹

Õpetatud Eesti Selts, kellele olid pandud väga suured lootused, ei

¹⁷ Huvitava pildi Eesti Teaduste Akadeemia eelloost annab Eesti Teaduste Akadeemia bibliograafia 1919–2007 (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008). Lk 9, kus näiteks 1936. a bibliografeeritud ajakirjanduses ilmunud artiklid käsitlevad vaid ühte teemat: diskussiooni ÕES-i võimalikust ümberkujundamisest Eesti Teaduste Akadeemiaks, vt: Teated. // Postimees. 5. oktoober 1936. Nr 299. Lk 3; Päevaleht. 11. november 1936. Nr 306. Lk 1; Päevaleht. 12. november 1936. Nr 307. Lk 1; Vaba Maa, 12. november 1936. Nr 259. Lk 5. Huvitav on 1937. a ilmunud teade ajalehes Vaba Maa “Teaduste akadeemia teoksil”, kus mainitakse, et “pärast 100 aasta juubelpidustusi jaanuaris (1938) lõpetaks (ÕES) sellisena tegevuse kui poolteaduslik akadeemia – Õpetatud Eesti Selts.” Vt: Vaba Maa. 5. november 1937. Nr 255. Lk 3.

¹⁸ 1934. a asutas Rahvusvahelise Vaimse Koostöö Komisjoni Eesti osakond (VK-KEO) alakomisjoni arutamaks Eesti Teaduste Akadeemia küsimusi; see alakomisjon koostas järgmisel aastal ka Eesti Teaduste Akadeemia seaduse eelnõu. Prof. Ants Piip koostas selle seaduse eelnõu kohta seletuskirja, kus seisis, et akadeemia loomist eraõigusliku instituudina ei peeta materiaalsel kaalutlustel otstarbekaks. Ühtaegu selgub sealt, et oli arutatud nii Läti kogemust (Läti Instituudi loomisest) kui ka võimalust luua Eesti Teaduste Akadeemia ÕES-i alusel, mis andnuks ühtlasi võimaluse pidada Eesti Teaduste Akadeemia loomisajaks aastat 1838. Vt: **Toomas Hiio**. Tartu Ülikool ja Eesti Teaduste Akadeemia. // Universitas Tartuensis. Tartu: Tartu Ülikool, 2007. Lk 362; seaduse eelnõu seletuskiri vt: ERA. 1108-5-901. L 58.

¹⁹ Vt: Ülevaade Eesti Teaduste Akadeemia pidulikust avamisest Tallinnas ja president K. Pätsi kõnest akadeemia avamisel. Teadus rahvusliku iseteadvuse kasvatusvahendiks. Teaduste Akadeemia pidulik avamine Tallinnas. // Postimees. 23.10.1938. Nr 280. Lk 4.

kujunenud siiski otseselt Eesti Teaduste Akadeemia ainukeseks alus-
asutuseks. Nagu eespool näidatud, andis selts akadeemia esimestest
liikmetest üle poole, kuid hulk akadeemia liikmeks saanud teadusme-
hi oli seotud teiste teadusseltsidega (eriti teise väga vana ja soliidse
ühinguga – Eesti Looduseuurijate Seltsiga). ÕES-is aktiivselt kaasa-
lõõnutest kujunes just prof. Jüri Uluots paljudel juhtudel vajalikuks
vahemeheks võimu ja Tartu akadeemilise ringkonna vahel.²⁰ Uluotsal
tuli etendada ÕES-i ajaloos oma rolli seoses põhikirja muudatustega
Eesti Teaduste Akadeemia alluvusse minekul. ÕES-i üldkoosoleku
protokollist 1. veebruarist 1939 selgub, et seltsi esimees Harri Moora
teavitas seltsi liikmeid seltsile läkitatud (28. detsembril 1938, nr 44)
akadeemia kirjast. Selles juhiti tähelepanu asjaolule, et ÕES-i regist-
reerimisega akadeemia juurde oli tekkinud juriidilisi raskusi, ja soovi-
tati seltsil pöörduda nõu saamiseks prof. J. Uluotsa poole. Uluots oli
ÕES-i juhatusele seletanud, et põhikastus liitumaks Eesti Teaduste
Akadeemiaga on ÕES-i 1938. a 30. novembri üldkoosolekul vastu
võetud põhikirja 1. paragrahvi redaktsioonis olev punkt, millega selts
oli saanud juriidilise isiku õigused. Uluots soovitas selle punkti lihtsalt
koosoleku otsuse alusel kustutada. ÕES-i juhatus arutas kujunenud
olukorda ja leidis lõpuks, et selts peab paratamatult järgima prof. Jüri
Uluotsa ettepanekut. Seltsi juhatus esitas põhikirja paranduse üldkoos-
olekule kinnitamiseks²¹ ja nii liitus ÕES 1940. aastal nende teadusselts-
sidega, mida hakkas ühendama Eesti Teaduste Akadeemia.²² Tõe hu-

²⁰ Eraldi tuleks siin uurida veel põhjalikumalt Juhan Vasara rolli, kes oli 1936–40
EV Haridusministeeriumi teadus- ja kunstiosakonna direktor, olles ühtlasi 1938–
44 Tartu ülikooli majandusajaloo korraline professor; aga samuti Konstanti Pätsi
venna Voldemar Pätsi rolli, kes oli 1934–40 EV Haridusministeeriumi kutseos-
kusosakonna juhataja ja 1936–40 ühtlasi haridusministri abi (ehk asetäitja). Eesti
ühiskonda on alati tugevalt mõjutanud asjaolu, et paljud otsused tehakse isikute
omavahelistest suhetest tulenevalt. Kui ajaloolased püüavad siin leida vahel väga
sügavaid „objektiivseid” põhjusi, siis võib see olla vaid mitteküllaldase allikakrii-
tika probleem.

²¹ Eesti Teaduste Akadeemia seadus. // Riigi Teataja. 1938. Nr 13. Art. 114. Lk 353–
359.

²² Vahetult pärast Eesti Teaduste Akadeemia loomist tegi akadeemia seltsidele ühi-
nemisettepaneku. Kutse ühineda said ELUS, EÕS, Eesti Neuroloogia Selts, Aka-
deemiline Ajalooselts. Ettepaneku tegemisel lähtus akadeemia põhimõttest, et
akadeemiaga peaks olema seotud seltsid, kus esmatahts on teaduslik töö. Selline
ühinemisprotsess kulges suhteliselt valutult seetõttu, et ühinevate seltside juht-

vides tuleb lisada, et uus teadusseltside finantseerimise süsteem andis akadeemiaga ühinenud seltsidele suure materiaalse eelise ja seega ei olnudki vanadel traditsioonidega seltsidel kuigivõrd teisi valikuid.

Jüri Uluots ja Ajaloolise Ajakirja ajaloofoorum (1930)²³

Jüri Uluots, hariduselt jurist, käsitles vähemalt õigusajaloo probleeme väga tihedas koostöös ajaloolastest kolleegidega. Tema arusaam õigusajaloost oli palju laiem kui paljudel kolleegidel Tartu ülikooli õigusteaduskonnas. Uluotsa sügava veendumuse järgi oli just õigusajalool täita „paratamatu vundamendi roll õigusteadusele ja olla teatavaks keskkohaks, teatavaks lähtejaamaks, mida uurides avanevad eesriided õiguslike formatsoonide tundmiseks läänes, põhjas, idas ja lõunas ning seega kaugetes raadiustes kogu Kirde-Euroopas”.²⁴ Jüri Uluots osales koos ajaloolastega aktiivselt teaduslikus diskussioonis selle üle, mil moel peaks arenema eesti ajaloo uurimine Eesti Vabariigis. Tänu teaduskonnaülesele koostööle suutis Uluots formuleerida oma teadusharu arenguülesanded, mida teistel õigusteaduse aladel üldjuhul nii selgelt ei tehtud. Uluotsa lahkumise järel (1945) rõhutasid tema akadeemilised kolleegid²⁵ ja õpilased²⁶ sedasama. Jüri Uluotsa

konna liikmed (või lausa juhid) olid valitud Eesti Teaduste Akadeemia liikmeteks: ELUS-i president oli akadeemik, Tartu Ülikooli rektor Hugo Kaho, Eesti Neuroloogia Seltsi juhtfiguur oli akadeemik Ludvig Puusepp, ÕESI juhatusse kuulus ETA asepresident Julius Mark ja Akadeemilise Ajalooseltsi juhatusse akadeemik Henrik Sepp. Vt: **Kalling, Tammiksaar**. Lk 42.

²³ **Jüri Uluots**. Eesti õigusajaloo senisest uurimisest ja tuleviku ülesandeist. // Ajalooline Ajakiri. 1930. ½. Lk 98–108; **Jüri Uluots**. Eesti õigusajaloo senisest uurimisest ja tuleviku ülesandeist. // Jüri Uluots. Seaduse sünni. Eesti õiguse lugu. Koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2004. Lk 17–32; **Jüri Uluots**. Eesti õigusajaloo senisest uurimisest ja tuleviku ülesandeist. // Eesti õiguse ajalugu. Tallinn: Penikoorem, 2008. 4. osa.

²⁴ **Uluots**. Eesti õigusajaloo senisest uurimisest. Lk 103.

²⁵ **Ilmar Arens**. Professor Jüri Uluotsa pärand Eesti õigusajaloo uurimisele. // Teataja. 21.01.1950.

²⁶ Prof. Jüri Uluotsa mälestusraamat. Toim. Johannes Klesment, Hanno Kompus, Edgar Valter Saks. Stockholm, 1945. 66 lk. + 4 lk. ill. (Välis-Eesti kirjastustoimkonna väljaanne 6).

teadustöödel rajanes õigusajaloo kui teaduse uurimise programm, ühtlasi panid Uluotsa seisukohad aluse Eesti riigi õigusliku järjepidevuse ideoloogiale.²⁷ Oluline on märkida, et J. Uluotsa tööd jätkasid tema õpilased. Kümme aastat pärast Uluotsa programmilist publikatsiooni Ajaloolises Ajakirjas tuli teema juurde tagasi (tõsi, ennekõike historiograafilise osa ülevaadetes) tema õpilane ja kolleeg teaduskonnas dr jur Leo Leesment (1902–1986).²⁸ Mõlema mehe hinnangul rajanes Eesti õigusajaloo järjepidevus 19. sajandi teisel poolel Tartu ülikoolis tegutsenud Oswald Schmidti tegevusel.²⁹

Jüri Uluotsa kontaktid Eesti Teaduste Akadeemia akadeemikutega

1938. aasta 28. jaanuaril, ÕES-i sajandal aastapäeval, allkirjastas riigihoidja Konstantin Päts oma otsusega nr 35 edasilükkamatu riikliku vajaduse tõttu Eesti Teaduste Akadeemia seaduse.³⁰ 13. aprillil 1938 kinnitas riigihoidja haridusministri ettepanekul akadeemia tegevliikmed.³¹ Kuigi üks akadeemia loomise sihte oli tihendada sidemeid eri alade teadlaste vahel, kujunes Eesti Teaduste Akadeemia algaastatel koostöö väga edukaks ennekõike humanitaarteaduste sektsioonis. Koos õigusajaloolase Jüri Uluotsaga (1890–1945) kuulusid akadeemia humanitaarteaduste sektsiooni veel keeleteadlane Julius Mark (1890–1959), akadeemia noorim liige geograaf Edgar Kant (1902–1978), eesti rahvaluule arhiivi juhataja Oskar Loorits (1900–1961), kirjandusteadlane Gustav Suits (1883–1956) ja ajaloolane Hendrik Sepp (1888–

²⁷ **Jüri Uluots.** Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil. // Õigus. 1935. Nr 2. Lk 75–94; Õigus. 1936. Nr 2. Lk 49.

²⁸ **Leo Leesment.** Eesti õigusloo kirjandus 1940. aasta vaates. // Õigus. 1940. Nr 2. Lk 87–93.

²⁹ **Peeter Järvelaid.** Europäische Rechtshistoriker des 19. Jahrhunderts Professor Oswald Schmidt – ein Jurist aus Livland, der während des Zeitalter des Nationalismus und nationalen Erwachens Rechtsgeschichte lehrte. // Latvijas Universitātes Raksti, 2008, 740 sejt.: Juridiska zinātne, S. 61–72; **Peeter Järvelaid.** Professor Oswald Schmidt. Üks õigusajalugu õpetanud rahvusliku ärkamis- ja natsionalismiaja jurist Liivimaalt. // Ajalooline Ajakiri. 2002. ½. Lk 149–160.

³⁰ ERA. 1108-5-901. L 33–37.

³¹ ERA. 1108-5-901. L 69; 72–74.

1943). Humanitaarteaduste sektiiooni juhatajaks valiti Tartu ülikooli aulas 20. aprillil 1938 peetud akadeemia täiskogu esimesel koosolekul geograaf Edgar Kant.³² Eelnimetatud humanitaarteadlastest õnnestus Kantil tänu saatuse armulikkusele end enim teostada rahvusvahelises teaduses – nii enne Teist maailmasõda kui ka pärast emigreerumist Rootsi Kuningriiki, kus tal olid teadustööks samuti väga soodsad tingimused. Teistele 1938. aastal akadeemia liikmeteks valitutele polnud seda paraku enamasti saatusest määratud. Kuid tuleb kinnitada, et see teadusliku uurimistöö temaatika järjepidevus, mis sõnastati teaduste akadeemia rajamisel, ilmneb ka Teise maailmasõja järel.

Eesti Teaduste Akadeemia loodi küll personaalakadeemia mudeli järgi, kuid see võimaldas akadeemiasse kutsutud teadlastel arvestada Eesti oludes oluliste finantsvõimalustega,³³ uurimaks nii varem alustatud teemasid kui loomaks uusi suuremaid erialadevahelisi tööühmi. Aktiivse inimesena lülitus akadeemia uurimistöösse humanitaarteaduste vallas ka J. Uluots. Esimesena loodi „Eesti praeguse elamisruumi asustuskäigu” ehk siis asustusalaloo uurimise tööühm, kuhu kuulusid akadeemia tegevliikmetest E. Kant, J. Uluots, H. Sepp, peale selle kaasati ajaloolased Juhan Vasar, Otto Liiv ning geoloog Karl Orviku. Seda uurimisvaldkonda pandi kureerima O. Liiv, H. Sepp ja J. Uluots. Tuleb rõhutada, et ühe valdkonnana keskenduti akadeemias ka õigusajaloole; siht oli panna alus meie õigusmuististe kogumisele, selle eest vastutas loomulikult Tartu ülikooli Eesti õiguse ajaloo korraline professor J. Uluots.³⁴ Akadeemias alustati juba 1939. aastal ka Carl Robert Jakobsoni (1841–1882) 100. sünniaastapäeva tähistamise ettevalmistusi (üritused pidid kulmineeruma 1941. aastal). Selle tarvis asutati akadeemia liikmetest komisjon, kuhu kuulusid J. Uluots, J. Mark, E. Kant, G. Suits, O. Loorits ning H. Sepp, väljastpoolt akadeemiat kaasati O. Liiv. Akadeemia humanitaarsektiiooni edasises tööplaanis oli Henriku Liivimaa kroonika eestikeelse teadusliku väljaande ettevalmistamine.³⁵

³² ERA. 1108-5-901. L 83, 85.

³³ ERA. 1108-5-901. L 88–91. 1938.–39. a kinnitati Eesti Teaduste Akadeemia esimeseks eelarveks 26 500 krooni.

³⁴ ERA. 66-18-553. L 66.

³⁵ Eesti Teaduste Akadeemia tegevuse aruanne 1938./39. a – Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. 1940. Kd 1. Lk 489-500; vt ka: **Kädi Riismaa**. Eesti Teaduste Asutusest Teaduste Akadeemiani. // Looming. 1988. Nr 7. Lk 956-968; **Kalling; Tammiksaar**. Lk 38.

Foto 1. Akadeemik Jüri Uluots (TÜ ajaloo muuseum, UAMF 26-8)

Jüri Uluotsa saamine Eesti Teaduste Akadeemia liikmeks tuli kindlasti kasuks õigusajaloo arengule Eestis: nõnda avanes uusi võimalusi nii Uluotsale kui ka noorema põlvkonna õigusajaloo uurijatele. Akadeemia liikmena kasutas J. Uluots võimalust toetada oma õpilasi. Näiteks oli akadeemial kava publitseerida õpperaamatuid, mille raames avaldati 1939. aastal J. Uluotsa õpilase Leo Leesmendi õpik „Rooma õigusloo põhijooned”.³⁶ Akadeemia jõudis välja anda kolm õpikut, kusjuures õigusajaloo õpik oli selles sarjas kolmas. Teatavasti olevat veel kuus õpikut valmis olnud, kuid jäänudki trükiootele. J. Uluots suhtus üldse oma akadeemilistesse kohustustesse tõsiselt. Sümbolne oli näiteks prof. J. Uluotsa käitumine pärast 12. oktoobrit 1939, kui ta sai Eesti Vabariigis peaministriks. On isegi omamoodi liigutav, kuidas EV peaminister J. Uluots palus Tartu ülikooli rektorit peatada tema korralise professori kohustused „kuni peaministri ameti mahapanemiseni”.

³⁶ Vt: Kalling, Tammiksaar. Lk 39.

Järelsõna

Kakskümmend aastat (1989) tagasi tõendas Kädi Riismaa arhiiviallikele toetudes, et Eesti Teaduste Akadeemia loomine polnud ainult K. Pätsi režiimi püüe teadust valitsusvõimule allutada ja ülikooli mõjuvõimu vähendada. Akadeemia loomisel oli peaaegu kahekümne aastane eellugu, kus initsiatiiv tuli altpoolt.³⁷ Kuid nagu näitab akadeemia tegevus aastail 1938–1940³⁸ ja selle taustal näitena vaadeldud akadeemia liikme Jüri Uluotsa tegevus, rajas Eesti Teaduste Akadeemia loomine eriti soodsa pinnase **rahvusteaduste** arengu tarvis: akadeemia seadis sihiks jõuliselt edendada **rahvusteadusi** ja **teha uuringuid, mis oleksid Eesti ühiskonnale kasulikud**.

Rahvusteaduste eelisarengu tõttu tundsid loodusteadlased ehk veidi kadedust, kuigi vajadust uurida nn praktilisi teemasid tunnustati samuti. Meie teaduslookäsitlustes viidatakse nn füüsikute ja lüürikute vaidlusele, mis Eestis elavnes üldjuhul alles 1960.–1970. aastatel, kui siia jõudis inglise füüsiku ja kirjaniku Charles P. Snow' essee „Kaks kultuuri ja teadusrevolutsioon” (“The Two Cultures and the Scientific Revolution”),³⁹ kuid teatud pinge humanitaaride ja loodus- ning täppisteaduste tiiva vahel sai alguse juba Eesti TA loomisega.

Mis puutub aga teaduse suhteid võimuga, siis olid need ka enne 1940. aastat palju keerukamad ja mitmekihilisemad, kui Eesti teadusloo ülevaadetes seni kirjeldatud. Siin sobib hästi just akadeemik Jüri Uluotsa näide. Juba 1939. aastal said **kaks** värsket akadeemia liiget J. Uluots (peaminister) ja P. Kogerman (haridusminister) ise valitsuse liikmeteks. Seega kuulusid nad korraga nii vaimu kui ka võimu esindajate hulka.

Tartu ülikooli „opositsioonilisusest” rääkides tasuks samuti teha korrektiive ja vaadata kas või Tartu ülikooli audoktorite nimekirja aastatel 1920–1940.⁴⁰ Nii valis akadeemiline pere president Konstantin

³⁷ **Kädi Riismaa**. Tartu ülikooli ja tema juures asuvate teadusseltside osa. Lk 90.

³⁸ **Hiio**. Lk 362; **Kalling, Tammiksaar**. Lk 38–39; Eesti Teaduste Akadeemia tegevuse aruanne 1938/39. a. – Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. 1940. Kd. 1. Lk 489–500.

³⁹ Sellele diskussioonile viitab oma essee ka prof. J. Kivimäe. Vt: **Jüri Kivimäe**. Kolmkümmend aastat hiljem. // **Lennart Meri**. Hõbevalge. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2008. Lk 580–581.

⁴⁰ 1928. a valiti Tartu Ülikooli audoktoriks kindral Johannes Laidoner (1884–1953), Konstantin Päts (1874–1956), Otto August Strandman (1875–1941), Jaan Tõnisson (1868–1941?), 1930 Mihkel Martna (1860–1934), 1932 Jaan Teemant (1872–

Pätsi nii Tartu ülikooli (1928) kui ka Tallinna tehnikaülikooli audoktoriks (1938), samuti valis Eesti Teaduste Akadeemia ta 22. aprillil 1939 peetud akadeemia 1. aastapäeva aktusel Tartus akadeemia auliikmeks.⁴¹

Omaette käsitlust väärib akadeemia tegevuse lõpetamine 1940. aastal. 17. juulil 1940 lõpetati Eesti Teaduste Akadeemia tegevus seadusega, mis kandis uue haridusministri Johannes Semperi allkirja. On huvitav paralleel, et kui peaministri kohal asendas Jüri Uluotsa klasivend Johannes Vares-Barbarus, siis akadeemia sulgeja oli J. Uluotsa teine klassivend Pärnu Poeglaste Gümnaasiumist Johannes Semper. Saatuse irooniana viseeris akadeemia likvideerimiskomisjoni liikmete nimetamise ÕES-i esimees Harri Moora (1900–1968),⁴² kelle uued võimud olid määranud haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna direktoriks, akadeemia likvideerimiskomisjoni juhiks määrati aga akadeemik Teodor Lippmaa (1892–1943),⁴³ esimene eesti teadlane, kelle akadeemia esimene koosseis oli valinud Eesti Teaduste Akadeemia akadeemikuks.⁴⁴

Professor Jüri Uluots at the time of establishing the Academy of sciences of Estonia

Peeter Järvelaid, University Nord, Tallinn

The professor of the history of the Estonian Law at the University of Tartu Jüri Uluots (1890–1945) was the first lawyer who was nominated Academician of the Academy of Sciences of Estonia in 1938.

The article gives an overview of the scientific activities of J. Uluots which was one of the cornerstones of developing the ideology of the Estonian statehood in legal science in 1920–1938/39.

1941), Jaan Hünerson (1882–1942), August Rei (1886–1963), Kaarel Parts (1873–1940), Johan Kõpp (1874–1970). Vt: Album doctorum honoris causa sociorumque honorariorum Universitatis Dorpatensis/Tartuensis. Tartu, 1987. Lk 43–66.

⁴¹ President K. Pätsile Teaduste Akadeemia auliikme diplom. // Rahvaleht. 25.04.1939. Nr 96. Lk 5; Vabariigi President K. Päts E. Teaduste Akadeemia auliikmeks. // Uus Eesti. 25. 04.1939. Nr 112. Lk 3.

⁴² Harri Moorast sai Eesti NSV Teaduste Akadeemia liige 1957. aastal.

⁴³ Aastani 1925 T. Lipman.

⁴⁴ vt: Kalling; Tammiksaar. Lk 46.

When J. Uluots became an academician, he had already the experience of active work at the Estonian Learned Society and also the Academic Society of Law established at the university after 1920. J. Uluots was one of the exceptional lawyers who was ready to cooperate with researchers of history participating in the discussion about the study of Estonian history in the future in the Historical Journal providing the most profound overview of the problems and future perspectives of the research of the history of Estonian law. This conceptual analysis made by J. Uluots is also worth reading in the 21st century because thanks to the degree of generalization it is also up-to-date at present.

Elulähedane akadeemik Oskar Loorits*

Monika Tasa

TÜ kultuuriteooria tippkeskus

Oskar Loorits (1900–1961) oli üks Eesti Teaduste Akadeemia (ETA) asutamisel 1938. aastal kinnitatud tegevliikmetest. Kuigi võrdlemisi noor, oli ta selleks ajaks saavutanud erialaselt märkimisväärsed tulemusi. Keeleteadlasena oli ta osalenud aktiivselt Akadeemilise Emakeele Seltsi (AES) keelekorraldus- ja hõimutöös,¹ keeleuuendusliikumises ning avaldanud ka vastavast vaimust kantud eesti keele grammatika (1923) ja kooligrammatika (1925). Uurimisreisidel liivlaste juurde (1920–37) avastas Loorits oma loomusele sobivama huvia, rahvaluule. Liivlaste kultuurilise ärkamise ühe innustaja ja toetajana õppis ta otseselt tundma teadlase kultuuripoliitilist mõjuvõimu ning ühtlasi selle võimalikke tagajärgi: 1937. aastal saadeti Loorits Lätist välja. „Liivi rahva usund” (3 osa, 1926–28), mille esimese osa kaitses ta doktoritööna, on koos Looritsa teiste liivi-aineliste uurimustega tänapäevani üks selle valdkonna olulisemaid käsitlusi,² olles oma rahvaluuletekstidega inspireerinud ka mitmeid eesti kirjanikke.³ Tartu ülikoolis oli Loorits oma õpetaja Walter Andersoni (1885–1962) Eesistist lahkumiseni eesti ja võrdleva rahvaluule eradotsent (1927–38) ja

* Uuringut toetas Euroopa Liit läbi Euroopa Regionaalarengu fondi (Kultuuriteooria tippkeskus).

¹ AES propageeris 1920. aastatel nimede eestistamist ja kontrollis keelekasutust, olulist rolli mängisid keelediskussioonid ning lahkkelid keeleuuendusküsimustes. Tol ajal oli AES-i ülesanne ka murdematerjali koguda ning hõimurahvaste kultuurielu toetada (mh avaldati viis liivi lugemikku, Loorits oli nii autor kui ka toimetaja). Vt: **Monika Tasa**. Rahvusteadlane Oskar Loorits ja tema kaasaeg (1920–1940). Magistritöö. Tartu Ülikool: Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, 2008. Lk 43–48.

² **Ülo Tedre**. Ühe isepärase mehe tööst ja tegemistest. // Keel ja Kirjandus. 1991. 3. Lk 170–171; **Felix Oinas**. Oskar Loorits teadusmehena. // Rahvuslik Kontakt. 1981. 1 (89). Lk 22.

³ **Hasso Krull**. Eessõna – Oskar Loorits. Püha Jüri ja Püha Nigul. Oligarhilise riigikorra alussambaist. // Vikerkaar. 1988. 9. Lk 43; **Oskar Kuningas**. „Kõik inimesed ja rahvad tahavad elada, kui neid ainult lastaks elada.” (Oskar Loorits; 1900–1961). // Kodumaa. 7.11.1990.

dotsent (1938–39), seejärel aga 1941. aastani professori kohusetäitja. 1927. aastal tõi Loorits oma õpetaja Kaarle Krohni (1863–1933) hoole alt Helsingist Tartusse Jakob Hurda rahvaluulekogud, mis said aluseks Eesti Rahvaluule Arhiivile (ERA). Selle arhiivi juhatajana (1927–1942) suutis Loorits noorukest institutsiooni majanduslikult rasketel aegadel elus hoida,⁴ teha materjali korraldustöid (Loorits kujundas välja registrite ja kartoteekide süsteemi, mis oli rahvusvaheliseks eeskujuks) ja laiemat avalikkust rakendavaid kogumistöid ning alustada ka ainese publitseerimisega. Tolleaegses folkloristikas valitsev ajaloolis-geograafiline meetod, arhiiviga seonduvad probleemid ning isiklikud huvid tingisid Looritsa laialdase kirjavahetuse nii naabermaade kui ka kaugemate riikide arhiivijuhatajate ja folkloristidega, vahetamaks materjali ja teadmisi. Korraldus- ja teadustöö kõrval võttis Loorits tegusalt osa ühiskonnaelust ning (kultuuri)poliitilistest aruteludest.

Arhiivitöö andis Looritsale võimaluse õppida eesti rahvaluulet põhjalikult tundma, mis pani aluse tema vastavateemalistele uurimustele. Oma rahvaluulekäsitlustega ei soovinud Loorits aga teha „teadust ainult teaduse pärast”,⁵ vaid püüdis luua laiahaardelisemat sünteesi, kujundades 1930. aastatel oma baltoskandia mõttekaaslastega välja antud piirkonna folkloristika kultuuriloolise käsitlusviisi. Loorits seisis ettekujutuse vastu arhiivist kui „hoidlast”,⁶ tema kuulus hüüdlause „Vanavara kultuuriloo teenistusse!”⁷ ei osuta üksnes kirja pandud ajaloota rahva mineviku konstrueerimise vajadusele, vaid ka kogutud ainese uuele elule kunstis ja argiteadmises. Oma tegevusega

⁴ Seda ka hädaabitöölise abiga, vt: **Oskar Loorits**. Eesti Rahvaluule Arhiivi 10. aastapäevaks. // Rahvapärismuste Selgitaja. 1937. 3. Lk 58–59; **Ülo Tedre**. Rahvaluule uurimine Eesti Vabariigi päevil ja pärast sõda. // Teaduslugu ja nüüdisaeg. 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid. Tallinn, 1989. Lk 141; **Tedre**. Ühe isepärase mehe tööst. Lk 171.

⁵ Parafraas – vt: **Oskar Loorits**. Vanavara kultuuriloo teenistusse! Teeme ja probleeme üksikasjalikumaks uurimiseks. // Vanavara vallast. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1932. Lk 33.

⁶ Soov olla mitte üksnes „vanavara-aidamees”, vaid ka „külvaja”. Vt: Märkmed: Meie maakondade omavahelised suhteist ja loomejõust, 21.04.1936; Omakultuuri-nädala aktusekõne Rakveres, 27.03.1938.

⁷ Vt: **Loorits**. Vanavara kultuuriloo teenistusse!

rahvaluuleteaduses, kirjandus-, keele- ja haridusväljal⁸ osales Loorits teadlikult ja innukalt noore rahvusriigi kultuuriliste aluste rajamisel – kultuurkeelee, rahvuskirjanduse, rahvahariduse, ajalookirjutuse protsessis. Siinne Looritsa tegevuse ja kogemuse lühiülevaade osutab selgelt tema teadlikkusele teadustöö suhetest laiemas kultuurielu ja poliitikaga, rääkimata praktika ja teooria teineteisetäiendusest. Noores eas saadud kogemus liivlastega oli Looritsale näidanud teadusliku uurimistöö võimu etnilise eneseteadvuse ja identiteedi üle, töö arhiivijuhatajana seadis teda omakorda tõsiasja ette, et tema kirjutatu ei teeni vaid isiklikke või piiratud auditooriumi huve, vaid määrab suures osas ka ühe institutsiooni finantseerimise ja laiemalt võttes valitsuse kultuuripoliitika sihid. Lisades sellisele kogemusele Looritsa kirglikkuse, sotsiaalse ja riikliku vastutustunde, kristlikud alusväärtused (ja retoorika)⁹ ning hoogsa kirjutamisviisi, olid tulemuseks kirjatööd, mis kõlavad paiguti isiklikuna, kuid peegeldavad ilmekalt vabariigi eluolu. Looritsa kirjutiste stiil ja vaateviisid võivad olla omapärased, kuid üldises mõttes paigutuvad nad vabariigi noore haritlaskonna entusiastliku enesekehtestamise taustale, rahvusteaduste osalusse rahvusriigi üleschitamisel. Tema vaateid võib suuresti kõrvutada näiteks tolleaegsete soome rahvaluuleteadlaste seisukohtadega.¹⁰ Looritsa põgenemine Rootsi 1944. aastal on seetõttu olnud siinkirjutaja senise uurimistöö loomulik, kuigi tinglik ajaline piirjoon. Loorits jätkas teadustööd ka emigratsioonis ning tema tolleaegne eestluse ideoloogia sarnaneb varemkirjutatuga, siiski on see juba teine (kuigi eelnevaga tihedalt seotud) lugu. Muutunud oli poliitiline olukord, üldine sõnakasutus ning Looritsa ellusuhtumine. Looritsa kinnihoidmine oma eripärasest keelekasutusest, arusaamadest ja ideaalidest on ühekorraga nii mõistetav kui ka segadust tekitav ning on mõjutanud tugevalt ka tema tänapäevast retseptiooni.

Kuigi Loorits kasutab publikule ja eesmärkidele vastavalt erilaadseid kirjutusstiile, on tema teadustöodes akadeemiliste tavade kohaselt

⁸ Vt: *Tasa*. Rahvusteadlane Oskar Loorits.

⁹ Varajases nooruses (15–16-aastaselt) soovis Loorits saada kirikuõpetajaks, vasta-va ettevalmistuse ja kirjanduse mõju on tugevalt märgata tema õpinguteaegsetes kirjutistes, hiljem juba rahvusriikliku retoorikaga seotult.

¹⁰ Vt nt: *William A. Wilson*. The Kalevala and Finnish Politics. // Felix Oinas (ed.). Folklore, Nationalism and Politics. Columbus: Slavica, 1978. P. 77–97.

eelistatult eraldatud tasandid (teadus – kirjandus, ideoloogilisus – nn teaduslik objektiivsus) põimunud kord silmapaistvama, kord varjatuma moel. Samalaadsed liigitusprobleemid tekivad ka tema ühiskonnakriitiliste artiklite puhul. Teksti tõlgendamine demagoogia või idealismina on lugejast, taustateadmised autori põhimõtetest ja ajastu kontekstist saavad anda vaid veidi kindlamad piirjooned esialgsete taotluste mõistmiseks. Looritsa puhul on osutunud siiski kasutoovaks püüe hõlmata tema loomingutervikut ning loobuda kunstlikest kategooriatest, nagu isiklik, ühiskondlik ja teaduslik, eriti veel seetõttu, et tema enda jaoks olid need lahutamatu seotud. Looritsat on võimalik tõlgendada eri valguses, siinkirjutajat on huvitanud eelkõige tema enese arusaamad ja suhtumine.

Selle artikli aluseks on siinkirjutaja pikem uurimistöö „Rahvusteadlane Oskar Loorits ja tema kaasaeg (1920–1940)”,¹¹ mis sai alguse Looritsa 2005. aastal laekunud arhiivi korraldustööst Eesti Kultuuriloolises Arhiivis.¹² Tutvumine Looritsa kirjavahetuse, käsikirjade, päevikute ja märkmetega on andnud lähtepunkti, mõistmaks Looritsa teadustööd, avalikku tegevust ja isikut. Minu peamine huviala on olnud Looritsa suhestumine kultuuriloolise kontekstiga ning seetõttu ka tema laiemale üldsusele mõeldud publitsistika, mis käsitleb rahvaluulet, kirjandust, keelt, haridust, (kultuuri)poliitikat ja muid teemasid. Looritsa sellelaadseid artikleid on kokku umbkaudu kolmsada, siinses artiklis on mõistagi viidatud vaid valitud kirjatöödele. Looritsa publitsistika keelekasutus ja põhiideed on küllaltki järjekindlad, seega ilmneb üldlaad ka üksikute teemade käsitlemisel. Eespool mainitud Looritsa arhiivi (EKLA f 175, reg. 2005/161) korraldustööd kestavad seniajani, seetõttu viitan tekstis sellele materjalile võimalikult täpselt: Looritsa antud pealkirja järgi ja kuupäeva alusel, kui see on antud (minu enda pandud tinglikud pealkirjad on toodud nurksulgudes).

Elulähedus on mõiste, mida Oskar Loorits kasutas meeleldi nii oma kultuuripoliitilistes ajaleheartiklites kui ka populaarteaduslikes rahvaluulekäsitlustes. Tänapäeval seostame seda sõna üldiselt kirjandusliku liikumisega 1920. aastate lõpul ja 1930. aastate alguses, mis koondus ajalehe „Kirjanduslik Orbiit” ümber, olles osa realismi

¹¹ Tasa. Rahvusteadlane Oskar Loorits.

¹² Töö on tehtud Eesti Teadusfondi grandil nr 5964 „Folkloristika ja refleksiivne kultuurikriitika (20. saj. esimene pool)” raames (grandidiida Kristin Kuutma).

poole tõukavast hoovusest.¹³ Loorits oli üks selle liikumise toetajatest ning kirjutas mitu artiklit, mis peegeldasid ühiseid veendumusi.¹⁴ Eluläheduslaste tuumikusse kuulus noor haritlaskond, kes oli osa võtnud Vabadussõjast, omandanud kõrghariduse enamasti Eesti ülikoolis ning vastandus nende endi sõnul nooreestlaslik-siurulikule esteetilis- aristokraatlikkusele.¹⁵ Nende kirjandusteaduse vaatepunktist esile toodud põhimõtted on suuresti sarnased üliõpilasseltsi „Veljesto” ringkonnaga seotud sotsiaalpoliitiliste väljaannete¹⁶ taotlustega – seda enam, et mitut nime saab seostada mõlema rühmitusega. Kuigi Loorits kuulus „Veljestosse” ametlikult väga lühikest aega (1920–1921), oli ta üks seltsi algatajatest ning selle „vaimse seltsi” aluspõhimõtete kindlameelsemaid järgijaid.¹⁷ Ta osales oma kirjutistega mitmes eelpoolmainitud „Veljesto” väljaandes, oli vaadetelt väga lähedane viimaste kesksele ideoloogile August Annistile (kes oli samuti eluläheduslaste toetaja) ning elas teede lahknemist oma mõttekaaslastest raskelt üle.¹⁸

¹³ Vt lähemalt: **Tiit Hennoste**. Elulähedus ja vaimulähedus: eesti kirjanduse noore põlvkonna manifestid 1920. aastatel. 2. osa: mäss. // *Looming*. 2007. 8. Lk 1228–1248; **M. Kalda** jt (toim). Eesti kirjanduse ajalugu. Aastad 1930–1940. IV kd, 2. rmt. Tallinn: Eesti Raamat, 1984. Lk 9–14; **Ele Süvalep**. Noor-Eestist aastani 1944. // *Epp Annus*; Luule Epner; Ants Järv jt. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, 2001. Lk 211–214.

¹⁴ **Oskar Loorits**. Aegade ja põlvete vahetus. Mõõnalt ligineme tõusule? // *Päevaleht* 02.01.1930; **Oskar Loorits**. Avalik tänu ja õiendus [Vastus G. Suitsule]. // *Kirjanduslik Orbiit* 05.03.1930; **Oskar Loorits**. Enesepaljastus Soome „tulekandjaile”. // *Kirjanduslik Orbiit* 15.01.1930; 01.02.1930; 15.02.1930; **Oskar Loorits**. Lah-tine kiri Jaan Kärnerile. // *Kirjanduslik Orbiit* 25.06.1930. **Oskar Loorits**. Meie kultuurielu Jaanuse pale. // *Olion* 1930. 1. Lk 26–28; **Oskar Loorits**. Noor-Eesti kohta [Ankeedivastus]. // *Looming* 1930. 10. Lk 1154. **Oskar Loorits**. Olümpli-kust mõtteviisist. // *Kirjanduslik Orbiit* 19.04.1930; **Oskar Loorits**. Mõtlemise ja teotsemise murrang on käes. // *Päevaleht* 03.01.1931; **Oskar Loorits**. Milline on mõõduva kirjandushooaja parim teos? [Ankeedivastus] // *Päevaleht* 18.01.1932.

¹⁵ Vt nt: Lugejaile. // *Kirjanduslik orbiit*. 21.12.1929.

¹⁶ „Mõtteid valmivast intelligentsist” (1923); „Tulirynd I” (1927); „Dünamis I. Mõt-teid võitlevast vabariigist” (1928). Vt ka: **Hennoste**. Elulähedus ja vaimulähedus. 2. Lk 1228–1248; **Toomas Karjahärm & Väino Sirk**. Vaim ja võim. Eesti harit-laskond 1917–1940. Tallinn: Argo, 2001. Lk 245–250.

¹⁷ Veljesto asutamise põhimõtetest vt **Pekka Erelt**. Eesti Üliõpilaste Selts „Veljes-to”. // *Spes Patriae*. Üliõpilasseltsid ja -korporatsioonid Eestis. Toim. H. Piirimäe. Tallinn: Olion, 1996. Lk 165–175; **Karjahärm & Sirk**. Lk 239.

¹⁸ Vt nt: Märkmed: Suurim pettumus; Märkmed: Epigoonide generatsioonid; [Kro-noloogilised märkmed]; **Oskar Loorits Lauri Kettunenile**, 18.11.1933. L 2p.

Kultuuriloolise uurimismaterjalina on Looritsa artiklid, käsikirjad ja märkmed huvitav näide selle kohta, kuidas ühe isiku mõjuväljasid ei saa vaadelda üksnes ametlikku kuuluvust ja isiklike suhete kestvust mõõtes. Loorits jäi põhimõtteliseks veljestolaseks ja eluläheduslaseks oma elu lõpuni, kuigi kritiseeris 1930. aastatel mõlema ringkonna tegevusi. Juba nooruses välja arendatud ideed kajastuvad kogu tema mahukas vaimses pärandis. Veljestolastega seotud väljaandeid käesolevas artiklis lähemalt ei vaadelda, neile on üksnes viidatud, et osutada Looritsaga tihedalt seotud rühmituste põhimõtteliste sarnasustele ning Looritsa enesemääratluse ühele aspektile.

Nii veljestolasi kui ka eluläheduslasi on nimetatud idealistideks (ka nende endi poolt)¹⁹ ja sugugi mitte põhjendamatult. Samal ajal olid nende vaated kahtlemata seotud ka noore haritlaskonna püüdega enast ühiskonnaelus positsioneerida. Looritsa „igavese opositsionääri”²⁰ kuulsus on saanud alguse tollastes kultuuripoliitilistes võitlustes, mida ei ole siiski mõtet käsitada vaid põlvkondadevahelise konkurentsina, vaid tuleks näha ka selles peituvaid ideoloogilisi vastuolusid. Tiit Hennoste on põhjendatult märkinud vajadust uurida täpsemalt rahvusluse ja sotsialismi vahetorka eesti haritlaskonna tolleaegsetes vastuoludes,²¹ samas tundub siinkirjutajale, et nii-öelda puhtaid leere ei ole mõtet ega võimalikki esile tuua. Loorits on taas tänuväärne näide: teda on kõikjal kirjeldatud kui rahvuslast, märkamata tema sotsialistlikke juuri²² ning mõttearendusi. Uurijale on kahtlemata lihtsam visandada kindlad piirjooned partei ja usutunnistuse järgi ning paratamatu on ka nüüdisaja mõju uurimistulemustele. Samas takistavad ettejoonistatud määratlused nägemast seda, kuidas mõistetepaarid luuakse sõltuvana teineteisest – Mis oleks rahvuslus sotsialismiga? Mis tähendus on nendel mõistetel Eesti ajaloo eri perioodidel? –, rääkimata üksikisiku piirideületustest. Tänapäeval kaldume Looritsat nägema idealiseeriva

¹⁹ Hennoste. Elulähedus ja vaimulähedus. 2. Lk 1235; M. Kalda jt (toim). Eesti kirjanduse ajalugu. Aastad 1917–1929. IV kd, 1. rmt. Tallinn: Eesti Raamat, 1981. Lk 58; Lugejaile. // Kirjanduslik Orbiit. 21.12.1929.

²⁰ Raimond Kolk. Mõned mälestuslikud read Oskar Looritsast. // Keel ja Kirjandus. 1990. 11. Lk 688–689; Tedre. Ühe isepärase mehe tööst. Lk 170.

²¹ Tiit Hennoste. Elulähedus ja vaimulähedus: eesti kirjanduse noore põlvkonna manifestid 1920. aastatel. 1. osa: epigoonide aeg. // Looming 2006. 7. Lk 1088–1089; Hennoste. Elulähedus ja vaimulähedus. 2. Lk 1240 jm.

²² Loorits kuulus 1917–1919 Eesti Sotsialistide-Revolutsionääride Parteisse.

rahvuslasena, tema kaasajal kirjeldati teda aga korduvalt kui „irisevat” sotsialisti. Looritsa enda jaoks ei tekkinud siin vastuolu, kord nimetas ta end üheks, kord teiseks, kord „rahvuslikuks revolutsionääriks”.²³ Looritsa enesemääratlus, mille järgi temas harmoneeruvad sotsialist ja ateist marurahvuslase ja kristlasega,²⁴ on andnud siinkirjutajale aluse, võtmaks arvesse uuritava isiksuse mitmekihilisust ning vältimaks selgepiirilisi kategooriaid.

Looritsa kirjatööde lugemise muudab keeruliseks vajadus eristada põhiideesid kohati vängest retoorikast, pahupidisest irooniast ning päevapoliitilistest vihjetest. Siinkirjutaja on võtnud oma uurimistöö aluseks läbivad mõisted ja ideed, tabamaks Looritsa püüdlusi ja seost tema kaasaegse kultuurilooa. Ühtaegu tuleb siin pöörata tähelepanu mõistekasutuse probleemidele. Esiteks on Looritsa sõnavara tänapäeva vaatepunktist vananenud ja sageli ka poliitiliselt ebakorrektned. Selliseid Looritsa tekstides esinevaid mõisteid nagu „rass” ja „tõug” oleks seetõttu otstarbekas käsitleda ettevaatlikult, et hoiduda ennatlimest, nüüdisaegsest sõnakasutusest ja rahvusteaduste ajaloost tulenevatest hinnangutest. Teiseks: Looritsa artikleid üle lugedes on märgatav, et Loorits ise kasutab üht mõistet eri tähendustes. Selle üheks põhjuseks võib olla Looritsa tööjõudlus, mis ei võimaldanud tekste pikemalt viimistleda²⁵: aastatel 1932–1938 avaldas Loorits aastas keskmiselt 30, 1935. aastal koguni 43 kirjatööd (kaasa arvatud teaduslikud monograafiad).²⁶ Kuigi Loorits oli oma vaadetelt üpris järjekindel, tuleb arvesse võtta ka muutumist ajas ning tingitust ajakajalistest teemadest. Eriti tuleb sõnakasutusse süveneda, püüdes määratleda Looritsa positsiooni 1930. aastate poliitilistes mängudes - Pätsi režiimi

²³ Oskar Loorits [autobiograafia EÜS-ile], 25.10.1919.

²⁴ Loorits omistab siin kujundavat mõju oma õpetajale Lauri Kettunenile, vt Oskar Loorits Lauri Kettunenile, 18.11.1933. Lk 1.

²⁵ Looritsa puhul seostatakse sageli paljusid tema kirjutiste jooni tema isikuomaduste, nt püsimatusega. Tahaksin siinkohal viidata ka pidevale rahapuudusele kui ühele kirjutatut kujundavale aspektile (oma kolmelapselise pere kõrval toetas Loorits korduvalt oma naise sugulasi, enda sõpru, ka rahvaluulekogujaid). Samuti on Loorits isiklikus kirjavahetuses kurtanud, et “monumentaalsemaks” tööks ei jää aega, kuna „Eestis ole mees kõigi teenistuses” (EFAM ERA, ERA Soome Kirjanduse Seltsile, 23.07.1932. Rahahädast samas, 9.10.1932).

²⁶ Siia hulka pole arvatud toimetamistööid, retsensioone, mahukat kirjavahetust ja avaldamata käsikirju.

toetamise tõttu on teda tavaliselt käsitatud nn valitsusmeelse rollis.²⁷ Osutades veelkord määratlustegevuse problemaatilisusele - Looritsa tunderikaste ajaleheartiklite põhjal oleks lihtne vormida kindlaid seisukohti võimaldavaid tõlgendusi, kuid Looritsa loometervikut silmas pidades ei oleks neil erilist alust. Käesoleva artikli piiratud mahu tõttu ei ole võimalik Looritsa keelekasutusel pikemalt peatuda, kuid selle problemaatilisus on mitmete järgnevate teemade kontekstiks. Samuti osutab antud küsimus Looritsa retseptsiooni lähtekohtadele ning võimalusele paigutada inimesi nende sõnakasutusest lähtuvalt eri ühiskondlik-poliitilistesse rollidesse.

Võttes aluseks Looritsale omase sõnakasutuse, on järgnevalt esitatud mõned eluläheduslaste kesksed ideed.²⁸ Esiteks: sisulisus, vastandatuna vormiküsimuste rõhutamisele. Sisu peab tuginema (kohalikule) elule ja selle tundmisele, seega on eesmärk tuua esile Eesti kogemus, „omakultuur”, vastandatuna laenukultuurile. Vorm peaks olema lihtne ja otsekohene (sellest nõudest tulenevad ka mõned Looritsa poolt kasutatavad stilistilised võtted ning kohatine taotluslik „matslikkus”, seda eriti orbiitlastega seotud ajakirjanduslikes lahingutes).²⁹ Teiseks: rahvalähedus, vastukaaluks elukaugele aristokraatlikkusele. Individualistliku ellusuhtumise, ühiskonda pööbliku ja eliidiks lahutava vaatepunkti asemel seatakse esikohale kollektiivsus, töökultuur (kirjanik kui tööline), inimlikkus, hindamiskriteeriumide võrdsus. Kolmandaks: optimism, sangarlus ja monumentaalsus, vastandatuna dekadentlikule ellusuhtumisele, (sõjast tulenenud) masendusele, detailidesse süüvimisele. Neljandaks: eetiline kultuur, vastutustunne, praktilise elu vajadustele vastamine, vastandatuna estetismile, elitaarsele privilegeritusele, teooria ja fantaasia domineerimisele.

Eluläheduslaste taotlused olid peamiselt kirjanduslikud, seetõttu ei ole käesolevas artiklis ühistegevuse üksikasjadesse süüvitud. Eri autorite tähendusväljad võivad kohati kattuda (orbiitlased ise rõhutasid selle alusena oma elukogemuste sarnasust), kuid selle rühmituse lühi-

²⁷ Seda ka tema kaasajal. Vt nt: **Ele Süvalep**. „Noor-Eestist aastani 1944“. // Epp Annus; Luule Epner; Ants Järv jt. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, 2001. Lk 222.

²⁸ Vt lähemalt: **Hennoste**, 2007. Lk 1233–1235.

²⁹ **Gustav Suits**. „Sangarid“. Veel kord „Kirjanduslik Orbiit“. // Olion 1930. 2. Lk 30; **Oskar Loorits**. Äritegmine härrasmehelikkusega. // Päevaleht 12.01.1933.

Foto 1. Akadeemik Oskar Loorits (TÜR, foalb. 2-156)

ajalisus ja heterogeensus viitavad pigem eri suunitlustele. Kuigi Looritsa jaoks oli kirjandusvaldkond üks peamisi huvialasid, saab elulähedus tema kirjatöodes märksa laiemaks rakenduse. Eespool väljatoodud põhimõtted ajendavad käsitleda mitmeid kirjandus- ja kultuuripoliitilisi ning ideoloogilisi teemasid. Lähtudes Looritsa jaoks olulistest küsimustest, vaatlen järgnevalt lühidalt mõningaid kultuuriloolisi ja poliitilise ajaloo sõlmprobleeme, mis ilmnevad Looritsa teadustöös ja avalikes väljaütlemistes.

Omakultuur

Laenukultuuri kritiseerimine oli 1930. aastatel üldisem temaatika, sealhulgas ka eluläheduslaste vastasleeri, nn vaimuläheduslaste jaoks. Selliseid vaateid ei ole mõtet seostada üldistatult ksenofoobia ega marurahvuslusega, nõue väärtustada „omakultuuri“ oli noore vabariigi jaoks osa kohustuslikust iseseisva kultuuri loomise programmist, õigustamaks ja legitimeerimaks poliitilist vabadust ning tõestamaks kultuurilist ja teaduslikku konkurentsivõimet. „Omakultuuri“ rõhutamine

ei pruukinud tähendada sallimatut vähemuspoliitikat, pigem ajendas sellele keskendatust kiirelt esile kerkiv massikultuur.³⁰ Rahvaluule omandas noorte etnilis-lingvistilistel alustel loodud kõrgkultuurita rahvuste jaoks autentsuse värvingu: traditsiooni otsides, koondades ja alal hoides (arhiivid, muuseumid, vastavad distsipliinid) loodeti leida herderlikku „rahvavaimu”, mis on oma olemuselt kestev, elujõuline ja eripära väärtustav.³¹ Loorits kirjutab vanavarast kui „... saatuse kiusatud orjarahva vaimliku loomingu kolossaal[sest] monumen[dist] [---]”,³² mis võimaldab eesti rahval oma eluõigust kinnitada ning midagi ka omalt poolt rahvusvahelisele auditooriumile anda.³³ ERA kogude ulatuslikkust ja kvaliteeti märgiti muu hulgas Põhjamaade erialastel konverentsidel – sellistel juhtudel väljendatud tunnustus („rahvaluule alal on Eesti suurriik”) muutus Looritsa jaoks oluliseks institutsionaalse autoriteedi ja finantseerimise mõjutusvahendiks.³⁴ Looritsa jaoks ei olnud see siiski pealispindne retoorika, ta oli enda sõnul sügavalt mures eesti rahva saatuse ja selle enesetundmise pärast. Püüd võõrast endale omaseks projitseerida võib tema arvates lõppeda saatuslikult (viidates

³⁰ Vt nt: **Oskar Loorits**. Enesepaljastus Soome „tulekandjale”. // Kirjanduslik Orbiit 15.01.1930; 01.02.1930; 15.02.1930 (nr 2); **Oskar Loorits**. Eesti rahvuslus ja juudi-küsimus. // Vaba Sõna 21.10.1933.

³¹ Autentsusest folkloristikas vt **Regina Bendix**. In Search of Authenticity: The Formation of Folklore Studies. Madison: University of Wisconsin Press, 1997. Eri riikide kogemusest **Pertti Anttonen**. Tradition through Modernity: Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship. Studia Fennica: Folkloristica. Helsinki: Finnish Literature Society, 2005; **Diarmuid Ó Giolláin**. Locating Irish Folklore: Tradition, Modernity, Identity. Cork: Cork University Press, 2000. P. 63–93; **Felix Oinas** (ed.). Folklore, Nationalism and Politics. Columbus: Slavica, 1978; **William A. Wilson**. Herder, Folklore and Romantic Nationalism. // A. Dundes (ed.). Folklore. Critical Concepts in Literary and Cultural Studies. Vol. II. Founders of Folklore. London & New York: Routledge, 2005. P. 4–21.

³² **Oskar Loorits**. Eesti rahvaluuleteaduse seniseid saavutusi. // Laulupeo album. Tallinn: Eesti Lauljate Liit, 1928. Lk 33–42, siin 40.

³³ **Oskar Loorits**. Meie nüüdsest kultuuriehitusest. [Ankeedivastus] // Üliõpilasleht 1935. 4. Lk 132.

³⁴ Eestil pool miljonit lehekülge rahvaluulet. Postimees 12.04.1934; **Oskar Loorits**. Eesti rahvalaulude kultuurajalooline tagapõhi. // Kaitse Kodu. 1931. 50/52. Lk 1123; **Oskar Loorits**. Uue ülesande haarangul. Rahvapärimeste Selgitaja 1937. 2. Lk 17; **Oskar Loorits**. Viiskümmend aastat süstemaatset rahvaluule kogumist Eestis. // Rahvapärimeste selgitaja 1938. 5. Lk 147; Rahvaluule arhiiv sai Taanilt tellimise. Rahvaluule alal on Eesti suurriik. // Uus Eesti 18.11.1935.

ärkamisajal loodud nn pseudomütoloogiale ja ka taarausule), kui ei tunta rahvapärimust, võib see ajendada rahvuslikku põhijõudu vääralt tõlgendama, mis põhjustab lõhestumise ja hävingu.³⁵ Ohtlikuks pidas Loorits eelkõige kriitikata omaksvõttu, kuna kultuurilaenu on tema hinnangul loomulikud.³⁶ Siit tuleneb ka tema terav kadakasaksluse kriitika, mille puhul tuleb kontekstina arvestada, et kuni 1939. aastani oli baltisakslaste suur osatähtsus Eesti avalikus elus eesti haritlaskonnajooks üldiselt pidevaks aruteluteemaks. Saksa mõju muutus Looritsa arvates kriitiliseks just oma enesestmõistetavuse, teadvustamatuse tõttu. Küsimus seisnes tema jaoks selles, kas eestlased määravad ise oma kultuurisisu, tõlgendavad säilinud materjale ja esindavad oma riiki, või teeb seda keegi teine oma vaatenurgast.³⁷

Looritsa etnilis-rahvusliku autentsuseotsingu (ühtse „rahvavaimu“ kujundamise) kõrval torkab silma tema riiklik mõtlemisviis, ka rahvaluulekäsitlustes. Esiteks pööras ta rahvaluule kogumisel suurt tähelepanu Eesti piirkondade erisustele, teiseks pidas ta ERA oluliseks ülesandeks koguda eri sotsiaalsete kihtide folkloori, kolmandaks nimetas Loorits ERA sise- ja välispoliitiliselt olulise eesmärgina vähemusrahvuste folkloori kogumist.³⁸ Tähelepanuväärivaks võib pidada ka tõika, et Loorits kasutab harva sõna „rahvus“, pigem kõneleb ta „rahvast“ ja „massist“. Looritsa kirjutistes tekib huvitav vastuolu distsipliinile oma se sõnavara ja eesmärkide („vanavara päästmine“, rahvuslik identiteet) ning tema riikliku mõtlemise (erisuste ja modernsuse aktsepteerimine,

³⁵ **Oskar Loorits.** On ja ei ole. Sureliku mõtteid surematu „Kalmuneiu“ surnud libreto puhul. // Päevaleht 02.10.1929, 266: 5; **Oskar Loorits.** Patuoinas kui päästeabinõu. // Nool 17.06.1933, 18: 2; **Oskar Loorits.** Meie nüüdsest kultuuriehitusest. [Ankeedivastus] // Üliõpilasleht 1935. 4. Lk 132–33; **Oskar Loorits.** Kas Taara on muistne eesti jumal?! Vastuseks P. Ivardile. // Uus Eesti 28.11.1936.

³⁶ Vt nt: **Oskar Loorits.** Vanavara kultuuriloo teenistusse! Teeme ja probleeme üksikasjalikumaks uurimiseks. // Vanavara vallast. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1932. Lk 57–58; **Oskar Loorits.** Kujutelmade ja motiivistiku päritolust ja vanadusest. // Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat; 9/10. 1933/1934. Tartu, 1934. Lk 165–175.

³⁷ Vt nt: **Oskar Loorits.** Eesti rahvaluuleteaduse tänapäev. Olevase ülevaade ja tulevase töökava. // Vanavara vallast. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1932. Lk 8; **Oskar Loorits.** Mõtteid ühe väitekirja puhul. Jälle kord asjust, millest avalikult ei räägita. [Retensioon] // Päevaleht 02.05.1932, 119; Kunst ja Kirjandus. 1932. 11. Lk 41–42.

³⁸ **Oskar Loorits.** Eesti rahvaluuleteaduse tänapäev. Olevase ülevaade ja tulevase töökava. // Vanavara vallast. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1932. Lk 24; **Oskar Loorits.** Eesti rahvaluuleteaduse päevaprobleemidest. // ERK 1937. 7/8. Lk 176.

riiklik ühtsus, sotsiaalne võrdsus) vahel – märgata on tema taotlusi neid mõtteviise ühendada ning poliitilise olukorra mõju tema ideede arengule. Loorits väärtustab näiteks Eesti „vabaõhumuuseume”³⁹ kuid nendib samas, et moodsa maailmaga kaasnevad pidevad muutused. Ühelt poolt võimaldab rahvaluule Looritsa sõnul luua eestlasi ühendavat identiteeti – võttes arvesse erisusi, on võimalik hoomata ühtset vaimu, mis püsib läbi aja.⁴⁰ „Rahvavaimu“ kujundamisele omast homogeniseerivat sihti Looritsaga otseselt siiski seostada ei saa, eriti võttes arvesse tema kaastunnet liivlaste vastu nende olukorra tõttu Lätis ning uhkust Eesti vähemuspoliitika üle. Teiselt poolt ei ole võimatu, et oma taotlustes viia ääremaad majanduslikult ja kultuuriliselt võrdsele tasemele keskustega pidas Loorits sotsiaalset heaolu kohati olulisemaks kui etnilist eripära. Otsesõnu nendib Loorits siiski, et terviklus ei tohiks tähendada totaalsust ja ümberrahvastamist, vaid orgaanilisust, harmoonilisust ja riiklikku koostööd.⁴¹

Looritsa jaoks kehastasid rahvusteadused „vahendav[at] ja ühendav[at] lüli” mineviku ja oleviku vahel, täites massipedagoogilisi, sotsiaalseid ja riiklikke funktsioone.⁴² 1930. aastate teisel poolel tähendas see aina tungivamat enesekaitsevajadust lääne mõjude eest – Loorits rõhutas korduvalt suurriikide tolleaegse poliitika ja ideoloogia sobimatust väikerahvale.⁴³ 1930. aastate alguses esitles ta oma

³⁹ Nt: **Oskar Loorits**. Setu ja Ingeri suurpäevad. // Uudismaa 1923. 2 (1922/23). Lk 26.

⁴⁰ Vt nt: **Oskar Loorits**. „Kalevala“ juubel – meie ühine kultuuripüha. // Uus Sõna 27.02.1935, 49: 2.

⁴¹ **Oskar Loorits**. Vähemusrhuvuste olukord Eestis ja riiklik julgeolek. // II rahvusliku kasvatuse kongressil 2. ja 3. jaan. 1935 Tallinnas ettekantavate referaatide teesid. Tartu: Eesti Eugeneika ja Genealoogia Selts, 1935. Lk 13–14; **Oskar Loorits**. Meie ideoloogia ümbermõtestamisel. // Oma rada. Programmartikleid uue Eesti loomisel 1934–1938. Tallinn: Kuldkiri, 1939. Lk 58.

⁴² **Oskar Loorits**. Vestlusi soome kultuurikriisist ja eesti kohviku-demokraatiast. [Retsensioon]. // Varamu. 1938. 4. Lk 514; **Oskar Loorits**. Ununevast kultuurimiljööst. // Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat; 1. Tartu, 1940. Lk 221–222.

⁴³ **Oskar Loorits**. Eesti rahvalaulu elutundest. // Varamu 1938. 2. Lk 223–224; **Oskar Loorits**. Ärgu kordugu Läti Hendriku päevad! // ERK. 1934. 6. Lk 105–108. Ka seoses trükkimispõhimõtetega, **Oskar Loorits**. Eesti rahvaluuleteaduse tänapäev. Olevase ülevaade ja tulevase töökava. // Vanavara vallast. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1932. Lk 15; **Oskar Loorits**. Üks keerdküsimus meie kultuuripoliitikas. Kuidas lahendab selle riigikogu? // Päevaleht 08.03.1932.

uue vaatenurgana Ida-suunitlust (rääkides hõimurahvaste ja ka Aasia vaimsusest kui eestluse tugipunktist) ning oma ideoloogilistes töödes keskendus ta eestlaste soomeugrilike ja aarialike iseloomujoonte vastandamisele. Sedamööda, kuidas Euroopa poliitiline olukord pingestus, muutus tema argumentatsioon aina jõulisemaks – siin võiks ehk näha Looritsa teooriaid kui alternatiivi pakkumist üldistele arengusuundadele, sealhulgas Eesti ametlikule poliitikale. Loorits kõneles eesti rahvausundi põhjal aina markeeritumalt eestlastele olemuslikust demokraatlikkusest, passiivsest vastupanust (vs agressiivsusest) ja sallivusest, muutes mitmes aspektis oma varasemaid seisukohti. 1938. aastal loobus ta näiteks oma varasemast arusaamast eepilise sangarluule väljasuremisest eesti rahvatraditsioonis, tulles nüüd järeldusele, et eesti rahvalaul on alati olnud lüürliline, vastates nii eestlaste põhi-olemusele.⁴⁴ Võrrelduna toleaeelses soome folkloristikas ja ka eesti ajalookirjutuses domineerinud sõjakuse ja vallutamise metafoorikaga on selline vaatepunkt eriti tähelepanuvääriv.

Rahvalähedus, kollektiivsus, inimlikkus ja eetilisus

Eluläheduslaste põhimõtete puhul on märgatav nende mõjutatus sotsialismiideedest. Nii nagu veljestolaste puhul, oleks ka siin mõnel juhul õigem rääkida siiski sotsiaalsusest, eriti veel seetõttu, et asjaosalised iseennast üldiselt sotsialistidena ei määratlenud ning nende kaasaegsed sotsialistid pigem kritiseerisid nende vaateviise.⁴⁵ Kui kõne all oli võrdväarsus, osutati peamiselt sotsiaaleetilistele küsimustele, demokraatlikule (mitte kommunistlikule) võrdsusele ja asjaajamise avalikustatuse tingimusele. Folkloristika ajaloos on võimalik märgata seoseid sotsialistlike ideedega juba seetõttu, et „kuldse vanavara” väärtustamisega kaasneb sageli möödunud aegade, kaduvate tavade õilistamine, mis ajendab olevikku negatiivselt hindama. 20. sajandi algul tähendas see moraalset seisukohta industrialiseeruva, moderni-

⁴⁴ Oskar Loorits. Eesti rahvalaulu elutundest. // Varamu. 1938. 2. Lk 222.

⁴⁵ Hennoste. Elulähedus ja vaimulähedus. I. Lk 1086–1087. Eesti toleaegete sotsialistide puhul tuleb mees pidada nende rahvuslikku meelestatust ja üldisemat ohutunnet Nõukogude Liidu poliitika suhtes. Karjahärm & Sirk. Lk 219; Kuuli. Lk 16.

seeruva ja linnastuva ühiskonna ning kapitalistliku korra suhtes.⁴⁶ Nii eluläheduslaste kui ka folkloristide vaated kõlavad sellisel juhul sarnaselt: tagasi juurte juurde, lihtinimeste sekka.

Looritsa puhul ei ole eri mõjuallikate ulatust kerge eristada, ja see ei ole ehk siinkohal ka kõige olulisem. Kuigi sotsialistid jäid talle oma poliitiliste vaadete poolest lähedasteks, on Looritsa jaoks määrav põhimõte, mitte parteiline kuuluvus. Sotsialism oli tema jaoks pigem moraalne seisukoht võrdsuse nõudmisel, mida iseloomustab nii temapoolne kristluse ja sotsialismi alusideede seostamine⁴⁷ kui Eesti muinasaja iseloomustamine „primitiivse kommunismina“ (jällegi seotud folkloristika üldise vaatega minevikule kui „kuldsele ajajärgule“).⁴⁸ Looritsa sõnavõttud vapsiliikumise kaitseks, mis peegeldavad tema sellelaadseid veendumusi, andsid talle tuliste sisepoliitiliste võitluste perioodil teenimatult vapsimeelse maine. Antud kirjutisi tänapäeval lugedes on ometi selgelt näha, et Loorits ei räägi mitte ideoloogiliselt tasandilt (ta alustab ka ise üht oma artiklit, deklareerides, et teda „...ei juhi mingid maailmavaatelised doktriinid ega parteipoliitilised kaalutlused ega isiklikud huvid, vaid [...] süvenev mure oma rahva ja riigi tuleviku ees“),⁴⁹ vaid pigem sotsiaalpoliitilisest vaatepunktist. Looritsa jaoks on keskne küsimus, miks „mass“ mässab ja kuidas seda paremini valitseda. Vastamine rahva huvidele ja (elu) vajadustele on Looritsa arusaamade järgi haritlaskonna keskne ülesanne. Eesti haritlaste aristokraatlikkus, elustvõõrdumus, enesekesksus ja loominguline suutmatus on tema paljude, eriti haridust puudutavate artiklite keskne teema.⁵⁰ „Massi“ pidas ta seevastu eestlaslikkuse kandjaks, rahvusriigi edasikestmise elujõuks.

⁴⁶ **Pertti Anttonen.** Tradition through Modernity: Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship. Studia Fennica: Folkloristica. Helsinki: Finnish Literature Society, 2005. P. 33, 58–61; **Ó Giolláin**, P. 9–12.

⁴⁷ Päevik 120: 21.

⁴⁸ **Oskar Loorits.** Muinaseesti unarussejäänd põhiseadusest. // Varamu. 1938. 10. Lk 1193.

⁴⁹ **Oskar Loorits.** Ärgu kordugu Läti Hendriku päevad! // ERK. 1934. 6. Lk 105–106. Seda väidet on muidugi võimalik võtta puhtretoorilisena. Vt ka Käsikiri: [Konstantin Pätsi kandidatuuri toetamine 1933. aastal.], i.a; Meie haritlaskonna lõhkikärastatusest, 1941:15 (kõne Eesti Üliõpilasseltside Vilistlaskogude Liidu Tallinna klubi koosolekul 14.12.1938 ja Eesti Üliõpilasseltside Liidu koosolekul Tartus 04.05.1940); Vapside „riigipööre“ suvel 1934, 1940.

⁵⁰ Vt eriti: **Oskar Loorits.** Eesti kultuuri struktuurist, orientatsioonist ja ideoloogist. // Varamu. 1938. 6. Lk 712–724; 7. Lk 841–848; 8. Lk 967–976.

Looritsa rahvalähedus ei ole pelgalt populistlik võte, siin on küsimus nii eneseidentiteedis kui ka erialases autoriteedis. Loorits oli tuntud oma väljapaistva oskuse tõttu kogumistöös informantidega suhelda, saavutades sel viisil usaldusliku õhustiku (mis suurendas kogutava rahvaluuleainese hulka ja muutis selle iseloomu). Looritsa kirjjavahe-tuse ja märkmete ning tema kaasaegsete mälestuste põhjal tekib ette-kujutus, et tema läbisaamine n-ö lihtinimestega oli märksa parem kui haritlaskonnaga. Seda on võimalik seletada Looritsa otsekohesuse-, aususe- ja lihtsuseõudega ning küllaltki suurte ootustega haritlaste suhtes, mida poliitilistes, institutsionaalsetes ja ka isiklikes suhetes ei olnud alati kerge täita. Süvenev pettumus endistes mõttekaaslas-tes ja isoleerituse tunnetamine oli Looritsa konkreetsete valikute tu-lemus, mis viisid tema tööde mitteavaldamiseni teatud ringkondade poolt⁵¹ ja väljahäätamiseni Õpetatud Eesti Seltsist ning Eesti Kir-janduse Seltsist (viimase puhul protesteeris Loorits asjaajamise, eriti rahastamispõhimõtete varjatuse vastu).⁵² Looritsa enda sõnul ta oma ühiskondliku võitluse tagajärgi ei kahetsenud, kuid tema kõnelemine „mass-inimesena“ (Looritsa lemmik-pseudonüüm ning tema ajalehe-artiklites laialdaselt kasutatud meie-väljend) võib olla üheks teravne-nud vahekordade tagajärjeks. Ühtaegu oli rahvalähedus Looritsa kui folkloristi jaoks tema enda püstitatud eeldus rahvaluule sünteetiliseks kogumiseks ja uurimiseks, võimaldades „sisse elada“ ja „sisse tunda“ rahvaluuleainese „orgaanilisse ellu“, tervikusse.⁵³ Looritsa marginaal-suse ja piiripealsuse tunnetus muutub seega 1930. aastatel tema kirju-tiste oluliseks kujundajaks.

Looritsa usk riikliku ja kultuurielu tsentraliseerimise vajadusse muutis Pätsi valitsuskorra tema jaoks vähemalt osaliselt vastuvõeta-vaks, hariduskorralduse muudatustes oli Loorits arvatavasti ka üks

⁵¹ Looritsa peamiseks vastaseks kujunes nn Postimehe ringkond. 1930. aastate teisel poolel on märgatav Looritsa kirjutiste avaldamise suurem osakaal vastalgatatud Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) väljaannetes.

⁵² Käsikiri: Eessõna. // Vasara ja tangidega. 1940: 1; **Oskar Loorits**. Meie kultuuri-elu Jaanuse pale. // Olion. 1. Lk 26–28; **Oskar Loorits**. Avalik kiri Eesti Kirjan-duse Seltsile. // Päevaleht 09.05.1933.

⁵³ Vt: **Oskar Loorits**. Elupiltide maalimisest. // Rahvapärimeste Selgitaja. 1939. 7. Lk 201–204; **Oskar Loorits**. Rahvapärimestekoguja kutsumusest. // Rahvapä-rimeste Selgitaja. 1939. 6. Lk 177–183; **Oskar Loorits**. Meie sisetööst ja välis-abist. // Rahvapärimeste Selgitaja. 1940. 9. Lk 52.

nõuandjaid.⁵⁴ Loorits toetas enda sõnul Pätsi poliitikat 1930. aastate lõpuni, kuna lootis sellest abi korruptsiooni, „kambakraatia” ja välisohu vastu ning ühtlasi tööliskonna olukorra parandamisel.⁵⁵ Lisaks uskus ta vabariigi okupeerimiseni, et siseopositsioonile keskendumine juhib tähelepanu välisohust eemale ning olukorda tuleks lahendada seestpoolt, koostöös – vastaseid ühendava „loova rahvusluse”⁵⁶ kaudu. Olulist rolli Looritsa vaadete arengus on arvatavasti etendanud 1920. aastate valitsuskriisid ning tema isiklikud kogemused selle kohta, et demokraatia ei pruugi tähendada ei sallivust, võrdsust, rahvalähedust ega eneseregulatsiooni teel saavutatavat harmooniat. Samas vastandusid tema vaated teravalt näiteks „karja- ja kasarmukasvatusele” ning apoliitilise kasvatuse nõudele, rõhutades isikuväärtust ning isiksusekasvatuse tähtsust, teadlikkuse süvendamist. Sarnaselt 20. sajandi alguse kooliuuendusliikumise põhimõtetele pidas Loorits individuaalset kasvatust sotsiaalsuse arendamise eelduseks – eesmärgiks elu ja ühiskonna vajadustele vastavad kodanikud.⁵⁷ Siin ilmneb eetilise aspekti osatähtsus hariduses, üks eluläheduslaste nõudeid. Tsentraliseerimist pidas Loorits vajalikuks, et kooskõlastada eri institutsioonide tegevust, reguleerida rahastamist, saavutada asjaajamise „lähipaistvus” – siit tulenes tema suurim lootus Eesti Teaduste Aka-

⁵⁴ Märkmed: Haridusministeerium, i.a.; Märkmed: Kõne üliõpilaselust, 05.02.1938. Vt ka **Oskar Loorits**. Eesti rahvaluuleteaduse päevaprobleemidest. // ERK. 1937. 7/8. Lk 175.

⁵⁵ Vt nt: Oskar Loorits Lauri Kettunenile 10.03.1939. Lk 4–5.

⁵⁶ **Oskar Loorits**. Vanad noorte kõverpeeglis. Võitlustaktika küsimusi eelolevaiks lahinguiks. // Päevaleht 12.01.1932, 11: 4; **Oskar Loorits**. Ärgu kordugu Läti Hendriku päevad! // ERK. 1934. 6. Lk 108.

⁵⁷ Vt: **Lembit Andresen**. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu IV. Iseseisvus-aeg 1918–1940. Tallinn: Avita, 2007:. Lk 40, 77–78; **Sirkka Hirsjärvi**; **Jouko Huttunen**. Sissejuhatus kasvatusteadusesse. Tallinn: Syner Arendusabi AS, 1998. Lk 69–78; **Oskar Loorits**. Kes on vastutaja? Nukrameelseid jutu- ja küsimismärke meie haritlaste probleemist. // Päevaleht. 16.10.1929, 280: 2; **Oskar Loorits**. Roopaseadja ei ole mitte süüdi. // Postimees 29.10.1929, 294: 2; **Oskar Loorits**. Ümberorienteerumist on vaja. Meie ülikoolipoliitika ei tohi meid ummikusse viia. // Päevaleht 23.10.1929, 287: 2; **Oskar Loorits**. Enesepaljastus Soome „tulekandjaile“. // Kirjanduslik Orbiit 15.01.1930; 01.02.1930; 15.02.1930; **Oskar Loorits**. Sõgesikumäng kooli ja kutse ümber. Demokraatia nõrkuseks ärgu olgu normide lõtvus. // Päevaleht 12.08.1931. Vt ka Oskar Loorits ETA Humanitaarteaduste Sektsioonile, 15.03.1939. Loorits esitab siin oma (koostöös A. Koortiga välja töötatud) seisukohad vabahariduse süstematiseerimise ja elavdamise kohta.

deemia toimele eesti teadustegevuses ning ühtlasi selle kritiseerimise peamine põhjus.⁵⁸ Looritsa ettepanekud Eesti TA humanitaarteaduste sektsioonile lähtuvad enamjaolt eelmainitud eesmärkidest: 1938. aasta pikemas kavas käsitleb Loorits vajadust reguleerida rahvakultuuriga tegelevate institutsioonide rahastamist ning tarvidust kooskõlastada arhivaalide korraldamise põhimõtted ja ainekogude trükkitoimetamise töökavad.⁵⁹ 1940/41. aasta tegevuskavva soovitab Loorits võtta Eesti Heliplaadikeskuse ja Eesti Fotokeskuse asutamise.⁶⁰

Peale selle, et Loorits nägi eesti tollases kultuurielus liigset suletust, paralleelset tööd ja põhjendamata otsuseid, ilmneb siin tema uurimishuvidest tulenev kindel suund. Looritsa rõhuasetus rahvaluulele kui interdistsiplinaarsele uurimisobjektile ning tema poolt eelistatud kultuurilooline meetod tingisid vajaduse ühtlustada mitmesuguste „vanavaraga” tegelevate institutsioonide tegevust, et võimaldada ja hõlbustada uurimistööd. Nii kultuurilooliste trükiste kui ka käsikirjade kogumiseks ja säilitamiseks tegi ta ettepaneku töötada välja vastav valitsust ja suuremaid arhiive ühendav kava.⁶¹ Looritsa suurejoonelisem plaan oli „[v]õtta süstemaatse, kollektiivse ja pikemaajalise kogumise ning läbitöötamise alla kogu Ida-Baltikumi (Eesti, Läti, Leedu) kultuurilooline materjal” (etnoloogiline, folkloristlik ja keeleteaduslik).⁶² Käsikirjal olevatest märkmetest selgub, et Loorits kavandas muu hulgas visuaalse materjali kogumist ning atlase koostamist. Arhiividevahelise koostöö kaudu arendatavast Pan-Baltikumi liidust rääkis Loorits ühes oma artiklis juba 1932. aastal,⁶³ oma Balti kultuuriatlase kava tutvustas ta 1937. aasta septembris Akadeemilise Rahvaluule Seltsi avakoosolekul,⁶⁴ olles varem arutanud atlase koostamise võimalusi Soome, Läti ja Leedu kolleegidega.⁶⁵ Vastavateemalise ettekandega esines ta ka Soome ja Eesti rahvusteaduste uurijate kongressil 1939.

⁵⁸ Käsikiri: Kuhu päikene ei paista..., i.a.

⁵⁹ Oskar Loorits ETA Humanitaarteaduste Sektsioonile, 01.06.1938. Lk 2–3.

⁶⁰ Oskar Loorits ETA Humanitaarteaduste Sektsioonile, 17.09.1939. Lk 1–2.

⁶¹ Oskar Loorits ETA Humanitaarteaduste Sektsioonile, 01.06.1938. Lk 3–4.

⁶² Oskar Loorits ETA Humanitaarteaduste Sektsioonile, 01.06.1938. Lk 1.

⁶³ **Oskar Loorits.** Eesti rahvaluuleteaduse tänapäev. Olevase ülevaade ja tulevase töökava. // Vanavara vallast. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1932. Lk 25.

⁶⁴ Eesti rahvaluule... 1937.

⁶⁵ **Oskar Loorits.** Eesti rahvaluuleteaduse päevaprobleemidest. // ERK. 1937. 7/8. Lk 176–177.

aastal.⁶⁶ Looritsa soovid ei täitunud, kuid osutavad ilmekalt sellele, mida ta pidas silmas oma lausega „meie aeg dikteerib kollektiivsuse ka teaduses”.⁶⁷ Eesti kontekstis tähendas see vajadust materjali koondata ja korraldada, põhjalikke eeltöid, mida tuli teha süstemaatiliselt, et panna alus kvaliteetsetele tuleviku-uurimustele. Looritsa jaoks seostusid siin teaduslikkuse kriteeriumid ja vastutustunne. Rahvusvahelises mõttes tähendasid Looritsa valikud aga kitsalt rahvuskesksete teemade asemel keskendumist kultuuriipiirkondadele, omavahelistele sidemetele, laenudele ja sarnasustele.

Järgides seda suundumust, lõi Loorits koos varem mainitud kultuuriloolist meetodit eelistavate kolleegidega ajakirja *Acta Ethnologica* (1936–1938), mille sihiks seati uurida kultuurimõjusid Baltoskandia folkloristliku ja etnoloogilise ainese põhjal. Peamiselt rahvaluulearhiivide juhatajatest koosneva toimetuse (kesksed osavõtjad olid peatoimetaja Gunnar Granberg Rootsist, Martti Haavio Soomest, Jonas Balys Leedust ja Loorits) omavaheline kirjavahetus⁶⁸ on ilmekaks näiteks poliitika ja teaduse põimumise kohta, riikliku poliitika eri suunad mängivad toimetajate keerustuvates suhetes küllaltki olulist rolli. *Acta Ethnologica* esinumbri sissejuhatus, kus kirjeldatakse Baltoskandia põhimõttelise, ajaloolistest suhetest tingitud homogeensuse taustal toimivat kultuurilist mitmekesisust ja kultuurimõjude lainetuste piireületavat liikumist,⁶⁹ satub huvitavasse vastuollu kirjavahetuses rõhutatavate riiklike ja etniliste piiridega – mainiksin siinkohal, et siin nimetatud toimetajad olid omavahel sõbrasuhtes ja rahvustunde mõttes piisavalt mõõdukad. Olukorda iseloomustab ka tõik, et konkureeriv ajakiri *Folkliv* (mis *Acta Ethnologica* 1939. aastast endaga liitis), mille peaesmärk oli kajastada Euroopa etnoloogiat, kõneleb oma esinumbri sissejuhatuses kultuurimõjudest märksa riikidekesksel moel. *Folkliv*’i ei asutanud mitte võrdsed partnerid eri riikidest, vaid üks Rootsi keskseid teadusinstitutsioone Gustav Adolfi Akadeemia, millest tulenes ka skandinaavlaste sisuline ülekaal.⁷⁰

⁶⁶ Oskar Loorits. Soome-eesti rahvuslike teaduste uurijate kongressiks. // Uus Eesti. 01.06.1939.

⁶⁷ Oskar Loorits. Eesti rahvaluuleteaduse tänapäev. Olevase ülevaade ja tulevase töökava. // Vanavara vallast. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1932. Lk 26.

⁶⁸ Siinkirjutaja on tuttav peamiselt Looritsale saadetud kirjadega.

⁶⁹ *Acta Ethnologica* (peatoim. Gunnar Granberg; toim. Oskar Loorits). I. København: Levin & Munksgaard, 1936. Lk 1–2.

⁷⁰ *Folkliv* (peatoim. Sigurd Erixon). I. Stockholm, 1937. Lk 5–12.

Looritsa rahvusvahelised plaanid ei teostunud peamiselt välispoliitilistel põhjustel, suhete pingestumine lätlastega – nii liivlaste tõttu kui ka üldisemalt ideoloogilistes küsimustes – oli üks olulisemaid killustavaid tegureid. Looritsa käredate väljaütlemised (eriti lätlaste kohta) on kujundanud temast arusaama kui sallimatust äärmusrahvuslasest.⁷¹ Vaieldamatult ei suutnud Loorits kohati mõista, et tema nõndanimetatud otsekohesuse tõttu võivad tagajärjed olla soovituga võrreldes hoopis vastupidised. Sellele lisaks leidis ta, et muutuste esilekutsumiseks on „pommipanemine“ Eesti olemuslikult staatilises ühiskonnas lausa vajalik⁷² ning pidas enda poolt määratletavat ühishüve olulisemaks enese heaolust, mida kasutatud „sõnarelvad“ olulisel määral mõjutasid. Sedavõrd üllatavamana ilmneb Looritsa materjale uurides tema tugev rõhuasetus tolerantsusele ja kristlikele alusväärtustele – otsekohesust seostas ta südametunnistusega (vs variserlik vaikimine) ning nägi kristlikus õpetuses aktiivset „tee head“ käsku.⁷³ Looritsa kindlameelse võitlustaktika mõistmiseks annab see taustateadmine küllaltki olulise lisaaspekti.

Looritsa veendumus rahvaluule ühekorraga rahvuslikust ja rahvusvahelisest olemusest, mis muudab oma ja võõra ühtmoodi väärtuslikuks, oli arvatavasti kestev. Rahvaluule uurimises nägi ta võimalust õppida killustunud maailmas tundma „inimkonna hinge“ ja kultuuri selle põhimõttelises ühtsuses ja stabiilsuses ning eristuvate elementide harmoonilises tervikus. Seetõttu on folkloristidki tema sõnul veendunud rahvuslased ja kosmopoliidid: „[...] ilmavaateline vastuoksus, mille positiivset kokkukõlastamist üldisemalt alles otsitakse”.⁷⁴ Loo-

⁷¹ Vt nt: **Toomas Liiv**. Lätlased Eesti probleemina: sissejuhatus. // *Looming*. 2006. 9. Lk 1386–1394.

⁷² Verbaalse „mürtsutamise“ kõrval pidas Loorits teiseks mõjutusvahendiks telgitagust „intriigitsemist“, mida kasutas oma poliitilise tegevuse põhivõttena. Seetõttu on viimasest keeruline materjali vähesuse tõttu ka täpsemalt rääkida. Vt **Oskar Loorits** A. M. Tallgrenile, 16.09.1934, lk 4 jm.

⁷³ **Oskar Loorits**. Variserlikust vaikimisest. Prof. Rahamäe ja puutumatute tütarlaste puhul. // *Päevaleht* 15.12.1929. Vt ka **Oskar Loorits**. Avaliku arvamuse kohutokojast. Prof. Rahamäe protsess. // *Nool* 21.12.1929; **Oskar Loorits**. Kes on vastutaja? Nukrameelseid jutu- ja küsimismärke meie haritlaste probleemist. // *Päevaleht* 16.10.1929.

⁷⁴ **Oskar Loorits**. Vanavara kultuuriloo teenistusse! Teeme ja probleeme üksikasjalikumaks uurimiseks. // *Vanavara vallast*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1932. Lk 35–36. Vt ka **Oskar Loorits** A. M. Tallgrenile, 16.09.1934. Lk 6.

ritsa sõnastus võib kõlada idealistlikult, kuid peegeldab ilmekalt tema veendumust, et teadus peab vastama elu vajadustele ning tühi teoreetiseerimine ei ole õigustatav, ka mitte „vaikivas seisukorras”.⁷⁵

Optimism, sangarlus ja monumentaalsus

Veljestolaste ja eluläheduslaste kirjutistes esinev „positiivse töö” ja optimismi nõue kajab vastu Eesti Rahvuslaste Klubi (ERK) ja vapside programmides, mille edasiarendaja oli autoritaarse ajajärgu ametlik rahvuslus. Opositsiooni jaoks muutus sellega pessimismi võimalikkus paralleelseks demokraatia taastamissoodudega.⁷⁶ Loorits jäi poliitilise olukorra muutudes siiski arvamusele, et optimism on nii kultuuri- kui teadustöös olulise tähendusega. Toetudes Looritsa artiklitele, võib tema seisukoha selgituseks öelda, et ta vastandus „omameeste” poliitikale, kriitikata aktsepteerimisele, eneseülistusele, ning soovis rohkem nõudlikkust ja vastutustunnet. Kuigi ta pidas illusioonide loomist mineviku ja oleviku kohta ohtlikuks⁷⁷ – vajalik on oma minevikku tunda ja sellest õppida – soovitas ta eriti massipsühholoogiat tundvatel poliitikutel luua illusioone tuleviku kohta, andmaks lootust, kinnitamaks ideaale ja väljavaateid.⁷⁸ Oma teaduslikes töödes lähtus Loorits samasugustest põhimõtetest – ühes oma artiklis nendib ta ajalookirjutuse mõju osatähtsust tõekriteeriumi kõrval ja küsib: „Millised teaduse ja kirjanduse prillid peaksime võtma nüüd endiste asemele *eesti* rahva mineviku vaatlemiseks?”⁷⁹ Kriisi-ideoloogia ja spenglerliku allakäiguteooria ajajärgul, ning aina rõhutatumalt välisohu suurenedes, kõneles Loorits vajadusest keskenduda pessimistlike enesemääratluste („orjarahvas”, „pastlakultuur”) asemel enesearendamisele. Looritsa ideoloogilisemad tööd seisnevad eestlastele olemuslike aarialike ja

⁷⁵ Oskar Loorits. Vestlusi soome kultuurikriisist ja eesti kohviku-demokraatiast. [Retsensioon]. // Varamu 1938. 4. Lk 513–516, siin 514–516.

⁷⁶ M. Kalda jt (toim). Eesti kirjanduse ajalugu. IV kd, 2. rmt. Lk 409; Karjahärm & Sirk. Lk 278–280. Vt ka Martin Neithal. August Jakobson ja 30-ndate aastate elulähedusliikumine. // Looming. 1974. 9. Lk 1540–1542.

⁷⁷ Vt nt: Oskar Loorits. Enesepaljastus Soome „tulekandjaile”. // Kirjanduslik Orbiit 15.01.1930; 01.02.1930; 15.02.1930 (nr 2, 3).

⁷⁸ Oskar Loorits. Meie „keskerakondluse” väljavaateid. // Olion 1931. 3. Lk 99.

⁷⁹ Oskar Loorits. Kas oleme ida või lääne päritolu? // ERK. 1936. 3. Lk 50.

soomeugrilike iseloomujoonte dihhotoomiate väljatoomises, mida on mõistatud ühelt poolt pessimismina (1930. aastatel),⁸⁰ teiselt poolt aga rassismi kalduva idealismina (tänapäeval).⁸¹ Looritsa enda jaoks oli sihiks tuua välja rahvuslikud jooned, et teha teadlik valik (nt passiivsus vs stabiilsus), et end luua, mitte hävitada.⁸² Kuna tema jaoks oli haritlane „rahva südametunnistus”, luues ellusuhtumise, maailmavaate ja kasvatades „massi“,⁸³ tunnetas ta teravalt ka oma positsiooniga kaasnevat vastutust. Sangarlus tähendaski Looritsa jaoks oma sisemise jõu ja sihi leidmist, kultuurivarade loomise võimet.⁸⁴ Rahvusliku „põhiheli” edasiandmiseks ei ole tema arusaama järgi vajalik üksnes põhjalik ettevalmistus („rahvavaimu” kätkeva ainese hea tundmine) ning materjali sisuline kvaliteet, vaid ka oskus oma kirjutistega mõtlemat viirgutada ja tundeid sütitada. Teos (sh teaduslik), mis „elektriseerib kõrgepingelisele kaasaalamisele ja kaasaloomisele”, ei ole üksnes rahvusliku kasvatuse abivahend, vaid ka rahvusvahelisel „vaimuturul taganõutavaks eksport-kaubaks”.⁸⁵ Monumentaalsuse all pidaski Loorits silmas võimet luua püsivaid, üldinimlikke väärtusi, mis analüüsi kõrval eeldas ka sünteesi.

„Sõbrad, mul on praegu käimas hinges suur põrutav psühholoogilik draama viies vaatuses, kuues pildis. – [August] Anni[st] saab mind vägisi uskuma panna, et ma olen kõlbulik ainult folkloristi elukutsele.

⁸⁰ Vt: **Oskar Loorits**. Mõtlemise ja teotsemise murrang on käes. // Päevaleht 03.01.1931; **Oskar Loorits**. Kas tõesti „eesti rahva söimamine”? // Päevaleht 08.04.1933; **Oskar Loorits**. Patuoinas kui päästeabinõu. // Nool 10.06.1933; 17.06.1933 (nr 18).

⁸¹ Vt **Ülo Tedre**. Akadeemik Oskar Loorits. // Teaduslugu ja nüüdisaeg. 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid. Tallinn, 1989. Lk 151; **Ülo Tedre**. Mida arvas Oskar Loorits eestlastest? // Raamatukogu. 1996. 6. Lk 8. Looritsa distantseeritud suhtumisest „tõukusimuse” vt **Oskar Loorits**. On küll tõesti nii? [Vastus H. Reimani] // Päevaleht 17.09.1933.

⁸² **Oskar Loorits**. On ja ei ole. Sureliku mõtteid surematu „Kalmuneiu” surnud libreto puhul. // Päevaleht 02.10.1929, 266: 5; **Oskar Loorits**. Kas tõesti „eesti rahva söimamine”? // Päevaleht 08.04.1933.

⁸³ **Oskar Loorits**. Enesepaljastus Soome „tulekandjaile”. // Kirjanduslik Orbiit 15.01.1930.

⁸⁴ **Oskar Loorits**. Aegade ja põlvete vahetus. Mõõnalt ligneme tõusule? // Päevaleht 02.01.1930.

⁸⁵ **Oskar Loorits**. Vaimse kultuuri paraaditsejaist ja vaimse töö tegijaist. Mõtteid soome teaduse uusima hiigelteose puhul. [Retsensioon] // ERK. 1934. 2. Lk 34–37.

– Kõik folkloristid olevat nimelt ikka suured lapsed, st just niisugused lapsed, kes lapsed mitte ei ole, aga ka täiskasvanuiks iialgi ei saa – need on need lapselikud idealistid, naiivid, ilutsejad hinged... – ah, see olen ju lihtsalt mina ja muud midagi!”⁸⁶

See lõik Looritsa 1920. aasta päevikust viitab artiklis käsitletud ringkonna mõjule Looritsa nooreea valikutes ning ilmestab ka tema kõikehõlmavat suhtumist oma elukutsesse. Tema rahvaluulekäsitlused, kus on rikkalikult esindatud algupärase keele ja stiiliga folkloor-sed terviktekstid, mida omakorda raamistab Looritsa filoloogiliste, psühholoogiliste, sotsioloogiliste ja kultuurilooliste tõlgenduste põhjal kirjutatud süntees, iseloomustab nii tema vaateid kui ka tema teadustööde kahetist retseptiooni. Loorits hindas kõrgelt teaduslikkust kui kvaliteetse töö alust, kuid pidas niisama oluliseks „põhiheli” tabamist, eestlaste maailmavaate kirjeldamist. Seetõttu on teda akadeemilisest vaatepunktist lihtsam vaadelda „eestluse ideoloogina” kui tõsiteadlasena. Eelpool on osutatud sellele, et Looritski ei määratlenud ennast sedamoodi. Oma nooreea päevikutes kurdab ta, et „teaduste proosalik tühjus” muudab hingetuks, fantaasiavaeseks.⁸⁷ Tõllal esitatud küsimus iseendale – poet või professor –, kõlab vastu ka Looritsa hilisemates kirjutistes.⁸⁸ Looritsa teadlikkus oma teadustöö tingitusest ja kirjan-dusliku aspekti osatähtsusest selles ajendab küsima, kuidas tema loo-mingut selles valguses hinnata. Küsimus ei ole siiski vaid Looritsale omases elutunnetuses, vaid nõndanimetatud rahvusteaduste üldisemas loomuses. Looritsa eripära on tema otsekohene ideoloogilisus, sellega juhib ta aga tähelepanu tavapäraste teaduslikkuse kriteeriumide prob-lemaatilisele, käsitledes rahvuslikku identiteeti edendavate dist-sipliinide olemust, ülesandeid ja omavahelisi seoseid. Loorits ei ole pelgalt „luuletaja”, ta järgib oma kaasaegse folkloristika meetodeid ning selles valdkonnas tänapäevani püsivaid herderlikke ideaale. Loo-ritsa ideed ja ütlused, mille paigutamisega tänapäeval vaeva näeme, osutavad aga vajadusele esitada kõige muu kõrval rohkem kuidas- ja miks-küsimusi. Seda nii uuritavate isikute eneseteadlikkuse kui ka akadeemiliste distsipliinide enesekehtestamise esiletoomise mõttes.

⁸⁶ Päevik 1920. L 24p–25p.

⁸⁷ Päevik 1920. L 25p–26; Märkmed, 30.04.1921.

⁸⁸ Päevik 1921. L 11p; Oskar Loorits. Uus rahvaluule suurkoguja Eestis. // Päeva-leht 19.04.1930.

Rahvusteaduste rahvuslikkuse ja rahvusvahelisuse määr on üks oluline teema, mis aitaks edaspidi sügavamalt mõtestada distsiplinaarset tegevust ja selle loodud mõistevälju.

Academician Oskar Loorits and his closeness to life

Monika Tasa,
University of Tartu Centre of Excellence in Cultural Theory

The broad-scale activities of the folklorist Oskar Loorits (1900-1961) who was nominated Academician of the Estonian Academy of Sciences founded in 1938, involved organisational, scientific and social aspects. As the first head (1927-1942) of the Estonian Folklore Archives, he established the system of arranging archival material, was the initiator of wide collection activities and publishing. At the University of Tartu O. Loorits was private docent (1927-1938) of Estonian and comparative folklore, docent (1938-39) and then until 1941 an Acting Professor. Loorits started his scholarly career as a philologist, participating also in the movement of modernizing the language and compiling his grammar of the Estonian language (1923). Fieldwork experience among Livonians laid the foundation to the successive folklore activities carried out by Loorits. Primarily he studied the folk beliefs of Livonians and Estonians. Being interested in the more broad-scale synthesis, he worked out his own culture-historical method. The aim of his ideological writings was to study Estonian mentality, its Finno-Ugric and Arian features and the possibilities for improving the nation's character and its future opportunities. With his numerous socio-critical articles Loorits was actively participating in the public discussions taking place in Estonia in the 1920s and 1930s. The wide interests of O. Loorits included literature, linguistic issues, education and cultural politics. This article relies mostly on his public writings to examine the relations of research and institutional activities carried out by Loorits with cultural political and ideological issues. The article attempts to take account of the whole creative work made by Loorits to reveal the relative character of the categories of personal, scholarly and social both in general and on the background of Loorits' style of writing and his attitude to life. Loorits' personal archive materials – correspondence, notes, manuscripts and diaries, have been under special consideration.

The literary movement supporting the idea of closeness to life, active in Estonia in the end of the 1920s and the beginning of the 1930s could be considered as an essential point approaching Loorits' principles. For Loorits the

literary keywords of this movement acquired a wider meaning and the further development of these ideas is one of the leading trends of his scientific and public writings. The central ideas supported by the movement of closeness to life were the following (special attention paid to Loorits' choice of words). First, concern for content as opposed to stressing the issues related to form. The content must rely on (local) life and the knowledge of its peculiarities – consequently the aim is underlining Estonian experience, its own culture as opposed to the borrowed culture. The form should be simple and explicit. Secondly, closeness to people, set against the aristocratic attitude which is distant from life. Instead of an individualistic attitude to life and a viewpoint that separates the society into the rabble and the elite, the following ideas are emphasised – collectivity, working culture (writer as a worker), humaneness, the equality of evaluation criteria. Thirdly, optimism, heroism, the monumental character in contrast with decadent attitude towards life, depression (caused by the war), focus on details. Fourthly, ethical culture, responsibility, reacting to the needs of practical life as opposed to aestheticism, privileges of the elite, the dominants of theory and fantasy.

The development of “closeness-to-life” ideas by Loorits are connected to several political and ideological issues. In the article some of them have been indicated in relation to his research. Examining Loorits on the background of the changing political situation uncovers the position of folklore studies and in general national sciences in building up and legitimizing a national state. In addition, the problematic issues of vocabulary draw attention to the relative and conditional character of categories. The study of Loorits' archives and public articles gives us an opportunity to study Estonian cultural history of the 1920s and the 1930s from an additional point of view, the controversial character of O. Loorits and the different aspects of national sciences. In the case of national sciences come forward the intertwining of literature and scholarly research, and the changing relationships between nationality and internationality that are revealed in the self-establishment of national sciences and its conceptions.

Akadeemik Hendrik Sepp (1888–1943), sõja- ja majandusajaloolane

Tiit Rosenberg

TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut

Haridustee ja akadeemiline karjäär

Hendrik Sepp sündis 23. märtsil 1888 Pärnumaal Saarde kihelkonnas Pati vallas Kolmearakse talu peremehe Kasper Sepa pojana. Omandanud alghariduse kohalikus vallakoolis, jätkas H. Sepp iseõppijana kodus. Teda juhendas neli aastat vanem vend Juhan, tollane Pärnu gümnaasist, hilisem tuntud advokaat ja poliitikategelane.¹ Venna mõju tema arengule oli suur ka gümnaasiumi- ja ülikooliajal, mil nende õpiaastad osaliselt kattusid, ning hiljemgi, sest venna peres elas H. Sepp ka peaaegu kogu oma õppejõuperioodi. 1902. aastal astus H. Sepp Pärnu poeglaste gümnaasiumi 3. klassi ja lõpetas 1908. aastal selle täieliku, 8-klassilise kursuse. Pärnu gümnaasiumis lõpetas temaga sama lennu hulk hilisemaid silmapaistvaid ühiskonna- ja kultuuritegelasi, nagu Jüri Vilms (1889–1918), Hugo Kuusner (1887–1942), Bernhard Linde (1886–1954) jt. See õppeasutus süvendas H. Sepas veelgi kodust kaasa saadud rahvuslikku vaimu. Omajagu aitasid sellele kaasa mitu õpetajat, nagu 1907–09 gümnaasiumis eesti keelt ja emakeelset usuõpetust õpetanud Johan Kõpp (1874–1970), aga ka osavõtt salajase õpilasringi „Taim“ tegevusest.²

Et astuda Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda, pidi H. Sepp aasta jooksul pärast gümnaasiumi lõppu omandama veel kreeka keele ja sooritama selles eksami. 1909. aasta sügisel saigi H. Sepast üliõpilane.

¹ Juhan Sepp (6.06.1884 Pati vallas Pärnumaal – 18.08.1953 New York, USA) oli 1921–1944 vandeadvokaat Tartus. 1926–1927 oli ta kohtuminister (majaomanike seltside liidu poolt), kuulus Riigikogu II–III koosseisu ja oli Rahvuskogu II koja liige. Korp! Sakala (1909) asutajaliige ja Tartu Majaomanikkude Seltsi asutajaliige ning esimees. Tema poeg Rein Sepp (1921–1995) on tuntud tõlkija ja kirjanikuna.

² Pärnu Ühisgümnaasium algusest aastani 1952. Tallinn, 2006. Lk 35, 224–227, 729–734.

Foto 1. Hendrik Sepp 1908. aastal (EAA)

Tema stuudiumi ajal õpetas Tartu ülikoolis ajalugu mitu silmapaistvat teadlast, nagu professorid Anton Jassinski (keskaeg), Aleksandr Vasiljev (uusaeg) ja Ivan Lappo (vene ajalugu).³

1913 lõpetas H. Sepp stuudiumi *cand. hist.* kraadiga. Järgmise õppeaasta jooksul omandas ta Tartu ülikooli juures peetud kõrgematel keskkooliõpetajate ettevalmistuskursustel ka keskkooli ajalooõpetaja kutse, töötades ühtlasi „Tartu Päevalehe“ toimetuses.

H. Sepal kui mittevenelasel ja luterlasel polnud tollase venestuspoliitika tõttu võimalik saada õpetajakohta Riia õpperingkonnas. Et aga ülikoolis saadud stipendiumi eest tuli vähemalt kolm aastat töötada kroonugümnaasiumis, siirdus ta 1914. aasta oktoobris Venemaale. Ta määrati ladina keele ja ajaloo õpetajaks Samaara kubermangu Nikolajevi poeglaste gümnaasiumi. Seal töötas ta kuni 1917. aasta lõpuni.⁴

³ Vt lähemalt: Людмила Дубьева. Историческая наука в Тартуском Университете в конце XIX – начале вв. (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 13). Tartu, 2006.

⁴ EAA. 2100-2-1076. L 3–4.

Mitmeski mõttes oli Venemaa-periood H. Sepa elus määrava tähtsusega. Võõrsil olles süvenes temas kriitiline suhtumine vene elukorraldusse ning tugevnes juba õpilasena avaldunud rahvuslus, mis prevaleeris hiljem nii tema kirjutistes kui ka loengukursustes.⁵ Nikolajevis tärkas H. Sepas sügavam huvi kodumaa ja Põhjamaade ajaloo vastu, mida ülikoolis polnud õpetatud, ning tekkis soov pühenduda selle uurimisele. Selleks hakkas ta õppima rootsi keelt; soome keele oli ta omandanud juba üliõpilasena Soomes viibides. Ta luges väga palju ja omandas tänu suurepärasele mälule laia eruditsiooni. Pidades ajaloolasele vajalikuks ka inglise ja prantsuse keelt (koos saksa keelega oli ta prantsuse keelt õppinud gümnaasiumis), püüdis ta oma keelteoskust süvendada, lugedes vastavakeelset kirjandust.

Detsembris 1917 pöördus H. Sepp tagasi kodumaale ja asus Tallinna, kus ta pidas mitmes koolis õpetajaametit kuni 1919. aasta sügiseni. Ühtaegu töötas ta lühemat aega ka soome ja skandinaavia keele tundjana ajakirjandusbüroos „Estur“ (hiljem ETA): refereeris Põhja-Euroopa riikide ajalehtedes Eesti kohta ilmunud artikleid ja kirjutas ise nii Eesti kui ka välismaa lehtedele päevakajalistel ja ajaloo teemadel.

1919. aasta suvel, kui valmistuti Tartu ülikooli taasavamiseks, taotles H. Sepp Eesti ajaloo dotsendi kohta, kuid ülikooli ajutine nõukogu määras ta 21. augustil hoopis teaduslikuks stipendiaadiks Eesti ja Põhjamaade ajaloo alal: selleks et valmistuda professoriametiks. Kolmeaastase stipendiaadiaja jooksul juhendas H. Seppa professor Arno Rafael Cederberg (1885–1948), kes rajas Tartus oma koolkonna, andes Eesti ajaloo uurimisele ka uue suuna, rõhutades Eesti ajaloo tihedat seost Põhjamaadega, eriti just Rootsi võimuperioodil. Et seda periood ei olnud tolle ajani põhjalikult uuritud, ajendas Cederberg mitut oma võimekamat õpilast uurima selle ajastu olulisi küsimusi. See andis häid tulemusi.⁶ H. Sepast sai Cederbergi koolkonna silmapaistvamaid esindajaid. Juhendaja nõuandel valis ta uurimisteemaks 1700. aastal peetud Narva lahingu. 1923. aasta kevadel esitas ta sellekohase töö filosoofiateaduskonnale, kuid juhendaja soovitas seda arhiivimaterjalide najal veel täiendada, et siis doktoritööna esitada.⁷ Antud hinnangust mõnevõrra solvunud H.

⁵ **Friedrich Puksoo.** Hendrik Sepp isikuna. // Postimees. 9. sept. 1943.

⁶ **Tiit Rosenberg.** Professor Arno Rafael Cederberg – Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu ülikoolis. // Ajalooline Ajakiri. 2 (105). 1999. Lk 79–90.

⁷ EAA. 2100-2-1076. L 103–105.

Sepal töö lõpetamine viivitus, kuid 1928. aastal sai tunduvalt laiendatud ja hästi fundeeritud töö valmis ning ilmus 1930. Sooritanud 1930. aasta kevadel doktorieksamid, kaitses H. Sepp monograafia doktoriväitekirjana ning sai 26. veebruaril 1931 *dr phil.* kraadi.

Stipendiaadiaja algusest kuni 1931. aastani pidas H. Sepp õppeülesande korras ka loenguid ja korraldas seminariharjutusi. Filosoofiateaduskonnas tuli tal käsitleda peaaegu kõiki kodumaa ajaloo perioode, tulevastele majandusteadlastele luges ta aga Eesti ajaloo üldkursusi, keskendudes ühiskondlik-majandusajaloolistele nähtustele.

1931. aasta sügisel tuli filosoofiateaduskonnas korraga täita kolm korralise õppejõu kohta: vakantsed olid Eesti ja Põhjamaade ajaloo professori ja dotsendi ning üldajaloo dotsendi kohad. Professorikohale kandideerisid kolm üsna lähestikku doktoriväitekirja kaitsnud meest: Hans Kruus (1891–1976), Juhan Vasar (1905–1972) ja H. Sepp. Valijamehed hindasid nende sobivust toodud järjestuses. Eesti ja Põhjamaade ajaloo dotsendi kohale eelistati taas H. Seppa. Ta kinnitati sellele ametikohale 10. novembril 1931 ülikooli nõukogu otsusega, J. Vasar aga sai üldajaloo dotsendiks.

H. Sepa kohustus oli lugeda filosoofiateaduskonnas Soome, Rootsi, Taani ja Norra ajalugu ning Eesti ja Baltimaade ajalugu (16. sajandi lõpust 18. sajandi lõpuni) ja õppeülesandena ühtlasi majandusteaduskonnas majandusajalugu.⁸ Seda kursust luges H. Sepp kuni 1938. aastani, mil selle võttis üle värskest majandusajaloo professoriks valitud J. Vasar. Nimelt asutati 1938. aastal majandusteaduskonnas spetsiaalne majandusajaloo professuur ja J. Vasara eestvõttel 1939. aasta sügisest ka Majandusajaloo Instituut.⁹

1938. aasta 1. jaanuaril jõustunud uue ülikooliseaduse järgi nimetati senised dotsendid adjunktprofessoreiks¹⁰ ja nii sai ka H. Sepa uueks ametinimetuseks Eesti ja naabermaade ajaloo adjunktprofessor (nõukogustatud ülikoolis nimetati ta 1940. aastal Eesti ajaloo dotsendiks), Saksa okupatsiooni aegses ülikoolis aga määrati H. Sepp Eesti ja naabermaade ajaloo erakorraliseks professoriks.¹¹

⁸ EAA. 2100-2-1076. L 110, 131.

⁹ EAA. 2100-4-216.

¹⁰ Tartu Ülikooli ajalugu. III. 1918–1982. Koost. Karl Siilivask ja Hillar Palamets. Tallinn, 1982. Lk 51.

¹¹ EAA. 2100-2-1076. L 174, 184.

Õppejõuna jagas H. Sepp niisiis teadmisi kõigile 1919–1943 ajalu-gu õppinud üliõpilastele ja peaaegu niisama pikka aega ka tulevastele majandusteadlastele, kelle hulk kujunes ajaloolastest isegi arvukamaks. Ühtaegu õppetegevusega ülikoolis oli H. Sepp lektoriks paljudel aja-looõpetajate suvekursustel, Tallinna ja Tartu rahvaülikoolis ja sõjakooli kõrgematel kursustel.¹² H. Sepa kui õppejõu puhul hinnati tema sügavat eruditsiooni, kuigi rohked kõrvalekalded peateemast ei arvestanud alati kõigi kuulajate eelteadmisi. Üliõpilaste suhtes oli ta siiralt abivalmis ja heasüdamlik, kuid ühtlasi vähenõudlik, mida kiputi kurjasti ära kasuta-ma. Mõnevõrra kahandas tema mainet õppejõuna ülemäära boheemitsev elulaad ja vähenõudlikkus elu välise külje suhtes. Hoolimata sõbralikest suhetest peaaegu kõigi tollaste kolleegidega jäi H. Sepp liigtundelise ja tasakaalutu natuuri tõttu sisemiselt eraklikuks. Alles paar viimast elu-aastat tõid talle hingelise tasakaalu ja suurenes ka loomevõime, milles ilmselt etendas oma osa ühiskondliku tunnustuse saavutamine.¹³

H. Sepp võttis aktiivselt osa paljude teadusseltside tegevusest. Ta oli Akadeemilise Ajaloo Seltsi asutajaliige 1920. aastal, kuulus peaaegu pidevalt seltsi juhatusse ja selle välja antava „Ajaloolise Ajakirja“ (1922–1940) toimetusse, juhtis 1922. aastal loodud eesti ajaloo oskus-sõnastiku koostamise komisjoni, mille töö viljana oli 1940. aastaks valminud ligi 16 000 oskussõna sisaldav käsikiri. Ehkki sõnastik ei jõudnud trükki, oli eestikeelne ajalooterminoloogia tegelikkuses juba rakendust leidnud, eriti „Ajaloolises Ajakirjas“ ja Eesti Biograafilises Leksikonis ilmunud kirjutistes. H. Sepp oli üks biograafilise leksikoni kandvamaid kaastöölisi; see teatmeteos on tänini ülimalt väärtuslik.¹⁴ Akadeemilise Ajaloo Seltsi kõrval lõi H. Sepp aktiivselt kaasa Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo- ja kodu-uurimistoimkonnas, hiljem Kodu-uurimise Seltsis, Eesti Vabadussõja Ajaloo Komitees, Õpetatud Eesti Seltsis ja Akadeemilises Eesti-Rootsi Seltsis ning kuulus Eesti Rahva Muuseumi juhatusse.

¹² Evald Blumfeldt. Hendrik Sepa pärandus eesti ajalooteadusele. // Postimees. 9. sept. 1943.

¹³ EAA. 2100-2-1076. L 113; Vestlusest vennapoeg Rein Sepaga 11. septembril 1988.

¹⁴ Vt: Jüri Kivimäe, Tiit Rosenberg. Akadeemilise Ajaloo Seltsi tegevusest (1920–1941). // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XVI. Tartu, 1985. Lk 134–143; Tiit Rosenberg. Ajalooline Ajakiri 1922–40. // Kleio. 8. Tartu, 1993. Lk 26–35.

Foto 2. Akadeemik Hendrik Sepp

Teaduslik looming

H. Seppa lähemalt tundnud inimeste hinnangul oli ta iseloomu ja võimete poolest pigem teadlane kui pedagoog. Raamatud, tõeotsingud olid tema elu, muud isiklikku elu tal polnud. Teda iseloomustasid haruldane mälu ja teadmiste hulk, tal oli eriline vaist leida ja lahendada probleeme, mõnikord liighoognegi mõttekäik, mida ta põhjalikuma arhiivitöö ja argumentidega alati tõestada ei kärsinud. Uurimistööd innustas ning ilmetas suur armastus Eesti maa ja eesti rahva vastu. Professor J. Uluotsa poeetilises sõnastuses sundis see H. Seppa uurima võitlusi, mis selle maa pärast peetud, uurima majanduslikke tingimusi, millistes sel maal rahvas elanud, ja uurima selle rahva eluaset, ta asustusajalugu.¹⁵

H. Sepa kui ajaloolase vaateid mõjutasid kõige tugevamini kaks ajaloolast. Esmalt Villem Reiman (1861–1917), tsaariaja lõpu eesti

¹⁵ **Jüri Uluots.** Hendrik Sepa mälestuseks. // Postimees. 10. sept. 1943; Prof. dr. H. Sepa viimne teekond. // Postimees. 11. sept. 1943.

rahvusluse põhiideoloogide ja rahvusliku ajalookirjutuse tippe.¹⁶ Tun-nustusena toimetab H. Sepp 1920. aastal iseseisva „Eesti ajaloo“ kujul trükki soome ajaloolase K. O. Lindequisti „Üleüldise ajaloo“ eesti-keelse väljaande (1903–1906) jaoks koostatud Eesti ajaloo peatükid, mille autor oli V. Reiman. H. Sepp väärtustas saatesõnas seda loome-tööd kõrgelt.¹⁷ Teine H. Sepale suurt mõju avaldanu oli saksa sõja- ja üldajaloolane Hans Delbrück (1848–1929), kes oli tema lemmikau-tor.¹⁸

H. Sepa sulest on ilmunud ligi 300 ajaloolise sisuga kirjutist.¹⁹ Hin-natavaima ja mahukaima osa sellest pärandist hõlmavad sõjaajaloo uurimused. Selles vallas oli tema peamine uurimisteema Suur Põh-jasõda oma rohkete probleemidega; peateoseks kujunes doktoritööna kaitstud monograafia „Narva piiramine ja lahing a. 1700.“²⁰

Põhjalikult tundes rootsi, vene, soome jm allikaid ning käsitlusi, vaatles ta võitlusi Narva all üldpoliitilises kontekstis ja tihedas seoses majandusoludega Venemaal ja Rootsis ning selle Läänemere-provint-sides. Lausa uudne oli materjal, mis käsitles Narva piiramist enne la-hingut, maakaitse korraldamist Eestis Vene rüüstesalkade vastu, Root-si sõjaväe teekonda läbi Eesti kuni Narvani, vägede moonastamist ja eestlaste osavõttu sõjasündmustest.²¹ Tänu sellele teosele saavutas H. Sepp ka laiemat rahvusvahelist tunnustust. Elu lõpul hinnati teda kui paremaid Baltimaade sõjaajaloo tundjaid. Kõnealust H. Sepa teost võib tänini pidada üheks parimaks sõjaajaloo monograafiaks eesti aja-lookirjutuses, mistõttu tuleb kahetseda selle vähest kättesaadavust.

H. Sepa teistes Põhjasõda käsitlevates töödes vaadeldakse Vene vägede 1701.–1703. aasta sõjakäikude laastavat mõju eestlaste asuala-dele, eestlaste osavõttu sõjast, sealhulgas Rootsi vägede koosseisus, Peeter I sõjaplaani 1704. aastaks Eesti-, Liivi- ja Soomemaa vastu,

¹⁶ Vt: **Johan Köpp**. Villem Reiman ajaloolasena. // Ajalooline Ajakiri. 1. 1924. Lk 10–17.

¹⁷ **Villem Reiman**. Eesti ajalugu. Trükiaks korraldanud *cand.hist.* H. Sepp. Tallinn, 1920. Lk 5–8.

¹⁸ **H. Sepp**. Hans Delbrück +. // Ajalooline Ajakiri. 4. 1929. Lk 239–240; Vestlusest R. Sepaga 11. septembril 1988.

¹⁹ Postimees. 9. sept. 1943.

²⁰ **H. Sepp**. Narva piiramine ja lahing a. 1700. Tallinn: Kaitsevägede Staabi VI osa-konna kirjastus, 1930. XVI + 342 lk, lisas 4 kaarti.

²¹ EAA. 2100-1-14453. L 48–55.

operatsioone Liivimaal 1707–1708, Põhjasõja lõppfaasi ja võitlevate poolte strateegiat ning taktikat jt küsimusi.²² H. Sepp on andnud ka tervikliku Põhjasõja ülevaate Eesti alal, see ilmus nii koguteose „Eesti rahva ajalugu“ III köites kui ka eraldi separaadina 1935. aastal. H. Sepa huvi Põhjasõja sündmuste vastu oli aga lokaalajaloolisest laiem. Eriti paelusid teda võitlused Ingerimaal, mille uurimisega ta tegeles pikka aega. Põhjalikum uurimus „Ingeri operatsioonid 1701–1703“, mille põhijooni võis aimata juba kahes 1934. aastal ilmunud artiklis,²³ oli tal 1940. aasta suveks põhiosas valminud, selle maht oli 11–12 trükipoognat. Uurimus, mille sissejuhatav osa käsitles tolleaegse Ingerimaa rahvuslikku koosseisu ja sõjapoliitilist seisundit 16. sajandi teisest poolest alates, andis põhjaliku ülevaate sõjategevusest Ingeris 1701–1703. Autor seostas seda tihedalt tsaar Peetri samaaegse tegevusega Eesti- ja Liivimaal, jälgis Ingeri kindlusi ja piirikaitseüsteemi ning Soome-Ingeri ja Vene väes toimunud muutusi, mis lõppkokkuvõttes tingisid Ingerimaa vallutamise. Et anda Ingeri operatsioonide käsitlusele terviklikum ilme, otsustas H. Sepp laiendada käsitlust veel 1704. aastani, jälgimaks sündmusi Eesti ja Soome alal. Peeter I pidas ju hädavajalikuks laiendada vallutusi Kirde-Eesti ja Kagu-Soome suunas, kindlustamaks oma positsioone Neeval ja Soome lahe ääres.²⁴ Uurimusest töötas kujuneda silmapaistev monograafia, kuid muutunud oludes jäi uurimistöö lõpetamata ja hävis 1941. aasta juulis, kui sõjatules põles maani maha H. Sepa Tiigi tänava korter koos käsikirjade, materjalide ja üle 3000 köite hõlmava hästi valitud erialaraamatukoguga.²⁵ Siiski pole nimetatud töö lõplikult kadunud, sest hiljem suutis H. Sepp selle suures osas taastada. Mustandkujul, ehkki veidi

²² **H. Sepp.** Boriss Šeremetjevi rüüsteretk Liivimaal 1701 ja 1702. // Sõdur. 1931; Boriss Šeremetjevi rüüsteretked Eesti- ja Liivimaal 1703. // Sõdur. 1932; Zar Peters Kriegsplan gegen Est-, Liv- und Finnland für das Jahr 1704. // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1931. Tartu, 1932; Eesti sõjaväeosad ja Tartu kaitse a. 1704. // Sõdur. 1933; Põhjasõjaagsged operatsioonid Liivimaal 1707. a. lõpul ja 1708. a. I poolel. // Ajalooline Ajakiri. 1. 1939 jt.

²³ **H. Sepp.** Bidrag till Ingermanlands historia under 1600-talet. // Svio-Estonica. Tartu, 1934; Inkerin tapahtumat vv. 1701–1703 ja niiden vaikutus Suomen ja Viiron historian. // Historiallinen Aikakauskirja. 2. 1934.

²⁴ EAA. 2100-2-1076. L 157–158, 169.

²⁵ Postimees. 31. juuli 1942; **Adolf Perandi.** Tulihiingeline eestlane ja andekas teadusmees. // Eesti Sõna. 12. sept. 1943.

fragmentaarsena (645 lk) on see hoiul Tartu ülikooli raamatukogus H. Sepa isikufondis.²⁶

Põhjasõja käsitluse kõrval on H. Sepp kirjutanud veel hulga väärtuslikke lühiajalisi ka varasemate Baltikumi pärast peetud sõdade ajaloost. Need uurimistööd ilmusid „Ajaloolises Ajakirjas“, ajakirjades „Sõdur“, „Kaitse Kodu“ jt. Peale sõdade operatiivse külje huvitasid teda eriti sõdade mõju Eestile, meie maa kindlustamise probleemid, geopoliitilised ja geograafilised eeldused ja tingimused maa või selle üksikute osade kaitse ja rünnaku seisukohalt.²⁷

Et H. Sepp oli üks „Eesti rahva ajaloo“ koostajaid ja toimetajaid, siis pärinesid selles teoses tema sulest ka valdavalt sõjalist aspekti käsitlevad ülevaated Vana-Liivimaa ajaloo lõppajajärgust, mil teravnes nn Vene probleem, samuti Vene-Liivi sõjast ja Poola-Rootsi võitlustest Liivimaa pärast (koos J. Vasaraga). H. Sepa sõjaajaloo alastest töödest väärivad esiletõstmist veel artiklid meie sõjaajaloo uurimise ülesannetest ja võimalustest.²⁸

Sõjaajaloo kõrval ilmutas H. Sepp suurt huvi ühiskondlike probleemide ja majandusajaloo vastu, 1930. aastate lõpul hakkasid need valdkonnad eelmist temaatikat koguni varju jätma. See oli tihedalt seotud tema kui majandusajalugu lugeva õppejõu tööga. Majandusajaloolist aspekti olid pidanud silmas juba H. Sepa kirjutatud ajaloolised ülevaated Tartumaa (1925), Võrumaa ja Võru linna (1926), Setumaa ja Irboska (1928), Pärnumaa ja Pärnu linna (1930) ja Viljandimaa (1940) kohta (viimase puhul alates XVII sajandist) koguteose „Eesti. Maa-teadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus“ köidetes I–IV ja VIII. Neist õnnestunuim oli H. Sepa kodukandi Pärnumaa ajaloo ülevaade, mis ilmus 1929. aastal ka separaadina.

Laiemat tähelepanu äratas sellest valdkonnast 1929. aastal aval-

²⁶ Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (=TÜR KHO), F. 51, S. 16.

²⁷ H. Sepp. Vana-Liivimaa kaitseprobleeme 15. sajandi teisel poolel, 16. sajandi esimesel poolel ja keskel. // Sõdur. 1930; Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. alul. // Ajalooline Ajakiri. 1932. 1–3; Stephan Bathory ja Gustav Adolffi Pihkva-vastased operatsioonid. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1937; Viljandimaa sõjaajalooliselt Rootsi ajal. // Sõdur. 1938 jt.

²⁸ H. Sepp. Meie sõjaajaloo uurimise seniseist saavutustest ja tuleviku ülesannetest. // Ajalooline Ajakiri 1930. ½; Eesti sõjaajaloo uurimine ja Riigi Keskarihiiv. // Eesti Riigi Keskarihiivi Toimetised. V. Tartu, 1937 (sama ka: Sõdur. 1937).

datud uurimus „Talupoegade kaitse rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal“, milles H. Sepp vaatles Rootsi võimude valgustusühiskondliku talurahvaseadusi. Talurahvapoliitika teema juurde pöördus ta uuesti 1938. aastal artiklis, milles käsitles mõisa ja riigivõimude taotlusi rakendada sunnismaist tööjõudu neil aegadel, mil Eesti oli sõdadest, taudidest ja ikaldustest eriti laostatud.²⁹ See küsimus põhjustas ajaloolaste hulgas vastakaid arvamusi. H. Sepp asus seisukohale, et talupojad olid sel ajajärgul õiguslikult seisundilt sunnismaised ning nende isiklikud õigused olid enam-vähem sellised, nagu need olid kujunenud orduaja lõpuks.³⁰

H. Sepp süvenes ka põllumajanduse ja kaubanduse ajalukku, koostades nii mitu lühiuurimust³¹ kui ka ulatuslikke ülevaatepeatükke Eesti kaubandusest ja linnadest keskajal ning XVI sajandist XIX sajandi esimese pooleni, samuti põllumajandusest XVIII sajandil. Need on avaldatud koguteostes „Eesti rahva ajalugu“ (1932–1935) ja „Eesti majandusajalugu I“ (1937). H. Sepp oli viimati mainitud teose peatoimetaja. 1930. aastate ajalookirjanduses oli see teos üks tähelepanuväärsemaid, sest selles andsid tolle aja parimad asjatundjad Harri Moora, Ewald Blumfeldt, Otto Liiv, Hendrik Sepp, Juhan Vasar ja Erik Tender esmakordse ja tervikliku ülevaate Eesti majanduselu arengust esiajast kuni XIX sajandi keskpaigani, tehes seda avaral ajaloolisel taustal. Mahukas heatasemeline teos lõi hea aluse, süüvimaks valdkonda. Teos paistis silma laiemaltki, sest majandusajalugu oli sel ajal kõikjal alles üsna noor teadusharu ja üldkäsitus oma maa majandusajaloo kohta oli tol ajal vaid mõnel üksikul riigil. H. Sepp eestvõttel tehti eeltöid, et koostada kolmeköitelisena kavandatud koguteose järgnevad köited.

Vajadus jätkata majandusajaloo uurimist, millega seondus H. Sepp

²⁹ **H. Sepp.** Talupoegade kaitse rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal. // Ajalooline Ajakiri. 1929. 2–4 (sama ka eraldi Akadeemilise Ajaloo Seltsi Toimetiste sarjas); Zur Frage der Beschaffung von Arbeitskräften zur Zeit der Schollenpflichtigkeit. // Liber Saecularis. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised XXX. Tartu, 1938.

³⁰ Vt probleemi kohta lähemalt: **Aleksander Loit.** Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. // Kleio. Ajalooline Ajakiri. 1996. 1. Lk 3–18.

³¹ **H. Sepp.** Põllumajanduse teoreetiline käsitus Liivimaal XVII ja XVIII sajandil. // Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX–X. 1933/1934. Tartu, 1934; Majandusolud Eestis XVIII sajandil. Lisandeid talurahva vabastamise ajaloole. // Korporatsioon Sakala 1909–1934. Tartu, 1934.

isiklik lokaalajaloo huvi, ajendas teda uurima XIX sajandi teise poole ja XX sajandi alguse agraarajalugu. See oli tema viimase eluperioodi põhitegevusala. Ilmusid esimesed uurimused, mis ulatuslikule publitseeritud agraarstatistilisele materjalile tuginedes andsid ülevaate talurahva olukorrast ja põllumajanduse arengust XIX sajandi teisel poolel nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis, osutades eri regioonide arengu eripärale ja selle põhjustele.³² Põllumajandusajaloo teemade puhul kõitsid H. Seppa eriti piirkondlikud erinevused ja nende seosed ühiskondlike oludega. See süvendas omakorda huvi asustusajaloo küsimuste vastu ja seondus hästi tema kui akadeemiku ülesannetega.

Hendrik Sepp akadeemikuna

13. aprillil 1938 nimetati H. Sepp Riigihoidja otsusega hiljuti loodud teaduste akadeemia liikmeks humanitaarteaduste sektsioonis. Küsimus, miks langes valik ajaloolaste seast just H. Sepale, on põhjustanud nii tol ajal kui ka hiljem erimeelsusi, sest üldiselt on ajaloolaste liidriks peetud tollast Eesti- ja naabermaade ajaloo professorit Hans Kruusi: nii teaduslike saavutuste kui ka ühiskondliku positsiooni poolest ajalooteaduslikes seltsides ja ettevõtmistes. Ilmselt oli sotsiaalrevolutsioonilise minevikuga ja Tartu opositsioonilise ringkonna esindajana, koguni Jaan Tõnissoni toetajana tuntud H. Kruusi isik Konstantin Pätsile poliitiliselt vastuvõetamatu. Nagu aeg näitas, sobis H. Kruus hoopiski 1940. aastal Eesti Teaduste Akadeemia sulgejate ja 1946. aastal nõukoguliku teaduste akadeemia looja rolli.

H. Sepa valikul mängis peale tema teaduslike meriitide, mis olid igati soliidsed, ilmselt mingit osa ka tema rõhutatult rahvuslik taust (kuulus korporatsiooni „Sakala“, nagu ka Eesti TA president Karl Schlossmann³³) ja sõprus Eesti TA ühe initsiaatori Jüri Uluotsaga (olid koolivennad ja elasid Tartus praktiliselt naabritena).

Humanitaarteaduste sektsiooni üheks töösuunaks kujunes akadeemikute H. Sepa ja E. Kanti juhatusel Eesti asustuskäigu selgitamine.

³² **H. Sepp.** Põhja-Eesti majanduslik olustik XIX sajandi teisel poolel. // Ajalooline Ajakiri. 1938. 1; Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund 1880-ndais aastais. // Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat I. Tartu, 1940.

³³ Spes Patriae. Üliõpilasseltsid ja -korporatsioonid Eestis. Tallinn, 1996. Lk 130.

Asustusajaloo uurimine oli Eestis alguse saanud 1920. aastatel taanlasest Tallinna linnaarhivaari Paul Johanseni (1901–1965) kapitaalse te töödega Eesti keskaegsest asustusest. P. Johansen oli kavandanud laiemadki uurimisülesanded ja kui töös hakkasid kaasa lööma noored jõud (O. Liiv, E. Blumfeldt), kujunes asustusajaloost 1930. aastate lõpuks perspektiivne suund.³⁴ Selleks ajaks oli ka H. Sepp asunud põhjalikumalt asustusajalugu uurima. 1938. aasta kevadel sai ta ülikoolilt 100 krooni reisistipendiumi, et uurida suvel vanemaid ja uuemaid asustusrühmi Tori, Saarde, Halliste ja osalt Suure-Jaani kihelkonnas. Tuginedes varem tehtud fotokoopiatele Rootsi aja lõpu kaartidest ja hilisematest külakaartidest, tegi ta oma sõnutsi olulisi tähelepanekuid asustusvormide ajaloo kohta ja kogus inimestelt andmeid asustus-, liiklus- ja majandusolude kohta XIX sajandi teisel poolel. Kasutades hiljem juba Eesti Teaduste Akadeemia uurimisstipendiume, oli H. Sepal 1940. aasta kevadeks kogutud rohkesti materjali ning valminud ka väiksem uurimus.³⁵ Paraku hävis ka selle töö vili 1941. aasta juulis tulekahjus.

Eesti Teaduste Akadeemia Eesti asustuskäigu uurimise programmi pidi kaasatama ka teadlasi väljastpoolt akadeemiat. Vastava töökava koostamiseks loodi 20. septembril 1938 komisjon koosseisus E. Kant, H. Sepp, J. Vasar, O. Liiv, P. Johansen ja Karl Orviku (1903–1981).³⁶ Komisjoni ettepanekuna kinnitati akadeemia humanitaarsektsiooni tegevuskava:

c) asuda uurima Eesti praeguse elamisruumi asustuskäiku eelajaloolise ajastu lõpust kuni tänapäevani koos kultuurmaa-alade levikuga;

d) asuda uurima Eesti rahvastiku tihedust ja sisserännet viimase sajandi jooksul, eriti rõhutades rahvastikutiheduse ja rännete praegust seisundit ning selles valitsevaid tendentse koos sotsiaalse mobiilsuse ja linnastumise probleemiga.³⁷

H. Sepa kõrval lülitus asustuskäigu uurimisse aktiivsemalt O. Liiv,

³⁴ Paul Johansen. Eesti asustusuurimise ülesandeid. // Ajalooline Ajakiri. 1930. ½.

³⁵ EAA. 2100-2-1076. L 163, 169.

³⁶ TÜR KHO. Fond 40 (Eesti Teaduste Akadeemia)-1-5. L 9. (Alates 2003. aastast on fond üle antud Eesti Teaduste Akadeemiale ja asub Tallinnas; autor on kasutanud materjale fondi Tartu ülikooli raamatukogus oleku ajal.)

³⁷ Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat I. Tartu, 1940. Lk 498.

kelle teemaks sai Põhja-Eesti kultuurpiirkonna (Kuusalu, Kadrina, Haljala, Viru-Nigula, Ambla, Väike-Maarja, Rakvere ja Viru-Jaagupi kihelkond) asustus ja elu kolme inimpõlve kestel ajavahemikus 1680–1750.³⁸ Paraku jäi O. Liivi töö pooleli pika haiguse ja surma tõttu 10. detsembril 1942.

H. Sepp sai 1941. aasta suve tulekahju tõttu tekkinud rängast kaotusest siiski üsna ruttu üle ning jätkas energiliselt uurimistööd, mis polnud päriselt katkenud ka Eesti Teaduste Akadeemia sulgemise järel esimese Nõukogude okupatsiooniaasta jooksul. Ta keskendus 1942. aasta algusest Eesti põllumajanduse ja asustuse uurimisele. Sellest annavad tunnistust ajalehtedes „Postimees“, seejärel „Eesti Sõnas“ ja maakonnalehtedeski – muid avaldamisvõimalusi oli Saksa okupatsiooni ajal ääretult napilt – ilmunud H. Sepa ajalooteemalised artiklid. Nii näiteks ilmus „Postimehes“ tema sulest aastail 1942–43 kokku 40 pikemat artiklit, millest 27 käsitlesid põllumajanduse ja talurahva ajalugu. Just tänu neile tol ajal ülimalt aktuaalsetele kirjutistele, milles ta eesti põllumehe psüühikasse süüvides väärtustas tema elu ja tööd, saavutas H. Sepp rahva seas laiema tuntuse ja tunnustuse. Võrreldes H. Sepa varasemate töödega oli tema keel muutunud nõtkemaks ning kujundlikuks – siin ilmselt küll ka tänu osavale keeleteoimetajale.

H. Sepa viimast loomingulist tõusu, hoolimata raskest sõjaajast, tunnistavad ka tema säilinud käsikirjalised materjalid. 1942. aasta suveks oli ta koostanud Põllumajandusdirektooriumi põllumajandusliku kutsehariduse osakonna tellimusel Eesti põllunduse ajaloo ülevaate ja tegi aktiivselt kaastööd koostatavale „Põllumajanduslikule entsüklopeediale“.³⁹

1942. aasta juunis pöördus H. Sepp rektor E. Kanti poole, paludes ainelist toetust ja abitööjõudu, et jätkata uurimistööd Pärnumaa asustasajaloost. Augustist 1942 saigi ta võimaluse kasutada arhiivitöös kogenud ja kohusetruu Helene Vares abi. H. Vares jõudis 1943. aasta kevadeks H. Sepa näpunäidete järgi kopeerida suurema osa Pärnumaa Rootsi-aegsete revisjonide materjalidest ning asus tegema väljakirjutiisi ja koopiaid vastavatest hingeloenditest ja XIX sajandi alguse mõisate aktidest.⁴⁰ Nagu ilmneb 18. märtsil 1943 rektorile kirjutatud aruan-

³⁸ TÜR KHO. 40-1-22. L 95-98; 40-1-23, L 144–158.

³⁹ TÜR KHO. 51-1. L 13; 51-107. L 1; EAA. 2100-2-1076. L 178.

⁴⁰ TÜR KHO. 51-93...102; EAA. 2100-2-1076. L 197–198, 207.

Foto 3. Hendrik Sepa kodu Kolmearaksel.

dest, huvitasid H. Seppa kogu Pärnumaa, eriti selle madal-alade, aga ka teiste Eesti maakondade maakasutuse ja rahvastiku küsimused. H. Sepp tegi 1942.–1943. aastal mitu pikemat uurimisretke Pärnumaale. Viimati komandeeriti ta selleks Pärnumaale 22. maist 20. septembrini 1943.⁴¹ See lähetus jäi H. Sepale viimaseks. 5. septembril 1943 tabas teda venna pool Vingali talus Ipike külas Lätimaal Mõisaküla lähedal südamerabandus. H. Sepp on maetud Saarde surnuaiale.

Lõpetamata jäi huvitavalt kavandatud ja suurte raskuste kiuste tehtud uurimistöö. H. Sepa tööst asustusajaloo alal jäi maha hulk mustand-märkmeid ja katkendeid. Enam-vähem lõpetatud kujul on olemas vaid tema lähema kodukoha ajalugu – terviklik „Kolmearakse talu ajalugu“ ja sellest märksa fragmentaarsem „Ristiküla ajalugu“.⁴² Osake kodutalu ajalooost ilmus postuumselt H. Sepa viimsete artiklitena ajalehtedes.⁴³

⁴¹ EAA. 2100-2-1076. L 190, 199, 206.

⁴² TÜR KHO. 51-1-54...60.

⁴³ H. Sepp. Ürgmetsa rajati eesti põlistalu. // Eesti Sõna. 12. sept. 1943; Elust Pärnumaal laanetalus läinud sajandi teisel poolel. // Postimees. 13. ja 15. sept. 1943.

Foto 4. Mälestuskivi Saarde kalmistul.

H. Sepp oli 1920.–1930. aastail väljakujunenud kõrgetasemelise Eesti rahvusliku professionaalse ajalookirjutuse nimekamaid ja viljakamaid esindajaid, kelle pärand kuulub meie teaduse kullafondi. Pärast vahepealset nõukogulikkku poolsajandit, mil H. Sepa teosed olid ajaloo- huviliste lugejate eest peidetud raamatukogude „erifondi“ ja teda ennast nimetati suisa „reaktsiooniliseks ja marurahvuslikuks ajaloolaseks“, meenutati H. Seppa taas vääriliselt 1988. aastal. Tema 100. sünniaastapäeva puhul korraldas Saarde Muinsuskaitse Selts eesotsas Olev Sepaga 10. septembril Kilingi-Nõmmel teaduskonverentsi, kus ettekannetega H. Sepa elutöö eri tahkude kohta esinesid ajaloolased Tiit Rosenberg, Sulev Vahtre ja Rein Helme ning oma meenutusi jagasid keeleteadlane Pent Nurmekund ja tõlkija Rein Sepp. Õhtul avati Ristikülas Kolmearakse laanetalus mälestustahvel, meenutamaks talu asutajat Kaspar Seppa (1787–1845) ning sellest talust võrsunud: kullaotsijat „ameeriklast“ ja sponsorit Tõnis Seppa (1858–1940), proviisorit ja kirjameest Johan Seppa (1867–1937), advokaati ja kohtuministrit Juhan Seppa (1884–1953) ning ajaloo professorit ja akadeemikut Hendrik Seppa. 11. septembril aga avati Saarde kalmistul H. Sepa haua mälestuskivi, mille

pühitses sisse Saarde kirikuõpetaja teoloogiaprofessor Elmar Salumaa.⁴⁴ Soliidseimal tasemel meenutati H. Seppa 2.–3. novembril 1988 Eesti Teaduste Akadeemia 50. aastapäeva tähistamise puhul.⁴⁵

**Academician Hendrik Sepp (1888-1943),
a historian of military and economic affairs**

Prof Tiit Rosenberg,
University of Tartu Institute of History and Archaeology

Hendrik Sepp, who graduated from Tartu University in 1913 and worked as a teacher of history, became a part-time lecturer at Tartu University and received a scholarship of the Republic of Estonia and Tartu University in 1919 for the scientific research of the history of Estonia and Nordic countries. After the defence of his Doctoral thesis (Monograph "The Besiege and Battle in Narva in 1700"). H. Sepp became an Associate Professor of the history of Estonia and Nordic countries in 1931 (in 1938 – Adjunct Professor, in 1942 – Professor Extraordinary).

H. Sepp became one of the most outstanding representatives of A. R. Cederberg's school of thought concentrating his attention primarily to the study of the military and economic history of Estonia. He was interested in the fight for invading the country (especially during the Great Northern War), the economic situation (especially in the 17th - 19th centuries) the people of Estonia lived in and which shaped the country's further developments.

H. Sepp was actively participating in the work of several scientific societies belonging also to the Board of the Academic History Society and the Editorial Board of the "Historical Journal" (1922-1940) published by the society. On 13 April 1938 H. Sepp was nominated a member of the Academy of Sciences, the Department of Humanities, one of the major trends of which was to study the history of the settlement of Estonia under the supervision of academicians H. Sepp and E. Kant. H. Sepp himself was more profoundly involved in the study of the history of the settlement of the County of Pärnu which was interrupted in October 1943 by his death.

⁴⁴ **Peep Pillak.** Professor akadeemik Hendrik Sepp mälestuseks. // Sirp. 23. sept. 1988.

⁴⁵ **Tiit Rosenberg.** Akadeemik Hendrik Sepp. // 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. V vabariikliku teaduskonverentsi (2. –3. novembril 1988) materjalid. (Teaduslugu ja nüüdisaeg.) Tallinn, 1989. Lk 173–179.

Akadeemik Edgar Kanti teaduspärandist

Ott Kurs

TÜ ökoloogia ja maateaduste instituut

Ilma selle maata, millega rahvas on igivanadest aegadest kokku kasvanud, pole rahval püsi, olemasolu ega täit loomisvõimet. Ainult siin puudutakse hellal südametuksel adra käsipuud ja ainult siin võib tõsine eesti inimene ehitada, luua ning kanda loominguõnne oma rahva ellu ja üldinimlikku kultuuri.

Nii on väljendunud Edgar Kant 1936. aastal oma õppematerjalis “Baltoskandia, eriti Eesti majandusgeograafia”.

Edgar Kant kuulub kahtlemata eesti rahva 20. sajandi suurkujude hulka. Tema energiat ja mitmepalgelist tegevust piiras aga selle sajandi vastuolulisus. Kanti Eestis kulgenud eluteele jäi 15 aastat keiserlikku Venemaad, Vene revolutsioon ja Eesti vabadussõda, 20 aastat iseseisvat Eestit, esimene Nõukogude anneksiooni aasta ja kolm Saksa okupatsiooni aastat. Et Eestisse jääda oli eluohtlik, tuli tal siit lahkuda viimsel silmapilgul ning veeta 34 aastat poliitilise pagulasena Rootsis.

Üliõpilane-linnauurija ja algaja majandusgeograaf

Edgar Kant sündis 21. veebruaril 1902 Tallinnas Jüri ja Elise (snd Ruval) Kanti perekonnas. Isa oli kohalik väikekaupmees, ema pärines Harjumaalt. Ema mõjul huviutus poeg eesti kultuurist ja ajaloost ning kodumaa geograafiast. Vabadussõja puhkedes astus ta koos teiste noorukitega Tallinna kooliõpilaste pataljoni, mille tõttu õpingud katkesid. Ta kuulus linnas korda pidavasse roodu. Mitu korda tuli tal olla Konstantin Pätsi korteri juures relvastatud valves. Noor Kant imestas, et peaminister töötas ööd läbi lambivalgel laua taga, sel ajal kui temal uni koledasti kallale kippus.¹

¹ **Märt Raud.** Kaks suurt – Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Tallinn: Olion, 1991. Lk 135–136, 141.

Lõpetanud 1921. a Tallinnas J. Kirsipuu erakolledži, hakkas Kant samal aastal õppima maateadust Tartu ülikooli matemaatika-loodus-teaduskonnas, kus nüüdisaegse geograafiaõpetuse käimapanek oli soomlasest Aasia-uurija Johannes Gabriel Granö (1882–1956) hoo-leks. Töökohustuste hulka kuulus Eesti maastike ning maakondade ja linnade uurimine. Granö arvates tuli maakera pinda uurida eelkõige inimese keskkonnana.² Eriti rõhutas ta vajadust uurida inimese aisti-keskkonda. Sellesse uurimissuunda lülituski Kant. Juba 1922. aasta suvel tegi ta välitöid Eesti noorimas maakonnas Setumaal ning asus seejärel uurima Tartu linna.

Kui Granö oli 1923. aasta kevadel lõplikult Soome siirdunud, jäi- gi inim- ja linnageograafia valdkonna arendamine Edgar Kanti pärus- maaks.³ Ta asus kohe Tartu linna puudutavaid andmeid läbi töötama. Kanti esialgne käsitus Tartu linnast⁴ võitis ülikoolis esimese auhinna ning nägi trükivalgust juba järgmise aasta alguses.⁵ Et seni olid ülekaa- lus olnud ajaloolised uurimused, püstitas Kant ülesande *selgitada vas- tava objekti oleviku nägu, tänapäeva suhtlemist ja funktsioone*.⁶ Kant väitis, et kui *linnageograafiline esitis tahab anda uuritavast objektist rahuldava pildi, siis tuleb tal leida linna piirides loomulikud linna- osad*.⁷ Ta võttis vaatluse alla linnasüdame ehk *city*, mis kujuneb linna siseosade elamukvartalite asendumisel äri- ja liikluskvartalitega. Kanti järgi levib *city* nii horisontaalselt kui ka vertikaalselt, viimasel juhul seal, kus koht on soodus, kuid laienemisvõimalused puudulikud. Päe- val koondub sinna suur hulk inimesi, kes õhtuks pöörduvad tagasi lin- na teistesse osadesse. Üldiselt iseloomustab *city*'t alalise elanikkonna vähenemine. Eestis oli *city* laienemist märgata kaubandus-, tööstus- ja sadamalinnas Tallinnas. Tartut sagedasti laastanud sõdade ja tulekahju- de tõttu puudusid linnasüdamel iseloomulikud keskaegsed tunnused.

² J. G. Granö. Maastikuteaduse ülesanded ja maastike vormide süsteem. // Loodus. 1924. 3. Lk 171–190, 233–247.

³ Ott Kurs. Eesti rahvusliku maateaduse algusaastaist. // Edasi. 03.11.1988. Nr 253.

⁴ Edgar Kant. Tartu linna geograafia. Paleograafilise käsituse katse. 1923 (Auhin- natöö Tartu ülikooli raamatukogus.)

⁵ Edgar Kant. Tartu linnasüda. Märkusi citymoodustumisest üldse ja Tartus eriti. // Loodus. 1924. 3. Lk 1–12, 82–96.

⁶ Edgar Kant. Tartu linnasüda ... Lk 1.

⁷ Edgar Kant. Tartu linnasüda ... Lk 2.

Foto 1. Akadeemik Edgar Kant (TÜR, foalb. 2-48).

Kant süvenes ka loodusgeograafiasse ning andis oma panuse maakondlike koguteoste koostamisse. Teostes “Tartumaa” ja “Valgamaa” on ta linnade kõrval käsitletud kihelkondade asendit, pinnaehitust, vetevõrku, taimestikku, maastikku, rahvastikku, asulaid ja teedevõrku. Eriti põhjalikud olid tema teadmised taimestikust. Kanti uurimus Valga linnast ilmus hiljem ka eraldi väljaandena.⁸ Märtsis 1923 otsustas linnauurimise toimikond hakata välja andma koguteost “Tartu”. Valiti ajaloolise ja geograafilise alatoimkonna juhatus ja redaktsioonitoimikond. Kahte viimasesse kuulusid ka Granö ja Kant. Edgar Kant kirjutas koguteosesse osa “Tartu. Linn kui ümbrus ja organism”. Juba 1926. a avaldatud 280-leheküljeline uurimus sisaldab 221 fotot, joonist, plani- ja kartogrammi.⁹ Uurimuse prantsuskeelne moto on võetud Jean Brunhes’i (1869–1930) teosest.¹⁰ Kanti järgi on Eesti suurim mais-

⁸ **Edgar Kant.** Valga. Geograafiline ja majanduslik ülevaade. = Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised. 1932. 3.

⁹ **Edgar Kant.** Tartu. Linn kui ümbrus ja organism. Linnageograafiline vaatlus, ühtlasi lisang kultuurmaastiku morfoloogiale. Tartu, 1926.

¹⁰ **Jean Brunhes.** La géographie humaine. Essai de classification positive. Principes et exemples. Paris, 1910.

maalinn Tartu küllaltki sarnane teiste tuntud ülikoolilinnadega (Oxford, Cambridge, Heidelberg ja Turu). Linnalise elu alustest rõhutatakse eriti tagamaa ja tegevusalade tihedaid sidemeid. Tartu loomulike maastikeosistena defineerib Kant linnasüdame, puissööri, linnasiirde, -kehise ja -äärise. Need liigenduvad omakorda väiksemateks osadeks. Edasi vaatleb autor linna sees toimivaid mõjusid, analüüsib kliima ja linnaelu aastarütmi seost ning selle tagajärgi. Linna arengut võrdleb ta puu kasvamisel kujunevate aastaringidega. Kokkuvõttvas osas rõhutab Kant linnauurimise ökoloogilist ja keskkonnateaduslikku tähtsust. Töö lõpus on toodud hulgaliselt eriteemalisi planigramme ning vähem tuntud sõnade ja Kanti loodud uudissõnade seletused. Loendis on tänapäeval hästi tuntud sõnade kõrval ka selliseid, mille tähendus jõuti hiljem unustada, sest pikal Nõukogude anneksiooni ajal tulid paljude eestikeelsete oskussõnade¹¹ asemele vene keele vahendusel nn rahvusvahelised terminid.¹² Eestikeelset geograafiasõnavara arendas Kant edaspidigi.¹³

Kant lisas oma Tartu-teosele veel teiste Lõuna-Eesti ürgoru linnade käsitlused ning esitas uurimuse magistritööna. See ületas nõudmised nii sisult kui ka mahult. Rahva hulgas räägiti, et autor olnud sunnitud töö voorimehega deканаati toimetama.¹⁴ Ilmunuks teos mõnes suuremas keeles, kujunenuks sellest linnageograafia klassika,¹⁵ sest see oli üldse esimene põhjalik uurimus linnageograafia vallas.¹⁶ Raamatu retsensioonis tunnustab J. G. Granö¹⁷ iseäranis taiplikult koostatud suure teabesisaldusega profile, dia-, plani- ja kartogramme ning ammendavat kirjanduse loetelu. Granö peab Kanti tööd kõrgetasemeliseks ning kahetseb, et soomlastel pole sellele vastu panna samaväärset antro-

¹¹ O. Kurs. Eestikeelne maateadus. // Horisont. 1992. 3. Lk 16–17.

¹² O. Kurs. Kooligeograafia oskussõnad. // Geograafiaõpetuse nüüdisprobleeme. Tallinn, 1986. Lk 130–134.

¹³ Edgar Kant. Etüüde siserännete ruumiküsimusist. Eesti linnade rändeladest, eriti Tartu rändkonnast. // Tartu VI. Tartu: Tartu linna väljaanne 1939. Lk 226.

¹⁴ Hans Kauri. Edgar Kant mälestustes. // Rahvuslik Kontakt 4 (80). 1978. Lk 5–9.

¹⁵ Torsten Hägerstrand. Edgar Kant 21.2.1902–16.10.1978. // Svensk Geografisk Årsbok 54. 1978. Lk 96–101.

¹⁶ Olavi Granö. Edgar Kant 1902–1978. // Terra. 92. 1980. Lk 65–66.

¹⁷ J. G. G-ö. Edgar Kant. Tartu linn kui ümbrus ja organism. 280 s., 221 kuvaa, piirrosta ja karttaa. (Liitteenä ranskankielinen selostus: Tartu, etude d'un environnement et organisme urbain). Tartto 1926. // Terra. 39. 1927. Lk 128–129.

pogeograafia-uurimust. Rahvusvahelise tunnustusena andis *Société de Géographie Commerciale de Paris* 1928. aastal Kantile Edouard Gaudy preemia ja kuldmedali.

Uusi algatusi

Samal ajal linnauurimisega hakkas Kant tegelema ka turismigeograafiaga. Tema sellekohastes töodes käsitleti Kagu-Eesti turismiobjekte,¹⁸ matkamise olemust ja selle tähtsust isiksuse arengus¹⁹ ning rõhutati, et kodumaa-armastuse kujunemisel etendavad tähtsat rolli teadmised kodumaa kohta.

Juba ülikoolipõlves hakkas Kant tegema kaastööd ajakirjale "Loodus". Esimene suurem artikkel seal oli tema kirja pandud Granö lahkumisloengu referaat.²⁰ Edaspidi ilmusid samas ajakirjas artiklid Ida-Sumatra mangroovtihnikuist ning juba eespool esitatud käsitlus Tartu linnasüdamest. Veel peaks märkima tema paarikümnet uurimusliku sisuga arvustust inim- ja loodusegeograafia teoste ning käsiraamatute kohta. Ka need "Looduses" avaldatud artiklid näitavad, et Edgar Kantist kujunes juba üliõpilaspõlves mitmekülgsete huvidega teravapilguline ja põhjalik teadlane. Üliõpilaspõlves jõudis Kant kuulata ka teiste erialade loenguid ning käsitleda oma kirjutistes nii Eesti²¹ kui ka ülemaailmseid probleeme.²²

Kant ei uurinud teiste maade kogemusi mitte ainult kirjandusallikaist, vaid tutvus olukorraga ka vahetult. Uurimisreisidega alustas ta juba 1924. a, mil käis Põhja-Skandinaavias. Seejärel siirdus ta Kesk- ja Lõuna-Euroopasse ning Põhja-Aafrikasse.²³ 1926. a õppis ta Szegedi ülikoolis. Pärast Tartu ülikooli lõpetamist suunati ta täienduseks Viini

¹⁸ **Edgar Kant jt.** Turist Kagu-Eestis. Tartu: Tartu Turist-Ühing, 1923. Lk 24–25, 72–79, 95–101, 107–111

¹⁹ **Edgar Kant.** Matkamisest ja rändelust. // Kevadik. 1925. 3. Lk 36–40.

²⁰ **Edgar Kant.** Mida leiame Eestis isepärast matkamisel? // Loodusevaatleja. 1931. 2. Lk 65–67.

²¹ **Edgar Kant.** Maastik ja ümbrus. Prof. J. G. Granö loengu referaat. // Loodus. 1923. 2. Lk 321–327.

²² **Edgar Kant.** Indiameremaad Briti ilmariigis. Curzoni ja Beaconsfieldi osa Imperium Britannicum ülesehitamisel. // Vaba Sõna. 1925. 6. Lk 178–190.

²³ Eesti biograafiline leksikon. Tartu: Loodus, 1926–1929. Lk 189.

maailmakaubanduse kõrgkooli (*Hochschule für Welthandel*). Naasnult hakkas ta koduülikoolis õppeülesande täitmise korras pidama majandusgeograafia loenguid. Järgmisel aastal täiendas ta end St. Galleni kaubanduskõrgkoolis (*Handelshochschule St. Gallen*) Šveitsis ning käis Soomes, Norras, Rootsis ja Taanis. Ta töötas 1931.–1932. a *Rockefeller Foundation*'i uurimisstipendiaadina majandus- ja sotsiaalgeograafia alal Pariisis, Grenoble'is, Amsterdamis²⁴ ja Haagis. Teaduslikul otstarbel viibis ta välismaal hiljemgi.²⁵ Õpinguid Hollandis ja Prantsusmaal on peetud eriti oluliseks tema hilisemate uurimissuundade kujunemisel.²⁶

Õpingute ja teadustöö kõrval oli Kant tegev ajakirjanduses. Nii oli ta "Vaba Sõna" kaastööline. Saanud innustust saksa ajakirjaniku ja geograafi Friedrich Ratzeli looduskirjeldustele pühendatud teosest,²⁷ tavatses Kant aeg-ajalt avaldada lüürlisi reisikirju. Näitena võiks tuua tema matkaelamusi Saharast²⁸ ja Karsti piirkonnast.²⁹

Ülemaailmse majanduskriisi ajal avaldas Kant oma arvamust Eesti tollaste hariduskulude kohta.³⁰ Ta oli seotud mitme teadusseltsiga. Juba ülikoolipõlve alguses oli Kant Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna sekretär ja toimetuse abijõud (1923–25), jätkates seejärel juhatuse sekretäri ja abisekretärina (1925–34). Akadeemilises Majandusteaduse Seltsis oli ta algul abiesimees (1931–36), hiljem esimees (alates 1936). Kant oli ka Eesti Rahvuslaste Klubi (ERK) asutajaid (1931) ja ERKi põhikogu liige, samuti häälekandja "ERK" pea- ja tegevtoimetaja (1933–34, 1936–37). Ta võttis osa eestluse aastaraamatu "Tähised" ja rahvusliku informatsioonilehe "Vaba Sõna" (1933, alates 1934 "Uus Sõna") asutamisest. Veendunud rahvuslasena võttis ta sõna Eesti riigi ja rahva teemadel.³¹ *Rahvuslus on dünaamiline jõud, mis*

²⁴ A. L. Loodusteadlasi akadeemikuid. Prof. dr. Edgar Kant. // Eesti Loodus. 1938. 6. Lk 147–148.

²⁵ Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Tartu-Tallinn: Loodus, 1940. Lk 98.

²⁶ Torsten Hägerstrand. Edgar Kant 21.2.1902–16.10.1978. // Svensk Geografisk Årsbok 54. 1978. Lk 96–101.

²⁷ Friedrich Ratzel. Über Naturschilderung. München und Berlin: R. Oldenburg 1904.

²⁸ Edgar Kant. Sahara öö. // Tõusmed. 5/6. Tartu, 1927. Lk 1–7.

²⁹ Edgar Kant. Imesuurel koobasmaal. Katkend matkalt Karstimaale. // Loodusevaatleja. 1930. 1. Lk 49–54.

³⁰ Edgar Kant. Haridusekuludest meie rahvamajandusliku kandvuse suhtes. Tartu, 1932.

³¹ Nt Edgar Kant. Eestluse ülesanded. // Tähiseid. Eestluse aastaraamat 1935. Eesti Rahvuslaste Klubi Toimetised (ERK). 4. Tartu, 1935. Lk 30–34.

sama rahvuse eluajal võib tõusta ja langeda, arvas ta teisel.³² Slaavi ja germaani rahvaste vahel asuvatel Eestil ja Soomel leidis Kant olevat ühiseid ülesandeid ning pidas vajalikuks tihendada nende koostööd kultuuri ja suunitelu alal.³³ Tõhustamaks Eesti rahvastiku juurdekasvu, pidas Kant vajalikuks sellekohaste majandus-, sotsiaal- ja kultuuripoliitiliste meetmete sünteesi.³⁴

Ta võttis sõna ka Eesti eri piirkondade arendamise kohta. Muu hulgas leidis ta, et polnud veel sobiv aeg ehitada Valga-Abja raudteed ning soovitas selle asemel rajada bussiühenduse.³⁵ Peale Eesti perioodiliste väljaannete tegi Edgar Kant kaastööd ka tuntud rahvusvahelistele teadusajakirjadele.³⁶ Kõige muu kõrval osales Kant pildiraamatu "Kirev maailm" (1931) väljaandmisel ning hakkas toimetama raamatusarja "Mehed, Maad ja Mered" (1938), mis tutvustas maadeavastajate ja loodusuurijate tööd ning huvitavamate retkede kirjeldusi. Esimesele teosele (ja kogu raamatusarjale) kirjutas Kant ka eessõna.³⁷ Raamatusarja väljaandmine katkes 1940. aastal.

Inimökoloogia ning süsteemse majandus- ja sotsiaalgeograafia arendamine

Alustanud inim- ehk antropogeograafiast, siirdus Kant alates 1928. aastast majandusgeograafia valdkonda. Ehkki ta süvenes oma uurimisalasse, ei spetsialiseerunud ta siiski kitsalt.³⁸ Kant asus esmalt piiritlema geograafiat kui teadusharu. Granö oli püüdnud geograafia ainevalda kokku võtta maastiku uurimisena, mille põhiüksuseks pidi

³² **Edgar Kant.** Linnastumine ja elanike maalt linna valgumine Eestis. // ERK. 1933. 6. Lk 168–174.

³³ **Edgar Kant.** Lähteks. // ERK. 1933. 1. Lk 4.

³⁴ **Edgar Kant.** Eesti rahvastiku arvu ja juurdekasvu küsimusi. // Tähiseid. Eestluse aastaraamat 1935. Eesti Rahvuslaste Klubi Toimetised 4. Tartu, 1935. Lk 51–56.

³⁵ **Edgar Kant.** Kas ehitada Valga-Abja raudtee? // ERK. 1933. 2. Lk 3–48.

³⁶ Nt Kartographische Mitteilungen (Wien), Annales de Géographie, Archives Diplomatiques et Consulaires, Bibliographie géographique internationale (Paris).

³⁷ **Edgar Kant.** Fritjof Nansen. Ühtlasi eessõna sarjale Mehed, Maad ja Mered. // Fritjof Nansen. Suuskadel läbi Gröönimaa. Tartu-Tallinn: Loodus, 1938. Lk 5–28.

³⁸ **Hans Kauri.** Edgar Kant mälestustes. // Rahvuslik Kontakt. 4 (80). 1978. Lk 5–9.

olema inimese aistiümbrus lähimaastikuna, ent Kant pidas geograafia põhiülesandeks inimese ökoloogiliste seoste selgitamist. Niisiis lähtusid mõlemad uurijad inimesest ja tema keskkonnast. Granö rõhutas keskkonna kirjeldamist ning süstematiseerimist, Kant talitlusseoseid. Erilist tähelepanu pööras ta tehiskeskkonnale, asulastikule ja selle talitlusele. Aastail 1924–25 oli Granö püstitanud teesi kujundada geograafia ja sotsioloogia alusel uus teadusharu – inim- ehk antropoökoloogia.³⁹ Ideest haaras kinni Kant,⁴⁰ kelle arvates nähtuste *ruumilevikuline vaatekoht ja sellega ühes kartograafiline esitamisviis ei kujunda iseendast veel geograafia spetsiifikumi*.⁴¹ Kant arendas niisiis edasi Granö nn puhta maateaduse loodusteaduslikku käsitlust ning näitas, et keskkonna uurimine kuulub veel selliste teadusharude nagu antropoloogia, psühholoogia ja sotsiograafia (sotsioloogia) ülesannete hulka. Sotsiograafia võiks tema arvates uurida nii küla, linna, linnaosa või majandusüksust kui ka teatavat sotsiaalset klassi, elukutset või siis kogu rahvast koos oma rühmituste ja kihtidega. Just nende teadusharude põhjal pidigi kujunema inim- ehk antropoökoloogia.

Põhimõtteline tähtsus oli Kanti uurimisel maailma eri piirkondade elatustasemest, ta kritiseeris selles majandusgeograafiat käsitlevat kirjandust, kus pöörati vähe tähelepanu tarbimisele. Erilise kriitika alla sattus üks Konrad Olbrichti töödest, kus väideti, et tsivilisatsiooni astet näitab suurlinnastumise indeks. Selle alusel jaotati maailm kõrg- ja täiskultuurilisteks ning kultuuriliselt alluvateks piirkondadeks. Baltikumist kuulunuks täiskultuuri piirkonda vaid Läti.⁴² Erinevalt Olbrichtist arvas Kant, et tsivilisatsiooni astet ei saa määrata asustuse väliste tunnuste põhjal, vaid asja tuleb käsitleda sisuliselt. Selleks pani ta ette võrrelda eri maade tarbimisnäitajaid ja nn elatisstandardit. Kant tegigi katse määrata elatisstandardid elanike sissetulekute ning korteri-, side-, transpordi-, rõivastus- ja toitlustusolude põhjal. Statistikaandmete alusel eristas ta seitse tüüpi: Ülemeremaade, Skandinaavia,

³⁹ J. G. Granö. Maantieteen rajat. // Terra. 37. 1925. Lk 152–159.

⁴⁰ Edgar Kant. Ümbrus geograafia ja sotsiograafia uurimisesemena. // Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi Aruanded XXXIX (1, 2). 1932. Lk 97–100; Edgar Kant. Geograafia, sotsiograafia ja antropo-ökoloogia. // Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi Aruanded XXXIX (1, 2). 1933. Lk 32–91.

⁴¹ Edgar Kant. Geograafia, sotsiograafia ja antropo-ökoloogia. Lk 37.

⁴² Konrad Olbricht. Gedanken zur Entwicklungsgeschichte der Großstadt. // Geographische Zeitschrift. 35. 1929. Lk 461–475.

Õhtumaade, Kesk-Euroopa, Vahemere maade, Euraasia ja Afraasia tüüp.⁴³ Nii jõudis Kant maailma majandus- ja kultuurigeograafilise liigestuse uurimise juurde.

Iseseisva Eesti esimese kümnendi lõpuks oli eestikeelne maateaduslik kirjandus veel üsna kesine. Peale kooliõpikute oli vaid üksikuid siit-sealt tõlgitud või algupäraseid juhuslikult kirjastatud töid mõne maa või sündmuse kohta. Kogu maakera haarav geograafiline kirjeldus puudus hoopiski. Selle lünga otsustasid täita Edgar Kant ja tema vanem kolleeg August Tammekann. Nende toimetatuna ilmus aastail 1930–1932 kirjastusühingu “Loodus” väljaandel Tartus kolmeosaline ulatuslik koguteos “Maailma maad ja rahvad”, kus nad sageli ka ise kirjutasid. Teoses tutvustati populaarteaduslikus vormis maailma maid ja rahvaid looduslik-kultuuriliste suurpiirkondade kaupa: Euroopa, Suur-Siber, Kõrg-Aasia, Kaug-Ida, Malaia, India, Hommikumaa ehk Orient, Nigriitsia ehk Must maailmajagu, Anglo-Ameerika ehk Dollaaria, Ladina-Ameerika, Okeania, Suur-Austraalia, Arktis ja Antarktis. Nii jõudis Kanti maailmakäsitus ka laiema eestikeelse lugejaskonnani.

Aastail 1924–26 Tartu ülikoolis geograafiaprofessorina töötanud ungarlane Mihály Haltenberger (1888–1972) oli hakanud uurima Baltikumi geograafilist asendit. Kant otsustas käsitleda oma kodumaad maailma looduslik-kultuuriliste piirkondade ja nende alljaotuste taustal. Tema esimene sellekohane töö vaatles Eesti geopoliitilist ja geökonoomilist asendit.⁴⁴ Tegeldes doktoriväitekirjaga “Ümbrus, majandus ja rahvastik Eestis. Ökoloogilis-majandusgeograafiline uurimus”, avaldas Kant mitu tööd Eesti asendist.⁴⁵ Rootsi geograafi Sten De Geeri (1886–1933) uurimustele tuginedes näitas Kant, et Eesti koos naaberaladega kuulub suuremasse Läänemere-äärsesse tervikusse

⁴³ **Edgar Kant.** Linnaliste elatisstandardite astendus. // Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised. 1. Tartu, 1931.

⁴⁴ **Edgar Kant.** Eesti geopolitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. // Eesti Nädala Album. Tartu: Eesti Kirjastus-Ühisus “Postimees”, 1931. Lk 34–41; **Edgar Kant.** Eesti geopolitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. // Akadeemia. 1990. 2. Lk 1229–1250.

⁴⁵ **Edgar Kant.** Estlands Zugehörigkeit zu Baltoskandia. = Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised. 9. 1934; **Edgar Kant.** Estland och Baltoskandia. Bidrag till Östersjöländernas geografi och sociografi. // Svio-Estonica. Tartu, 1935. Lk 80–103.

ehk Baltoskandiasse.⁴⁶ Doktoritöö valmis 1933. a ning Kant tunnistas kaitsmisel 25. mail 1934 *doctor philosophiae naturalis*'e kraadi vääriliseks.

Pärast väitekirja täiendamist 1934. aasta rahvaloenduse andmete analüüsiga avaldas Kant töö saksa keeles.⁴⁷ Selle eest anti talle raamatuaasta auhind. Teoses on analüüsitud rahvastiku ja elukeskkonna vastastikuseid seoseid. Töö koosneb kolmest osast: 1) Eesti kuuluvus Baltoskandiasse, 2) Eesti eluruumi maastikulis-ökoloogilised eeldused ja liigestus ning 3) rahvastiku ja elukeskkonna (*ümbrus*) vastastiku suhted tänapäeva Eestis. Viimases tegeldakse kahe probleemiga: a) maarahvastik ja areaaltootmismajandus sõltuvalt elukeskkonnast ning b) linnarahvastik ja keskendunud ehk lokaaltootmismajandus sõltuvalt elukeskkonnast ja asendist. Kant ise pidas oma tööd raamuurimuseks, mille teaduslikud üldistused rajavad teed edasistele uurimustele. Kant tõi uurimistöös esile looduseskkonna ning selle piirkondliku eristumise ja rõhutas ühtlasi kauguste geomeetrilist pinda kui rahvastiku paigutuse alust.⁴⁸ Seda ongi peetud uurimuse üheks põhiväärtuseks.

Huvitav on jälgida, kuidas Kant arendab edasi Tammekannu 1929. a esitatud ideed rahvastiku paigutusest peal- ja allveepiirkondadeks, mida Kant hakkas kutsuma Kõrg- ja Madal-Eestiks. Kõrg-Eestis on Madal-Eestiga võrreldes vahelduvam pinnamood, vähem soid ja viljakam mullastik. Ühes oma eestikeelses töös⁴⁹ näitabki Kant, kui hästi Kõrg- ja Madal-Eesti sobivad inimökoloogiliseks suurliigestuseks ning kuidas seda probleemi tuleks käsitleda kooligeograafias. Tema arvates iseloomustavad Kõrg- ja Madal-Eesti suurregioonid kodumaa antropoökoloogilist liigestust väga mitmeti, ka sotsiograafiliselt. Viimasel puhul käsitles Kant selliseid küsimusi nagu rahvastiku tihedus põllu- ja saagimaa ning üldpinna suhtes, turutoodang ja toitlusmajandus, sissetulek elaniku kohta, elanikkonna liikuvus ja linnastumus, kodukultuur ja mõttelaad.

⁴⁶ Anne Buttimer. Edgar Kant and Balto-Skandia: Heimatkunde and Regional Identity. // David Hooson (ed). Geography and national identity. Oxford: Blackwell, 1994. Lk 162–183.

⁴⁷ Edgar Kant. Bevölkerung und Lebensraum Estlands. Ein anthropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1935.

⁴⁸ Olavi Granö. Edgar Kant 1902–1978. // Terra. 92. 1980. Lk 65–66.

⁴⁹ Edgar Kant. Eesti inimökoloogilisest liigestusest ja selle rakendamisest kooligeograafias. // Loodusevaatleja. 1934. 5. Lk 174–177.

Linnu uurides jõudis Kant tõdemusele, et nendega liitub majanduslikult, kultuuriliselt ja halduslikult tihedalt seotud täiendusala ehk tagamaa. Niisuguseid uurimusi on samal ajal ja üksteisest sõltumatult tehtud maailma eri piirkondades. Eestis käsitles esimesena trükisõnas Tartu linna tagamaad Johannes Maide (1893–1944),⁵⁰ kes hiljem koostas ka kogu Eestit hõlmava linnade lähistagamaa (turupiirkonna) skeemi.⁵¹ Samade algandmete põhjal koostas Kant Tartu lähistagamaa kartogrammi.⁵² Edgar Kanti õpilane Endel Krepp (enne eestistamist Grepp, 1908–1983) on uurinud linnu, aleveid ja laatu turukeskustena ning leidnud hulga seaduspärasusi linnade ja tagamaade vahel.⁵³ Laadapaikade ja turukeskuste uurimine näitas, et kindlal kaugusel linnadest tekib eriline majanduskeskuste võõnd. Kant jõudis järeldusele, et meie linnadest kasvavad kiiremini need, mille tagamaad jäävad kas täielikult või enamjaolt Kõrg-Eestisse.⁵⁴ Uurides edasi linnaliste asulate tähtsust, mõjuvälja, subordinatsiooni ja liiklasasendit, eristas ta viis kesksete asulate suurskategoriat: täis-, väike-, mais- ja kääbuslinnad ning väikealevid.⁵⁵ Linnad ei mõjuta tagamaad otse, vaid väiksemate keskuste (abitsentraalide) vahendusel. Suuremate keskuste ümber kujunevad kontsentriselt abitsentraalide sise- ja välisvanikud. Sisevanikuil asuvad väikealevid, välisvanikuil suuremad keskused. Täislinnad Tallinn ja Tartu moodustavad kaks suurt peasüsteemi, millele lisandub hulk tsentraalseid allsüsteeme. Kant annab ka kõikide süsteemide iseloomustuse.

Nii oli Kant selgitanud keskuste süsteemi veel enne, kui sai teada saksa teadlase Walter Christalleri (1893–1969) selleteemalisest väitekirjast,⁵⁶ mis avaldati trükis 1933. a. Pärast Teist maailmasõda on

⁵⁰ **Johannes Maide.** Tartu linna liiklusvaatluste tagajärjed. // Postimees 24. XI 1922. Nr 276. Lk 3; 277, 25. XI 1922. Lk 3.

⁵¹ **J. Maide.** Eesti minemi raioonid. // Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised. 2. 1931.

⁵² Vt: **Edgar Kant.** Tartu. Linn kui ümbrus ja organism. 1926.

⁵³ **Endel Grepp.** Eesti isapaatide ja isokroonide kaardid ühenduses Eesti linnade tagamaade sõltuvusega raudtee kaugusest. 1931 (Käikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.)

⁵⁴ **Edgar Kant.** Linnastumine ja elanike maalt linna valgumine Eestis. // ERK. 1933. 6. Lk 168–174.

⁵⁵ **Edgar Kant.** Bevölkerung und Lebensraum Estlands. 1935.

⁵⁶ **Walter Christaller.** Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesamtmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena, 1933.

see uuesti välja antud (1968). Christalleri teos on tõlgitud ka inglise (1966 ja 1977) ning itaalia (1980) keelde.⁵⁷ Muuseas kasutati seda veel 1960. aastail Helsingi ülikoolis õpperaamatuna.⁵⁸

ERKi koosolekul Tallinnas 10. septembril 1935 esitas Edgar Kant valdade ümberkorraldamise põhimõtted.⁵⁹ Selle kava järgi pidi riigi haldusstruktuur kajastama keskuste hierarhilist süsteemi, teedevõrku, veondus- ja loodusolusid ning haldusüksused pidid olema terviklikud. Aastaks 1938 oli valdade territoriaalse ümberkorralduse kava valmis. Kava siht ei olnud kujundada suuri valdu, vaid kaotada väikesed elujõuetud vallad ning luua omavalitsuse esimese astmena võimalikult ühtlase suurusega vallad. Valdade süsteemi väljatöötamisel arvestati eraldavaid (veekogud, sood, metsad) ja ühendavaid tegureid (teedevõrk, asustus), mullastikuolusid, keskuse suurust ja tõmbejõudu, piirkonna rahvuslikku ja ajaloolist omapära. Ka pärast reformi jäid Eesti vallad väiksemaks nt Soome ja Leedu omadest.⁶⁰ Majandusgeograafidest oli vallareformis kaasosaline Endel Krepp. Uus vallasüsteem hakkas kehtima 1939.

Kant uuris veel Tartu linna siseprobleeme: rahvastikutiheduse absoluutset ja suhtelist levikut linnas. Ta näitas, et rahvaarv ja elanike tihedus linnasüdames on veelgi vähenenud ning rahvastiku mediaanpunkt on aastail 1927–34 siirdunud Aleksandri tänava ja Uueturu nurgalt 120 m edelasse, Tammelinna poole.⁶¹ 1940. a valmis tal ülevaade Viljandi linnast, kuid see jäi alanud anneksiooni tõttu ilmutamata. Samal aastal trükikotta jäänud maakondliku koguteose “Läänemaa” eriosas tugines Kanti kogutud materjalidele Haapsalu linna käsitus.

Viimastes iseseisvusaegsetes töödes⁶² jätkas Kant linnastumise sü-

⁵⁷ **Karlheinz Hottes, Ruth Hottes and Peter Schöller.** Walter Christaller 1893–1969. // *Geographers: Biobibliographical Studies* 7. London and New York: Mansell Publishing Limited, 1983. Lk 11–16.

⁵⁸ **Ott Kurs.** Walter Christaller. // *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat*. 30. 1997. Lk 178–181.

⁵⁹ **Edgar Kant.** Valdade piiride ümberkorraldamine esirinda. // *Uus Sõna* 11.09.1935. Nr 211.

⁶⁰ **Endel Krepp.** Valdade majanduslik olukord ja territoriaalne ümberkorraldus Eestis. // *Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised*. 25. Tallinn, 1938.

⁶¹ **Edgar Kant.** Rahvastikutiheduse levingust ja muudatusist Tartus. = *Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised*. 15. 1937.

⁶² **Edgar Kant.** Etüüde siserännete ruumiküsimisist. Eesti linnade rändeladest, eriti Tartu rändkonnast. // *Tartu VI. Tartu: Tartu linna väljaanne*, 1939. Lk 220–277; **Edgar Kant.** Réflexions touchant les problèmes d'études des rapports réciproques

vaanalüüsi. Ulatuslikule teoreetilisele sissejuhatusele liitus rahvarände ruumilise ulatuse uurimine. Ta eristas kaheksa linna – Tallinna, Nõmme, Tartu, Narva, Pärnu, Viljandi, Rakvere ja Võru rändkonnad ning vaates rände mõju linnade kasvule. Linnasiirdujate põhiosa pärines selle lähistagamaalt. Kõrg- ja Madal-Eestit eristas maarahvastiku paiksus ühelt poolt ning liikuvus ja tung linnadesse teiselt poolt.⁶³ Sellist nähtust seletas Kant mitme Madal-Eesti tööstuslinna suurema nõudlusega linlaste ja linnaliste kutsealade kui maalt tulnute järele. Lähemalt on analüüsitud Tartu rändkonda. Rännet Tartusse mõjutasid abikeskused tagamaal, rände kaugus olenes inimeste kvalifikatsioonist. Tänu ulatuslikele ja sisutihedatele prantsuskeelsetele artiklitele⁶⁴ ja kokkuvõtetele said Kanti iseseisvusaegsed tööd tuntuks eelkõige Prantsusmaal.

Üldse oli Edgar Kanti tegevus 1930. aastate Eestis mitmekülgne ja viljakas. Näiteks osales ta ka uue põhiseaduse väljatöötamisel. Tartu ülikoolis töötas Kant alates 1934. aastast dotsendina. 1936 valiti ta majandusgeograafia õppetooli korraliseks professoriks. Samal aastal sai temast õigusteaduskonna majandusteaduse osakonna prodekaan, pärast majandusteaduskonna loomist selle dekaan. Alates 1. jaanuarist 1938 oli ta Tartu ülikooli prorektor. 1938. a nimetas Vabariigi President Edgar Kanti Eesti Teaduste Akadeemia (TA) liikmeks. Ta oli akadeemia humanitaarteaduste sektsiooni juhataja. Meenutame, et seaduse järgi oli tegemist personaalakadeemiaga, mis pidi koosnema 20 liikmest, kes jagunesid kahte (humanitaar- ja loodusteaduste) sektsiooni. Loodusteaduste sektsiooni juhatajaks sai Paul Kogerman.⁶⁵

Töötades TAs vastutaval kohal, ei katkestanud Edgar Kant sideid TÜ majandusteaduskonnaga ning jätkas loengute pidamist kuni

de l'homme et de la terre et les modes de représentation sur les cartes de peuplement. // *Annales Academiae Scientiarum Estonicae*. I. Tartu, 1940. Lk 403–424.

⁶³ **Edgar Kant.** Etüüde siserännete ruumiküsimusist. Lk 244.

⁶⁴ **Edgar Kant.** L'Estonie. Principaux aspects géographiques. // *Annales de Géographie*. XLI. No. 233, 15. IX. 1932. Lk 460–480; **Edgar Kant.** Population urbaine et population rurale. Exemples pris en Estonie. // *Annales de Géographie*. XLI. No. 234, 15. XI. 1932. Lk 600–617; **Edgar Kant.** Réflexions touchant les problèmes d'études des rapports réciproques de l'homme. 1940.

⁶⁵ Avaldused, esitised, aruanded Eesti Teaduste Akadeemia 1939–1940. Tartu Ülikooli raamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakond (TÜR KHO). 40-1-23. Lk 102–111, 120.

Eesti Vabariigi lõpuni. Ka Kanti teaduslik töö jätkus samas vaimus. Nii esitas ta 26. aprillil 1940 TA humanitaarteaduste sektsioonile aruande oma teadustöö Eesti kesksete asulate võrgu ja arengu uurimise kohta. Eelneval perioodil oli ta uurinud Kõrg-Eesti maakondade, s.o Viru-, Järva-, Viljandi-, Tartu-, Valga-, Võru- ja Petserimaa olukorda. Viimase üheksa kuu jooksul oli tal abiks R. Nõmmeots.⁶⁶ 7. mail 1940 tegi ta ettepaneku jätkata uurimistööd Madal-Eesti maakondades (Pärnu-, Saare-, Lääne- ja Harjumaa). Töö pidi kestma aastani 1943. Kavatsustele tegi lõpu Nõukogude Liidu sissetung ja sellele järgnevad sündmused. Samal ajal oli Kant ka Eesti atlase peatoimetaja.

Teise maailmasõja katsumusi

Varsti pärast Eesti annekteerimist 1940. a saadeti Tartu ülikooli valitsus eesotsas rektor Hugo Kaho ning prorektorite Edgar Kanti ja Elmar Rootsiga laiali. Osa professoreid, nende hulgas Kant, tagandati, teisi hakati uuesti ametisse määrama.⁶⁷ Kõigest hoolimata kavatses Kant uurimistööga edasi tegelda. Juba üliõpilaspõlvest alates oli teda eriliselt paelunud kartograafia. Sellest annab tunnistust suur hulk teemakaarte Tartu-teoses⁶⁸ ning hilisemad märkused ja arvustused majanduskaartide kohta.⁶⁹ Nii asus Kant uutelt võimudelt taotlema võimalust tutvuda Moskvas tehtava kartograafiatööga. Moskva-sõit jäi siiski ära. Ta ei istunud aga, käed rüpes, vaid tõlkis eesti keelde NSV Liidu majandusgeograafia õpiku⁷⁰ jm. Tänu Harald Habermanni eestkostele õnnestus

⁶⁶ **Valner Krinal.** Edgar Kant ja Tartu Ülikooli majandusteaduskond. // Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 34. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005. Lk 32.

⁶⁷ **Hans Kauri.** E. V. Tartu Ülikool okupatsioonide ajal. // Eesti Riik ja Rahvas Teises Maailmasõjas. X. Stockholm: Kirjastus EMP, 1962. Lk 45–65.

⁶⁸ **Edgar Kant.** Tartu. Linn kui ümbrus ja organism. Tartu, 1926; Tartu. Kaardid, plaanid, tabelid (Lisa). Tartu, 1927.

⁶⁹ **Nt Edgar Kant.** Majanduskaardid. Märkusi ja arvustusi. // Majandusteaduslik ajakiri. 1931. 1.

⁷⁰ **S. S. Balzak, V. F. Vasjutin, J. G. Feigin** (toim). NSV Liidu majandusgeograafia. I. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1941.

Kantil ülikoolis mõningal määral ka õppetööd teha.⁷¹ Lõpuks kuulutati Kant aga tagaotsitavaks ning ta pidi Tartust põgenema. Hiljem liitus ta Omakaitsega.⁷²

Pärast bolševike väljatõrjumist Tartust määrati Edgar Kant Tartu ülikooli ajutiseks rektoriks. Sellel ametikohal oli ta kolm aastat (1941–44). Sakslased kavatsesid ülikooli alusel luua vaid nelja teaduskonnaga *Ostland-Universität*’i. Selle kava järgi taheti majandusteaduskond viia Riiga ning põllumajandus- ja loomaarstiteaduskond kas Klaipedasse, Kaunasesse või Minskisse.⁷³ Kõigest hoolimata õnnestus Kantil ülikool säilitada, tööle panna ning päästa 1944. a evakueerimisest Königsbergi. Tänu Kantile jäid ülikooli käsutusse ka Raadi ja Maarjamõisa. Nende tuludest finantseeriti ekspeditsioone Ingerisse ja Ida-Peipsimaale ning ülikooli suurt eelarvet.⁷⁴ Sõjaoludes puudusid kontaktid välismaailmaga. Novembris 1943 avanes siiski võimalus osaleda teaduskongressil Weimaris, kus oli esindajaid kõigist Saksamaa okupeeritud maadest ning Soomest, Rootsist, Šveitsist, Itaaliast, Hispaaniast ja Portugalist. Osavõtjate hulgas oli Kanti vanu tuttavaid. Ta sõlmis ka uusi sidemeid.⁷⁵

Sõjaoludes oli raske tegelda uurimistööga. Siiski jätkasid Edgar Kanti juhatusel tööd TÜ majandusgeograafia instituut ja Tartu linna-uurimise toimkond. Kavandati koguni uut koguteost “Tartu”. Selleks uuriti linna põlemist suvel 1941, sõjakahjustusi, taasülesehitamise jm probleeme. Kanti juhatusel uuris Tartu linna rahvastikku Karl Ristikivi (1912–77). Tema uurimus põhineb 1940. a kevadel korraldatud korteriloenduse ning 1941. a detsembri rahvaloenduse andmeil. Kaitsmata jäänud magistritöös on käsitletud rahvastiku üldarvu ja levikut, rahvastiku- ning elamistihedust.⁷⁶ Uus Tartu-teos jäi aga ilmunuta ning enamik materjale hävis.⁷⁷ Kuna aastail 1943–44 eva-

⁷¹ **Erki Tammiksaar.** Edgar Kanti tegevus Tartu Ülikooli ajutise rektorina aastail 1941–1944. // Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 34. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005. Lk 42.

⁷² **Kauri.** Edgar Kant mälestustes.

⁷³ **Kauri.** E. V. Tartu Ülikool okupatsioonide ajal. Lk 52.

⁷⁴ **Erki Tammiksaar.** Eestikeelse ülikooli eest. // Horisont. 1992. 3. Lk 14–16.

⁷⁵ **Edgar Kant.** Maakuulamisretkelt Weimaris ja Berliini. // Eesti Riik ja Rahvas Teises Maailmasõjas VIII. Stockholm: Kirjastus EMP, 1959. Lk 51–63.

⁷⁶ **Ott Kurs.** Karl Ristikivi ja linnageograafia. // Eesti Loodus. 1988. Lk 798–803.

⁷⁷ **Ott Kurs, Vello Paatsi.** Eesti linnageograafia lähteil. // Eesti Loodus. 1990. Lk 98–104, 190–197.

kueeriti eestlasi Ida-Peipsimaalt, uuriti sealset rahvastikku. Eriti tegusalt osales selles õigusteadlane Ilmar Arens (1912–94), kes hiljem paguluses on avaldanud sel teemal töid saksa ja eesti keeles. Edgar Kant oli samuti nende uuringutega seotud. Avaldada ta tollal siiski midagi ei jõudnud.

Bolševike uue sisetungi tõttu lahkus Edgar Kant Eestist 17. septembril 1944 kell 20 Virumaa Liimala sadamakohast.⁷⁸ Alguses kavatses ta minna Rootsi kaudu Hollandisse või Prantsusmaale, kus tal olid tihedad sidemed juba varasematest aegadest. Lundi ülikooli geograafia-professor Helge Nelson (1882–1966) aga keelitas teda tulema Lundi,⁷⁹ kuhu Kant Storzvetast jaanuari alguses 1945 suunduski. 28. jaanuaril 1945 saadetud kirjas Granöle teatab Kant, et sai Lundis esialgu tööd arhiivis.⁸⁰

Edgar Kant ja Lundi geograafiakoolkond

Lundis möödusidki Edgar Kanti elu viimased kümnendid. Kanti kututi tööle ka USAsse, kuid ta eelistas jääda Baltoskandia piiresse. Diplomaat Karl Robert Pusta (1883–1964) on teda nimetanud ühes oma 1948. a saadetud kirjas *unicum*'iks,⁸¹ kes erinevalt paljudest teistest eestlastest ei kippunud minema kõikide võimaluste maale. Lundi ülikoolis sai ta uurimisstipendiaadi (1947), majandus- ja sotsiaalgeograafia lektori (1950) ning professori koha (1963). Pensionile jäi ta 1967. a. Edgar Kant suri Lundi haiglas 16. oktoobril 1978.⁸² Ta oli üks väheseid Tartu ülikooli professoreid, kes töötas ka paguluses samal ametikohal.⁸³ Eesti kaotus sai Rootsi võiduks, nagu on tabavalt märkinud hilisem TÜ audoktor Anne Buttimer.⁸⁴ Edgar Kant avardas tunduvalt Lundi geograafide vaimset õhkkonda. Tema laialdane keel-

⁷⁸ Ott Kurs. Edgar Kanti elust ja tegevusest vastuolulisel 20. sajandil. // Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 34. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005. Lk 23.

⁷⁹ Olavi Granö. Edgar Kant 1902–1978. 1980.

⁸⁰ J. G. Granö kogu Soome Kirjanduse Seltsi arhiivis.

⁸¹ Kaarel Robert Pusta. Kontrastide aastasada. Tartu: Ilmamaa, 2000. Lk 490.

⁸² Kauri. Edgar Kant mälestustes.

⁸³ Ott Kurs. Edgar Kanti teaduspärand. // Akadeemia. 1992. 4. Lk 578–606.

⁸⁴ Anne Buttimer. Edgar Kant 1902–1978. // Geographers: Biobibliographical Studies. 11. London and New York: Mansell Publishing Limited, 1987. Lk 71–82.

teoskus ja ulatuslikud teadmised avasid uued rahvusvahelised perspektiivid.⁸⁵

Lundis töötas Edgar Kant esialgu kodumaalt kaasa võetud materjalidega, jätkates asulate ja nende tagamaade seoste uurimist. Seda ainevalda polnud rootslased seni süstemaatiliselt käsitleanud. Erilist tähelepanu pööras ta siserännetele, kus leidis üha enam seaduspärasusi, kasutades matemaatilisi meetodeid. Näiteks leidis ta matemaatilise funktsiooni abil kirjeldatava seose rändekeskuse kauguse ja maalt sinna rändajate suhtelise arvukuse vahel.⁸⁶ Loomaks korda mõistete ja terminite rohkuses, esitas ta rändeid klassifitseeriva süsteemi,⁸⁷ mida hiljem rakendas Rootsi siserändeid käsitlevas põhjalikus uurimuses.⁸⁸ Nii said Kanti tööd siserännetest selleteemalise uurimistöö aluseks Rootsis.⁸⁹ Samuti jätkas ta Eestis alustatud tööd ökoloogiliste geograafiaprobleemide kallal. Kant kritiseeris ta tollal sotsiograafias, sotsiogeograafias ja regionaalsotsioloogias valitsenud suundi⁹⁰ ning selgitas Eesti ja Ungari näitel inimgeograafia võimalusi ökoloogilise geograafiliste ülesannete lahendamisel.⁹¹ Eesti ja Läti näitel selgitas Kant talurahvastiku tiheduse sõltuvust põllupinna suurusest.⁹² Edgar Kant arendas ka võrdlevat linnageograafiat. Kui 1960. a peeti Lundis Rahvusvahelise Geograafiauniooni linnageograafia sümpoosion, ku-

⁸⁵ Research and Education 1991–1992. University of Lund: Department of Social and Economic Geography, 7.

⁸⁶ **Edgar Kant.** Den inre omflyttningen i Estland i samband med de estniska städernas omland. // Svensk Geografisk Årsbok. 22. 1946. Lk 83–124.

⁸⁷ **Edgar Kant.** Migrationernas klassifikation och problematik: Några reflektioner. // Svensk Geografisk Årsbok. 29. 1953. Lk 180–209.

⁸⁸ **Edgar Kant.** Suburbanization, Urban Sprawl and Communication. Examples from Sweden. // Migration in Sweden. Lund Studies in Geography. Ser. B. Human Geography 13. Lund, 1957. Lk 244–309.

⁸⁹ **Hägerstrand.**

⁹⁰ **Edgar Kant.** Den sociologiska regionen, den sociala tiden och det sociala rummet. Några kritiska tankar med anledning av en ny regionalsociologi. // Svensk Geografisk Årsbok. 24. 1948. Lk 109–132.

⁹¹ **Edgar Kant.** Omlandsforskning och sektoranalys. // Tätorter och omland. Några föredrag hållna vid Statens Samhällsvetenskapliga Forskningsråds ämneskonferens i Uppsala 2–4 juni 1950. Lund, 1951. Lk 19–41.

⁹² **Edgar Kant.** Studier över gärdbefolkningens täthet i förkrigstidens Estland och Lettland jämte metodologiska frågor. // Svensk Geografisk Årsbok. 25. 1949. Lk 165–197.

junes see Edgar Kanti austamiseks.⁹³ Seal esitas Kant võrdleva linna-geograafilise uurimise metoodika.⁹⁴ Tema ettepanekul⁹⁵ loodi oskussõnade standardiseerimise rahvusvaheline komisjon, kus Rootsit esindas Kant ise. Asi hakkas arenema ja sellest peale on näiteks Rootsi ja USA statistikaandmestik enam-vähem kooskõlas.⁹⁶

Edgar Kant suutis Rootsis äratada huvi saksa innovaatori Walter Christalleri vastu. Kant külastas sõjajärgsel Saksamaal suures vaesuses elanud Christallerit ning hakkas pidama loenguid tema keskusteteooriast. Hiljem sai Christallerist Lundi ülikooli audoktor. Nii aitas Kant kaasata eraklikku õpetlast teadusmaailma.⁹⁷ Keskusteteooria võeti Rootsis kasutusele 1961. a, kui hakati välja töötama uut madalama astme, valla- ehk kommuunitsandi haldusjaotust. Terminid *keskus* ja *kesksus* (rts *centralitet*) said Riigipäevahoone koridorides ja vallamajades igapäevasteks.⁹⁸ Täiesti uue teemana arendas Kant Rootsis Ida-Peipsimaa eesti asustuse kujunemise ja saatuse uurimist.⁹⁹

Uutest ideedest, mis Kant oli Rootsi toonud, leidis suurimat vastukaja siiski matemaatiliste meetodite tarvituse. Tema oligi selle uurimissuuna eelkäija, mida hiljem hakati ebaõnnestunult kutsuma kvantitatiivgeograafiaks. Kant tahtis ära hoida geograafia käsitamist matemaatiliste punktide süsteemina, kus domineerivad energiaprintsiibid ja gravitatsiooniseadused. Selle asemel rõhutas ta oma uurimuste põhjal vajadust selgitada inimese ja keskkonna lokaalsuhteid nii teoreetilises kui ka sotsiaalses tähenduses. Selles mõttes pidas Kant parimaks just prantsuse geograafide – Vidal de la Blache'i, Brunhes'i ja Demangeoni käsitusviisi.¹⁰⁰ Majandusgeograafia professori ametisseastumise kõnes Lundi ülikoolis selgitas Kant, et geograafid peaksid

⁹³ **Kauri.** Edgar Kant mälestustes.

⁹⁴ **Edgar Kant.** Zur Frage der inneren Gliederung der Stadt, insbesondere der Abgrenzung des Stadtkernes mit Hilfe der bevölkerungskartographischen Methoden. // Lund Studies in Geography. Ser. B. Human Geography. 24. 1962. Lk 321–381.

⁹⁵ **Edgar Kant.** Comparative data for urban geography. // Lund Studies in Geography. Ser. B. Human Geography. 24. 1962. Lk 461–462.

⁹⁶ **Hägerstrand.**

⁹⁷ **Kurs.** Edgar Kanti elust ja tegevusest vastuolulisel 20. sajandil. Lk 26.

⁹⁸ **Hägerstrand.**

⁹⁹ **Edgar Kant.** Omstridd mark. I. Om bebyggelsens ålder i Lill-Estland i samband med den lokala folktraditionen från den svenska tiden. // Svio-Estonica 1944–48. 8. 1948. Lk 5–71+XII; **Edgar Kant.** Ühe emigratsiooni saatuse. // Tulimuld. 1950. 1. Lk 39–49.

¹⁰⁰ **O. Granö.** Edgar Kant.

otsima kvantitatiivvormis väljendatud seaduspärasusi. Tema arvates peavad regionaaluuringud olema võrreldavad ning andma panuse teaduse üldisesse varasalve. Ühtlasi tõi ta näite rootslase Olof Lindbergi tööde olulisest panusest paigutusteoriasse. 1960. aastail kaldus Kant üha enam abstraksiooni. Metodoloogiliste voolude kõrval johtus see arvatavasti ka sellest, et võõras keskkonnas oli raske teha välitöid.¹⁰¹

Edgar Kantist sai keskne kuju Lundi ülikooli geograafiainstituudi teadusmeeste hulgas. Ta jagas meeeldi oma laialdasi teadmisi, kui nägi, et neid vajati või nende vastu tunti huvi. Rootslasi hämmastas see, et polnud ühtki suuremat raamatut või tähtsat artiklit geograafia või naaberteaduste alalt, mida ta poleks tundnud, või geograafi, kelle elulugu poleks teadnud. Kanti kirjavahetus omaaegsete geograafidega oli tohutu ning võttis suure osa tema ajast.

Lundis hakkas Kant koostama suurt mitmekeelset geograafiasõnastikku. Ustavusest oma rahvale ja selle kultuuripärandile tahtis ta dokumenteerida ka eesti terminoloogiat. Sellise käsitusviisi põhjendamiseks tuli sisse võtta ka teisi väiksemaid keeli. Nii jõudsid kavandatavasse sõnaraamatusse suurte keelte – inglise, saksa, prantsuse, hispaania, itaalia, vene ja poola kõrval ka kõik Põhjala keeled. Selline ettevõte oleks olnud jõukohane instituudile, mitte aga üksikisikule. Kuid Kant ei tahtnud mingil juhul teemat kitsendada. Aastatepikkuseks tööks oli aga vähe võimalusi rahalist toetust saada. Valdav osa kolme aastakümne tööst ei jõudnudki trükki. Pärandiks jäi 20 000-märksõnaline kogum, mida oli veel täiendatud loodus- ja inimgeograafia regionaalterminoloogiaga üle kogu maailma. See on kindlasti unikaalne ühendkogum.¹⁰² Enam kui tosina keelela leksikon¹⁰³ oli tema lõpetamata sümfoonia.¹⁰⁴

Kantile polnud geograafiterminoloogia vaid pelk uurimistööd abistav sõnaloend, vaid osa geograafia põhiolendusest. Keskkonnateadvus ilmneb just mõistetes ning klassifitseerimises nende abil. Kohalike geograafiamõistete loomine ja siirdumine teadusarsenali on

¹⁰¹ Hägerstrand.

¹⁰² Hägerstrand.

¹⁰³ Edgar Kant. Preliminärt meddelande om den flerspråkiga geografiska ordboken. // Svensk Geografisk Årsbok. 27. 1951. Lk 159–167.

¹⁰⁴ Anne Buttimer. Edgar Kant and the modernist turn in Swedish geography. // Forskningsrapporter från Kulturgeografiska Institutionen Uppsala Universitet 110. 2000. Lk 39–61.

huvitav keelefilosoofiline probleem, mis teeb geograafias kirjeldava terminoloogia ja klassifikatsiooni palju kesksamaks kui mitmes teises teadusharus.¹⁰⁵

Edgar Kant kaotas 1960. aastail Rootsis surma tõttu tütre Maret, abikaasa Leida Helene ning sattus eriti tugeva bolševistliku laimukampaania alla. See kõik väsis ja masendas teda ning tema looming kahanes tunduvalt. Nii ei jõudnudki Kant kokku võtta oma mõtteid geograafilise keskkonna mõistelisest kujunemisest. Tema töödest avaldati viimati trükkis käsitus Sten De Geeri eelkäijatest absoluutse punktkaardi tarvitusest rahvastiku paigutuse iseloomustamisel.¹⁰⁶ Üldse ilmus Kantil Rootsis 66 suuremat artiklit, mille hulgas oli ka eestikeelseid, nagu ajakirjas Tulimuld ja koguteostes "Meie Maa" ning "Eesti Riik ja Rahvas Teises Maailmasõjas" avaldatud kirjutised.

Paljud Edgar Kanti ideed levisid jutuaajamistel, seminaridel, kursustel või kirjavahetuse kaudu. Niisiis avaldasid Kanti vaated enim mõju temaga otse suhelnud inimestele. See kõik pakkus talle rahuldust, kuigi ei täitunud ta lootus jõuda koju, vabasse Eestisse. Säilis aga kindel usk rahva tulevikku ning moraalseste ideede lõplikku võitu kaduva türannia toore jõu üle, nii nagu ta on kirjutanud nekroloogis poola geograafi Eugenjusz Romerile.¹⁰⁷

Edgar Kant ja tänapäeva teadus

Nagu tema õpetaja Johannes Gabriel Granö, oli ka Edgar Kant oma mõtete ja ideedega oma kaasaegseist mitukümmend aastat ees. Eestist tuli tal lahkuda loominguliste võimete tipul, 42aastasena, kusjuures siingi olid tal viimased viis aastat möödunud võitluses oma rahva ja selle vaimuvara päästmise eest. Uus asukohamaa Rootsi pakkus talle võimalusi ära elada ja loomingulist tööd jätkata. Nii suutis ta ka seal teadust arendada ja olla koguni uue koolkonna vaimne suunaja.

¹⁰⁵ O. Granö. Edgar Kant.

¹⁰⁶ Edgar Kant. Über die ersten absoluten Punktkarten der Bevölkerungsverteilung. Bemerkungen zur Geschichte der thematischen Kartographie. // Lund Studies in Geography. Ser. B. Human Geography 36. 1970. Lk 1–12.

¹⁰⁷ Edgar Kant. Eugenjusz Romer 3/2 1871–28/1 1954. Några minnesord. // Svensk Geografisk Årsbok. 31. Lk 204–211.

Annekteeritud Eestis tunti Edgar Kanti trükitöid ja tegevuse põhi-
 jooni vaid üldjoontes, sest nõukogulaste keelepruugis oli ta fašist ja
 paadunud geopolitiik. Eesti iseseisvuse taastamise käigus avaldasime
 kaks tööd, mida nõukogulased olid enim nuhelnud.¹⁰⁸ Kanti arendatud
 Baltoskandia-ideest ei jõudnud olude muutudes kujuneda Läänemere
 piirkonda iseloomustav geopolitiiline termin. Hiljem läks *Baltoskan-*
dia käiku hoopis üht geoloogilise arengu ajajärku iseloomustava mõis-
 tena. Pärast iseseisvuse taastamist tähistasime Tartu ülikoolis Edgar
 Kanti 90. sünniaastapäeva ning taastasime mõiste *inimgeograafia*,
 mida Kant oli kasutanud juba 1920. aastail. Aastatuhande vahetusel
 andsime välja Kanti kirjatööde kogumiku.¹⁰⁹ 2002. aastal korraldati
 Edgar Kanti 100. sünniaastapäeva puhul koguni kaks üritust: eesti-
 keelne teaduskonverents ja näitus Tartu linnamuuseumis (veebruaries)
 ning rahvusvaheline ingliskeelne konverents TÜs (augustis). Konve-
 rentsil käsitleti Edgar Kanti ja tema õpetaja J. G. Granö teaduspäran-
 dit. Lõpuks on eesti keeles ilmunud ka Kanti põhiteos “Bevölkerung
 und Lebensraum Estlands”.¹¹⁰ Nii on Kanti tegevus ja ideede põhituu-
 mik saanud uuesti tuntuks. Ka Rootsis on mitmes nüüdisaegses uuri-
 muspublikatsioonis analüüsitud Edgar Kanti panust Rootsi ja maailma
 teadusse.¹¹¹ Kant oli paljude välismaiste teadusorganisatsioonide kor-
 respondent- või auliige, tema ideedele viidatakse artiklites ja kõrgkoo-
 liõpikutes.

¹⁰⁸ **Edgar Kant.** Eesti geopolitiilisest ja geoökonomilisest asendist, eriti Venemaa
 suhtes. // Akadeemia. 1990. Lk 1229–1250; **Edgar Kant.** Eesti kuuluvus Balto-
 skandiasse. // Akadeemia. 1992. Lk 354–396.

¹⁰⁹ **Edgar Kant.** Linnad ja maastikud. Koostaja Ott Kurs. Eesti mõttelugu 28. Tartu:
 Ilmamaa, 1999. 558 lk.

¹¹⁰ **Edgar Kant.** Eesti rahvastik ja asustus. Koostaja Ott Kurs. Tartu: Ilmamaa, 2007.
 248 lk.

¹¹¹ Vt nt **Katarina Schough.** Hyperboré. Föreställningen om Sveriges plats i värld-
 en. Stockholm: Carlssons Bokförlag 2008. Lk 186–201, 220–222 jm.

Scholarly legacy of the Estonian Academician Edgar Kant

Ott Kurs,

University of Tartu Institute of Ecology and Earth Sciences

Edgar Kant (born in Tallinn on 21 February, died in Lund on 16 October 1978) was the most talented student of the Finnish scholar Johannes Gabriel Granö who laid the foundations of modern geography in Tartu University while working there in 1919–23. Kant was a student there and at several European universities in 1921–28. In 1926 he completed an extensive study on Tartu with a French summary *Tartu: Etude d'un environnement et organisme urbain*. Kant got for his MSc at Tartu University and in 1928 the Edouard Gaudy medal from the Société de Géographie Commerciale (Paris). In 1933 he completed his doctoral thesis *Problems of Environment and Population in Estonia* and defended it successfully in Tartu in the following year. On this basis Kant published his famous work *Bevölkerung und Lebensraum Estlands: Ein anthropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias* (1935). In them he treats the relations between man and environment and on the example of Estonia establishes the regularities of formation of the system of centres and their hinterlands. His further studies are devoted to finding the regularities of migration. He motivated and lays foundations to the administrative reform in Estonia and takes an active part of in social and political life. In 1936 he becomes Professor of Economic Geography at Tartu University and after that works there as Pro-Rector. In 1938 he is elected Head of the Humanities Section of the newly-founded Estonian Academy of Sciences. With the establishment of the Soviet annexation regime in Estonia, Kant is dismissed from the University. At the beginning of German occupation in 1941, he is rehabilitated and appointed temporary Rector of Tartu University. He occupies this post until September 1944 when, because of the new Soviet invasion, he is compelled to escape to Sweden. He works there at Lund University as a researcher, lecturer and professor until retirement in 1967. In Sweden he continues the geographical investigation of migration and urban system giving this contribution to the development of economic and social geography and to the perfection of the administrative system in Sweden. Introducing applying the methods of exact sciences, Kant has an essential role in the development of sc. *quantitative geography* and the Lund school of geography. The unique multilingual dictionary of geographical terms with numerous references, which he had initiated, remained unpublished. Edgar Kant was a corresponding or honorary member of a number of foreign scientific organisations, and even today he is referred to in papers dealing with the spread of geographical ideas or in higher school text-books.

Pent Nurmekunna elu ja töö

Tarmo Kulmar
TÜ usuteaduskond

16. detsembril 1906. aastal nägi Pärnumaal Saarde kihelkonnas Kilingi vallas renditalupidaja Roosmanni peres ilmavalgust poisslaps nimega Arthur. 3. detsembril 1936, veidi enne oma 30. sünnipäeva, võttis ta nimede eestistamise kampaania käigus enesele nimeks Pent Nurmekund. Selle lingvisti, orientalisti ja luuletaja keelteoskus oli sedavõrd erakordne, et temast räägitakse legende veel aastakümneid.

Raskete majandusolude tõttu algas Arthuri koolitee võrdlemisi hilja. Alles 1918. aastal läks ta Kilingi-Lavi 4-klassilisse algkooli ja lõpetas 1922. aastal Saarde 2-klassilise kõrgema algkooli. Seejärel õppis ta 1922–25 Pärnu Ühisgümnaasiumis ja 1925–28 Viljandi Maakonna Poeglaste Gümnaasiumis. Nooruki ebatavaline keelteanne ilmnes juba varakult. See otsustaski tema edasise elukäigu. Pärast ajateenistust Eesti kaitseväes läks Roosmann 1930. aastal Tartu ülikooli filosoofiateaduskonda õppima romaani-germaani filoloogiat, spetsialiseerudes indoeuroopa võrdlevale keeleteadusele. Ülikoolis õppis ta ka Idamaade keeli, muu hulgas hiina keelt juristist sinoloogi Leo Leesmendi (1902–1986) juures. Kuigi kõik eksamid olid sooritatud juba 1933. aastal, sai ta *cum laude* lõpudiplomi ja *mag. phil.* teaduskraadi tunnistuse kätte alles 5. aprillil 1935, sest seni oli puudunud nõutav lõivusumma. Arthur Roosmanni hispaaniakeelne magistritöö *Del Uso del subjuntivo en dos époses de Chrestien de Troyes: Cligés y Erec et Enide*, mis käsitleb provanssaali lugulaulu grammatilisi iseärasusi, on hoiul Tartu ülikooli teadusraamatukogus.

Stuudiumile Tartus järgnesid tänini imetlust äratavad akadeemilise hulkurluse aastad välismaa ülikoolides. 1934. aasta detsembrist 1935. aasta märtsini õppis ta Kopenhaagenis skandinaavia keeli ning eskimo ja hiina keelt, juulist septembrini 1935 kogus Põhja-Prantsusmaal kavandatava doktoriväitekirja jaoks muredetekste. Juulist septembrini 1937 õppis Pent Nurmekund Göteborgis stipendiaadina skandinaavia keeli, septembrist novembrini täiendas teadmisi taas Kopenhaagenis, kuni 1939. aasta septembrini õppis aga Berliini ja Müncheni ülikoolis

Foto 1. Artur Roosmanni (Pent Nurmekunna) üliõpilaspilet (EAA. 2100-1-10293. L 15)

saksa murdeid, uusislandi, uuskreeka, hiina, mongoli ja araabia keelt ning Teise maailmasõja alguseni Pariisis prantsuse provanssaali ja araabia murdeid, samuti hiina ja malai keelt. Kuni 1940. aasta jaanuarini oli ta sõjaraskusi trotsides uuesti Kopenhaagenis, täiendamaks end taani, vanaislandi, uusislandi ja fääri keele alal. Sunnitud pausid tekkisid vajadusest raha teenida: küll laevadel madrusena, küll siinseal pealinnades tõlgina omandatud teadmisi rakendades. Seega oli Pent Nurmekund kümmeaastaga suutnud suuremal või vähemal määral omandada olulisemad Euroopa keeled ja paljud Aasia keeled.

Paraku ei leidnud haruldane spetsialist maailmasõja oludes alalist tööd. Olnud 1940. aastal kodumaine romaani keelte stipendiaat, sai ta jaanuarist 1941 kuni märtsini 1944 töötada Tartu ülikoolis vaid õppeülesande täitjana romaani keelte alal. Saksa okupatsiooni aeg ei olnud aineliselt kerge, kuna tuli hoolt kanda ka raugastunud vanemate eest. Ent raskem aeg seisis veel ees. 1944. aasta kevadest sügiseni sõdis

Nurmekund nooremohvitserina taanduva Saksa armee Eesti väeosa-des pealetungivate Nõukogude vallutajate vastu, näidates Kirde-Eesti kaitselahingutes üles suurt vahvust. Pent Nurmekunna enda eraviisil räägitud mälestuste järgi oli teda vahetult enne viimast taganemist esitatud kõrge sõjalise aumärgi saamiseks, kuid seejärel langes ta sõjavangi. Kuni 1947. aastani oli Nurmekund mitmes Karjala ja Venemaa loodeosa stalinlikus vangilaagris. Seal leidis ta rakendust tõlgina. Nurmekund on arvanud, et see päästis teda kõige hullemast.

Vabanenuna õnnestus tal siiski ajapikku oma kutsumuse juurde naasta, kuigi karistuskohast tulnud ei olnud see hõlpus. 1947. aasta septembrist õpetas ta võõrkeeli Pärnu II Keskkoolis ja Pootsi 7-klas-silises koolis ning aastail 1952–54 ladina keelt Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) Pärnu kaugõppe konsultatsioonipunktis.

Alles 1955. aastal õnnestus Pent Nurmekunnal alustada tööd Tartu Riikliku Ülikooli võõrkeelte ja saksa keele kateedris korralise õppejõuna: õpetajana 1955–63, vanemõpetajana 1963–75, dotsendi-na 1976–85. Tänu TRÜ orientalistikakabinetis tegutsenud kolleegi Linnart Mälli vahendusele NSV Liidu juhtivate orientalistide juures atesteeriti Pent Nurmekunna *mag. phil.* kraad 1968. aastal ümber filo-loogiakandidaadi teaduskraadiks. Ka pensionipõlves tegutses Nurme-kund õppeülesande täitjana. Veel aastail 1992–94 õpetas ta äsja taasta-tud Tartu ülikooli usuteaduskonnas araabia ja pärsia keelt.

Keelemehe tänuvääraseim suurtöö oli aga Ida keelte õpetuse taasta-mine Tartu ülikoolis. 1956. aasta veebruaris avanes tal võimalus luua ülikoolis orientalistikakabinet, mille hoidja ja sisuline juhataja – amet-liku nimetusega teaduslik juhendaja – oli ta 1980. aastate alguseni. Tänapäev mäletavad tema tookordsed õpilased pilgeni täis auditooriume, kus Nurmekund 1955. aastal alustas hiina keele loenguid. 1950. aastate teisel poolel, kui “suure sõpruse” aegu Hiina Rahvavabariigi delegatsioonid Eestis käisid, kutsuti teda sageli tõlkima.

Oma keelteoskuse kohta on Pent Nurmekund 1954. aastal kaad-riankeeti kirjutanud: hästi – eesti, vene, liivi, prantsuse, inglise, sak-sa, taani, rootsi, hispaania, itaalia, norra, hiina, jidiši ja ladina keelt; nõrgalt – leedu, läti, tatari, saami, aserbaidžaaani, portugali, rumeenia, uuskreeka, jaapani, islandi, fääri ja hollandi keelt. Nimetamata olid jäänud araabia, muinaspõhja, türgi, armeenia, malai, hindi, indoneesia, afrikaansi, vanaegiptuse ja veel paljud teised Euroopa ja Aasia keeled,

Foto 2. Pent Nurmekund esinemas Tartu ülikooli aulas (1960. aastad, foto Ülle Udami erakogust)

millele nelja aastakümne jooksul lisandus hulganisti uusi. Lõplikku loetelu keeltest, mida Pent Nurmekund suuremal või vähemal määral tundis, ei ole ilmselt enam võimalik taastada. Ise rääkis Nurmekund korduvalt, et arvet ei ole ta iialgi pidanud ja keeli ei ole ta õppinud mitte rekordipüstitamise, vaid puhtlingvistilise huvi tõttu. Samuti rõhutas ta ikka, et mida rohkemate keelte algteadmised omandada, seda lihtsam on õppida uusi.

Nurmekunnal on olnud nii orientalistikakabinetis kui ka võõrkeelte ja saksa keele kateedris väga palju õpilasi. Vaid väike osa neist on saanud tuntuks. Pent Nurmekunnalt saadud ärgitus on üks põhjusi, mis suunas mujale edasi õppima ja teaduses enesele nime tegema indoloog ja tibetoloog Linnart Mälli, indoneesia keelte asjatundja Ülo Sirgu ja arabisti-iranisti Haljand Udami. Nurmekunna õpilaste sekka kuulusvad näiteks Andres Ehin, Ain Kaalep, Olaf-Mihkel Klaassen, Ott Kurs, Olav Langsepp, Ly Seppel-Ehin, Sergei Stadnikov, Jaan Tooming, Enn Veldi ja paljud teised – nimekiri tuleks väga pikk. On ka palju neid inimesi, kes ei ole olnud vahetult Nurmekunna õpilased, kuid on õppinud

orientalistikabineti Nurmekunna õpilaste juures – võtkem arvesse kas või suurt arvu Linnart Mälli ja tema õpilaste õpilasi.

Pent Nurmekunna sulest pärineb üle kolmekümne teadusliku töö, mis käsitlevad enamasti eri keelte lingvistikaprobleeme, eesti keelekorraldust ja orientalistika ajalugu. Täpse loetelu koostamine seisab veel ees, kuna mõningaid tekste oli ta oma sõnutsi välismaistele kirjasõpradele NSV Liidust avaldamiseks välja saatnud. Ta oli 1935. aastal üks Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi asutajaliikmeid. Laialdase kirjavahetuse tõttu ei olnud Nurmekunna nimi Nõukogude ajalgi ka kaugete maade keeleteadlastele tundmatu. Viimastel eluaastatel pärjati Nurmekunna elutööd mitme keeleauhinnaga. Üks Eesti keeleauhindu kannab ka tema enda nime. Mõnikord tõlkis ta luulet ja oli ise andekas luuletaja. Aeg-ajalt avaldati ajakirjanduses tema mulgimurdelist luulet, ta ise on seda tõlkinud koguni rumeenia keelde! 1996. aastal ilmus Nurmekunna luulekogu “Kõllanõmme”.

Ta kuulus vilistlasena akadeemilisse intiimorganisatsiooni EÜS Veljesto. Pent Nurmekund suri 28. detsembril 1996. aastal, olles hiljuti tähistanud oma 90 aasta juubelit.

Tõelisi polüglotte ei tunta maailmas kuigi palju. Eesti rahvas võib olla uhke, et tema seas on olnud üks selliseid.

Kasutatud allikad ja artiklid

Pent Nurmekunna isiklik toimik Tartu Riikliku Ülikooli kaadrioriskonnas. 1981.

Tarmo Kulmar, Linnart Mäll. Pent Nurmekund 75. Kümnevõistleja humanitaarias. // Keel ja Kirjandus. 1981. 12. Lk 756–758.

Tarmo Kulmar. Eesti keeleteaduse elav legend. // Keel ja Kirjandus. 1995. 11. Lk 733–735.

Lisa 1. Pent Nurmekunna teadustöid.

Arthur Roosmann. Del Uso del subjuntivo en dos époses de Chrestien de Troyes: Cligés y Erec et Enide. Magistratöö. Tartu Ülikool, 1933 (Käikiri TÜ Teadusraamatukogus).

- Om Kihnu. Bidrag till öns historia inder svensktiden samt en förmodan om namnets möjliga härledning. // Svio-Estonica. Tartu, 1937. Lk 174–198.
- Übersicht über die estnische Sprachforschung. // Ungarische Jahrbücher XVIII. 1938. Lk 39–46.
- Tjódrikid Eesti. Eitt stutt yvirlit. // Vardin. XVIII. 1938. Lk 93–107, 216–225.
- Ühest etümoloogiast. // Eesti Keel. 1939. ½. Lk 41–47.
- Taani-eesti lisanastik koos lühikese ülevaatega taani häälikuõpetusest. // P. Wieselgren, P. Ariste, G. Suits. Rootsi-eesti sõnastik. Tartu, 1939–1940. Lk 909–962.
- Lisamärkusi sõnast *amē* eL ja Alutaguse murdeis. // Eesti Keel. 1940. ¾. Lk 113–118.
- Sõna *sada* päritolust. // Emakeele Seltsi Aastaraamat. IV. Tallinn, 1959. Lk 173–183.
- Hiina kirja reformist. // Keel ja Kirjandus. 1958. 4/5. Lk 313–316.
- Hiina pärisnimede kirjutamine ladinatähelises kirjaviisis. // Keel ja Kirjandus. 1960. 6. Lk 351–355 (kaasautor T. Kaalep).
- Mõnda Jakob Tammest. // Keel ja Kirjandus. 1961. 1. Lk 47–48.
- Miks *Rabindranath Tagore*? // Keel ja Kirjandus. 1961. 10. Lk 629.
- India ja araabia pärisnimede õigekeelsusest. // Emakeele Seltsi Aastaraamat. IX. Tallinn, 1963. Lk 54–62.
- Prantsuse abiverbi *avoir* ning *savoir* futuurumist ja konditsionaalist. // TRÜ Toimetised. 149. Tartu, 1964. Lk 63–83.
- Prantsuse endise provintsi Normandie ja tema elanike nimetuse päritolust ning arengust. // Töid romaani ja germaani filoloogia alalt. II. TRÜ Toimetised. 216. Tartu, 1968. Lk 68–69.
- Veidi omadussõnalisest täiendist. // Emakeele Seltsi Aastaraamat. XIII. Tallinn, 1968. Lk 221–224.
- Краткий очерк истории востоковедения в Тартуском университете. // Тöid orientalistika alalt. I. TRÜ Toimetised. 201. Tartu, 1968. Lk 5–15.
- Die Anfangsgründe der estnischen Afrikanistik. // Wort und Religion. Ernst Dammann zum 65. Geburtstag. Stuttgart, 1969. Lk 139–142.
- Об одном рукописном турецком словаре. // Советская тюркология. 1973. 1. С. 112–116.

- Труды Б. Бергмана по калмыковедению. // Ученые записки Калмыцкого научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Выпуск XI, серия филологическая. Элиста, 1973. С. 187–191.
- Китаеведение в Тартуском университете. // *Tõid orientalistika alalt*. II. TRÜ Toimetised, 313. Tartu, 1973. Lk 478–495.
- Los estudios orientales en la universidad Tartu. // *Studia orientalia et antiqua*. I. TRÜ Toimetised. 339. Tartu, 1974. Lk 3–12.
- О транслитерации санскритских слов в ранних буддийских переводах на китайский язык. // *Центральная Азия в кушанскую эпоху*. Т. II. Москва, 1975. С. 217–218.
- Romanistika Tartu Ülikoolis. // *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*. I. Tartu, 1975. Lk 168–175.
- К истории эстонской африканистики. // *Tõid orientalistika alalt*. III. TRÜ Toimetised. 392. Tartu, 1976. Lk 3–24.
- На пороге эстонской алтаистики. // *Советская тюркология*. 1976. 3. Lk 114–119.
- Ausgewählte Kapitel der dunganischen Sprachgeschichte. // *Tõid orientalistika alalt*. V. TRÜ Toimetised. 507. Tartu, 1979. Lk 5–21.
- Keelekorralduse avar haare. (Rets.: Language planning and the building of a national language. Manila, 1977). // *Keel ja Kirjandus*. 1981. 4. Lk 246–248 (Kaasautor: A. Valmet).

Lisa 2. Valikuline bibliograafialoend Eesti ajakirjanduses 1974–1988 ilmunud kirjutistest Pent Nurmekunna tegevuse kohta TRÜ orientalistikakabinetis.

- Kulmar, Tarmo.** Eksootiline, kuid lähedane. // *Edasi*. 13.11.1974.
- Kilgas, R.** 20 aastat TRÜ orientalistikakabinetti. // *Tartu Riiklik Ülikool*. 14.02.1975.
- Nurmekund, Pent.** Osavõtjana Austraalia ning Okeania uurimisele pühendatud üleliidulisel teaduslikul konverentsil. // *Tartu Riiklik Ülikool*. 21.02.1975.
- Teder, E.** Tartu orientalistidel külas. // *Kodumaa*. 9.04.1975.
- Nurmekund, Pent.** 7. üleliidulisel türkoloogialasel konverentsil. // *Tartu Riiklik Ülikool*. 27.06.1975.

- Kulmar, Tarmo.** Uus õppeaasta orientalistikakabinetis. // Tartu Riiklik Ülikool. 3.10.1975.
- Metsaots, K.** Orientalistid TRÜ aulas. // Edasi. 13.11.1975.
- Murti, K.** Ühe konverentsi kroonika. // Tartu Riiklik Ülikool. 21.11.1975.
- Kulmar, Tarmo.** Uus õppeaasta orientalistikakabinetis. // Tartu Riiklik Ülikool. 1.10.1976.
- Nurmekund, Pent.** Armeenia poeedi prisma. // Tartu Riiklik Ülikool. 22.10.1976.
- Raudna, Priit.** India keeli õppima. // Tartu Riiklik Ülikool. 9.09.1977.
- /Autorita/. Usbekkide juures oksokol'iks. // Edasi. 25.04.1979.
- Nurmekund, Pent.** NSVL TA Aafrikainstituudi juubelikonverentsil. // Tartu Riiklik Ülikool. 5.11.1979.
- /Autorita/. Orientalistid. /Intervjuu Pent Nurmekunnaga. Ingvar Luhaääre fotod./ // Sirp ja Vasar. 15.02.1980. Lk 5.
- Rihvk, Reet.** Töö on olnud viljakas. // Kodumaa. 11.02.1981.
- Priimägi, Linnar.** Idaurijate kollokvium. // Edasi. 20.02.1981.
- Kulmar, Tarmo.** Milleks meile orientalistika? // Sirp ja Vasar. 17.04.1981.
- Kulmar, Tarmo.** Huvi kasvab. // Edasi. 10.12.1981.
- Metsaots, Karl.** Pent Nurmekund ja keerulised keeled. // Edasi. 16.12.1981.
- Nurmekund, Pent.** Suhetest Kesk-Aasia vennasvabariikide orientalistidega. // Tartu Riiklik Ülikool. 2.12.1983.
- Kulmar, Tarmo.** Ülikoolil on Ida keelte kabinet (Intervjuu Linnart Mälliga). // Edasi. 7.03.1984.
- [Autorita] Moskva filmimehed TRÜ-s [dokumentaalvõtted P. Nurmekunnast]. // Tartu Riiklik Ülikool. 14.12.1984.
- Kasemets, Juhan.** Kas võõrad kultuurid ongi võõrad kultuurid? [Intervjuu Linnart Mälliga]. // Tartu Riiklik Ülikool. 1.09.1986.
- Ints, Harri.** Vägivald maailma suunas. // Tartu Riiklik Ülikool. 19.12.1986.
- Kulmar, Tarmo.** Väsimatu töömees. // Tartu Riiklik Ülikool. 19.12.1986.
- Unt, Jaan.** Keeletark. // Edasi. 20.12.1986.
- Priimägi, Linnar.** Kreoolkeeled [Intervjuu Pent Nurmekunnaga]. // Edasi. 9.01.1988.
- Nurmekund, Pent.** Swahili ("suahüli"). // Edasi. 7.05.1988.

Pent Nurmekund's life and work

Tarmo Kulmar, University of Tartu Faculty of Theology

The polyglot Arthur Roosmann, the Estonian name from 1936 Pent Nurmekund, was born in the County of Pärnu, the Saarde parish, the Kilingi rural municipality, to the family of a tenant farmer on 16 December 1906 and died in Tartu on 28 December 1996. Because of economic difficulties he went to school only in 1918 studying in some local primary schools and in secondary schools of Viljandi and Pärnu. In 1930 he began to study Germanic and Romance languages at the University of Tartu specializing in the comparative linguistics of Indo-European languages. His MA thesis written in Spanish (1935) dealt with the grammatical peculiarities of Provence epics. The following years until World War 2 were devoted to studying world languages in several European universities, between the periods of university studies he worked as a sailor and an interpreter to earn subsistence money. By the end of this period Nurmekund had learnt more or less all the bigger European languages and many Asian languages.

During the German occupation of Estonia in 1941-1944 Nurmekund worked as a part-time lecturer at the University of Tartu. In the spring of 1944 he was a corporal in the German army, he was imprisoned and until 1947 he was in several Stalinist prison camps where he was saved thanks to his work as an interpreter.

When he was released, it was difficult to find work. As a rare specialist he taught foreign languages at schools and also in the Pärnu consultation centre of distant learning of the University of Tartu (1952-1954). In 1955-1963 he was a teacher of the German language at Tartu State University, in 1963-1975 a senior lecturer and in 1976-1985 a docent. Thanks to the assistance of his colleague Linnar Mäll in relations with the leading specialists of oriental languages of the Soviet Union Nurmekund's degree mag.phil was recognized as the degree of Candidate of Philology in 1968.

It was Pent Nurmekund's major merit to restore teaching of Oriental languages at the University of Tartu. In 1935 Nurmekund had been one of the founder members of the Academic Oriental Society. In 1956 the Centre of oriental Languages was established at the university, Nurmekund being its leader until the beginning of the 1980s. Many of his numerous students continued later teaching oriental languages at the centre and the Department of Foreign Languages.

Nurmekund could not tell the overall number of languages which he had mastered. He has written more than thirty scientific papers devoted mainly to the linguistic problems of different languages. In Estonia a special prize named after Nurmekund is awarded for outstanding language studies and research.

Pent Nurmekund ja uuskreeka keel

Kaarina Rein
TÜ keelekeskus

Pent Nurmekund oli väga paljude keelte puhul esimene, kes neid Eestis oskas või õpetas. Antud artikli eesmärk on uurida Pent Nurmekunna kohta uuskreeka keele ja kultuuri tundja ning propageerijana Eestis. Kõigepealt kerkib küsimus, kas Pent Nurmekund oli ka uuskreeka keele puhul esimene, kes seda siinmail valdas ja õpetas? Edasi oleks huvitav teada, mil määral ta uuskreeka keelt valdas ning kellelt ja kus ta seda õppis? Kas ta oli selleski vallas iseõppija nagu paljude teiste keelte puhul? Teiselt poolt on põhiküsimus, kas Pent Nurmekund oli Eestis ka uuskreeka keele puhul aluspõhi, kellelt õppis vastava valdkonnaga tegelev noorem generatsioon. Küsimuse mõlema osaga seonduvalt tuleks vaadelda teisigi selle keelega tegelenud isikuid siinmail nii enne kui pärast Pent Nurmekunda.

Eestiga seotud isikute kontaktid Kreekaga 19. sajandil

Valgustusajastu Euroopas tõi endaga kaasa huvi õppida reisimise ja reisikirjelduste kaudu tundma võõraid maid ja rahvaid. 18. sajandil soojenesid suhted Lääne-Euroopa ja Lähis-Ida vahel. Kreeka, Väike-Aasia, Süüria ja Egiptus muutusid populaarseteks reisisihtideks nii diplomaatidele, õpetlastele kui ka kaupmeestele; huvi ei tundud mitte ainult antiigipärandi, vaid ka kohalike kommete vastu.¹ Üks esimesi ja olulisemaid uuskreeka rahvakultuurist vaimustujaid, selle tutvustajaid ja propageerijaid Euroopas oli Tallinnas sündinud vabahärra Otto Magnus von Stackelberg (1786/87²–1837), kes reisis Kreekas ja Väike-Aasias aastatel 1810–1814. Lapsest saadik tundis ta huvi maalimise vastu ning ehkki perekond oli talle kavandanud diplomaadikarjääri, otsustas

¹ Gerhart Rodenwaldt. Otto Magnus von Stackelberg. Der Entdecker der griechischen Landschaft. 1786–1837. München, Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1957. S. 8–9.

² Andmed O. M. v. Stackelbergi sünniaasta kohta on lahknevad.

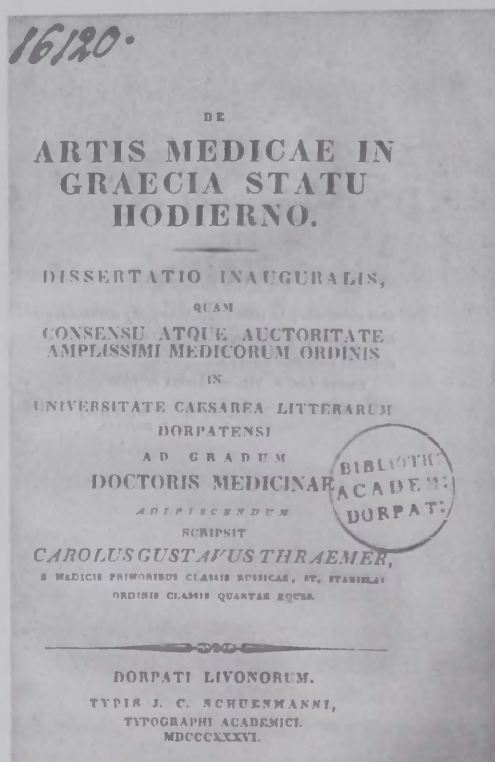

Foto 1. Carl Gustav Thrämeri doktoriväitekirja tiitelleht (TÜR).

Stackelberg siiski kunstile pühenduda.³ Kreekas veedetud seiklusrohked aastad mõjutasid oluliselt tema edasist elu ja tegevust. Nimelt tutvus muu Euroopa tema joonistuste kaudu nii Hellase antiikmälestistega – Stackelberg osales arheoloogilistel väljakaevamistel joonistajana – kui ka Kreeka maastike ning kreeklaste tavade ja rahvariietega,⁴ seega kujundas just Stackelberg Goethe ajastu pildi Kreekast.⁵ On teada, et

³ Rodenwaldt. S. 16.

⁴ Tema Kreeka reisi järel ilmunud tööde kohta vt: Natalie v. Stackelberg. Otto Magnus von Stackelberg. Schilderung seines Lebens und seiner Reisen in Italien und Griechenland. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1882. S. 398-407.

⁵ Richard Bechtle. Wege nach Hellas. Studien zum Griechenlandbild deutscher Reisender. Eßlingen: Bechtle Verlag, 1959. S. 24.

peale oma emakeele saksa keele rääkis Stackelberg ja pidas kirjavahetust prantsuse, vene, inglise, itaalia ning uuskreeka keeles.⁶

Tartu ülikooliga seotud inimeste puhul võib vanimaks uueaegse Kreeka käsitluseks pidada 1836. aastal trükki jõudnud Carl Gustav Thrämeri (1799?–1854) arstiteaduslikku doktoriväitekirja „De artis medicae in Graecia statu hodierno” (“Meditsiinist Kreekas praeguse seisuga”). Autor viibis pärast meditsiiniõpinguid Tartu ülikoolis Kreekas Porose saarel, töötades seal aastatel 1828–33 Vene impeeriumi sõjalaevastiku arstina.⁷ Ajalooliselt olid 1820. ja 1830. aastad kreeklaste jaoks äärmiselt tähtsad, sest sel ajal otsustati nende riigi saatus: 1821. aasta 25. märtsil algas kreeklaste ülestõus Türgi ülemvõimu vastu ning ka C. G. Thrämeri kohalolek oli seotud Venemaa sõjalise toetusega Kreeka vabadusvõitlusele. Tema doktoritöö on meditsiinitopograafiline uurimus, mis ajaloosündmuste ja kohalike tavade tutvustamise taustal annab ülevaate kreeklaste rahvameditsiinist, toitumisharjumustest, kroonilistest haigustest, eelarvamustest ja umbusust professionaalsete arstide suhtes, viimaste vähesusest ning ka Türgi mõjudest Kreekas meditsiini ja hügieeni vallas. C. G. Thrämeri uuskreeka keele oskusest annavad tunnistust kreekakeelsed tsitaadid tema väitekirjas.⁸

Pärast iseseisva Kreeka riigi loomist muutusid Tartu ülikooli klassikalise filoloogia eriala õppejõudude reisirid Kreekasse 19. sajandil üsna sagedaseks nähtuseks. Reiside siht oli tavaliselt tutvumine antiikkultuuriga või erialase kirjandusega. 1840. aastate algusest kuni 20. sajandi esimese pooleni võib Kreekasse reisinute hulgas nimetada näiteks järgmisi klassikalise filoloogia õppejõude: Ludolf Eduard Stephani (1816–1887), Ludwig Georg Franz Friedrich Schwabe (1835–1908), Georg Loeschcke (1852–1915), Heinrich Alexander Pridik (1864–1936), Aleksandr Nikitski (1859–1921), Grigori Tsereteli (1870–1938)⁹ ja Pärtel Haliste

⁶ Rodenwaldt. S. 15.

⁷ Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearbeitet von Arnold Hasselblatt und Dr. Georg Otto. Dorpat: Verlag von C. Mattiesen, 1889. S. 94.

⁸ Carl Gustav Thraemer. De artis medicae in Graecia statu hodierno. Diss. Dorpat, 1836.

⁹ Epp Tamm, Hain Tankler. Klassische Philologen an der Universität Tartu und ihre Kontakte zu St. Petersburg. // Hyperboreus 10.1-2. 2004. S. 32–49.

Foto 2. TÜ professor Ernst Kieckers (TÜR, F. 78 fo norm 17-108).

(1890–1944).¹⁰ Mõned selle valdkonnaga seotud isikud jäid kas teadusliku uurimise või kutsetöö pärast Kreekasse pikemaks perioodiks, mistõttu võib nende puhul eeldada uuskreeka keele oskamist.

Tõenäoliselt esimene Eesti alalt pärit käsitus uuskreeka keele kohta on Ferdinand Johann Wiedemanni 1852. a trükitud raamat “Mõned tähelepanekud uuskreeka keele kohta ja selle keele seostest vanakreeka keele ja romaani keeltega”. Autor väidab oma teoses, et uuskreeka keel erineb vanakreeka keelest rohkem kui itaalia keel ladinakeelest.¹¹ Tema hinnangul pole selgust, millal selline nähtus nagu uuskreeka keel ilmsiks tuli, kuna see keel eksisteeris kaua vaid suu-

¹⁰ **Ivo Volt.** Pärtel Haliste (1890–1944): esimene eestlasest klassikalise filoloogia õppejõud. // Morgensterni Seltsi toimetised. I. Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis = Duo saecula philologiae classicae in Estonia. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003. Lk 82–84.

¹¹ **Ferdinand Johann Wiedemann.** Einige Bemerkungen über das Neugriechische und sein Verhältniss zum Algriechischen und zu den romanischen Sprachen. Reval: Lindfors Erben: 1852. S. 25.

lisel kujul. Esimene uuskreekakeelne tekst pärineb Wiedemanni andmetel 12. sajandist.¹²

Õpilane ja õpetaja: Ernst Kieckers ning Albert Thumb

Vihje esimestele võimalikele uuskreeka keele loengutele Tartu ülikoolis võib leida Pent Nurmekunna mälestustest, mille on lindistanud ja kirja pannud Hillar Palamets. Nendes autobiograafilistes meenutustes ütleb Pent Nurmekund, et alustas uuskreeka keele õppimist Tartu ülikoolis väljapaistva keeleteadlase professor Ernst Kieckersi juhendusel.¹³

Siinkohal võib mainida, et Pent Nurmekunna õpilastest on räägitud ja kirjutatud palju, kuid Pent Nurmekunna õpetajate kohta on materjali paraku vähe: leida võib vaid üksikuid vihjeid Pent Nurmekunna enda mälestustest. Ometi oleks see omaette huvitav uurimisteema. Oma autobiograafias on Nurmekund maininud, et tema peamine õppejõud Tartu ülikoolis oli indoeuroopa võrdleva ajaloolise grammatika spetsialist ja indoeuroopa keeleteaduse korraline professor Ernst Kieckers.¹⁴

Ernst Kieckers (1882–1938) oli Tartu ülikoolis indoeuroopa keeleteaduse professor aastatel 1921–1938. Ühtlasi peeti teda 1920. ja 1930. aastatel üheks väljapaistvamaks professoriks Tartu ülikoolis nii germaani, romaani kui ka klassikalise filoloogia vallas.¹⁵ Ernst Kieckers oli õppinud Marburgi, Bonni, Müncheni ja Berliini ülikoolis, osaledes seal oma aja kuulsamate keeleteadlaste loengutel.¹⁶ Et valgustada E. Kieckersi tausta, tuleks mainida ka tema õpetajaid. Nende kohta arvas ta ise, et võlgneb tänu ennekõike professor Justile ja Albert Thumbile.

¹² Wiedemann. S. 13, 19.

¹³ Pent Nurmekund. Minu elukoolid – minu ülikoolid. Meenutusi pikalt eluteelt. Helilintidelt kirja pannud ja kaante vahele toimetanud Hillar Palamets [Avaldamata masinkirjas käsikiri TÜAM ja TÜR kogudes]. Tartu, 1990. Lk 37; Pent Nurmekund. Ühe miljonäri lugu. Nurmekunna-nimelise Germanistika Sihtasutuse mälestus- ja tänuraamat. Rakvere: VR Kirjastus, 2003. Lk 40.

¹⁴ Nurmekund, 1990. Lk 18; Nurmekund, 2003. Lk 23.

¹⁵ Karl Siilivask, Hillar Palamets. Tartu Ülikooli ajalugu III. 1918–1982. Tallinn: Eesti Raamat, 1982. Lk 104.

¹⁶ Alo Raun. Prof. Ernst Kieckers. // Eesti keel: Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri. 1938. Nr 6. Lk 161.

On märkimisväärne, et Albert Thumb oli eelkõige tuntud kui uuskreeka keele spetsialist.

Keeleteadlane ja neogretsist Albert Thumb (1865–1915) kaitses oma doktoritöö võrdleva keeleteaduse ja klassikalise filoloogia alal 1888. aastal Freiburgis Breisgau. 1889. aastal suundus ta Berliini Idakeelte Seminari uuskreeka keelt õppima, sama aasta lõpuveerandil sõitis Thumb oma esimesele õppereisile Kreekasse, et eelkõige süvendada ja täiendada oma keeleteadmisi. Nende õpingute tulemused mõjutasid tema tähtsaima teose „Uuskreeka rahvakeele käsiraamat” („Handbuch der Neugriechischen Volkssprache”) valmimist ning samuti tema habilitatsioonitööd „Lisandusi uuskreeka dialektoloogiale” („Beiträge zur neugriechischen Dialektkunde”), mille ta kirjutas Saksamaale naasnuna 1890. aastal; töö kaitsmine leidis aset järgmisel aastal.¹⁷ Uuskreeka keelest saigi A. Thumbi peamine uurimisvaldkond, kus ta tegi oma peamised teaduslikud avastused, selles vallas võib teda ka pioneeriks pidada.¹⁸ Tema 1895. aastal ilmunud „Uuskreeka rahvakeele käsiraamat” on olemas ka Tartu ülikooli raamatukogus. Raamat annab kõigepealt ülevaate varem ilmunud käsitlustest uuskreeka keele kohta: neid oli tolele ajaks ilmunud üsna vähe. Raamat käsitleb mõistagi uuskreeka keele grammatikat (lk 1–124), peale selle võib sealt leida ulatusliku valiku uuskreekakeelseid tekste, mis annavad antoloogialaadse läbilõike uuskreeka kirjandusest: muu hulgas leidub seal kreeka folkloori rahvalaulude ning -juttude vormis, samuti on hõlmatud mõistatused ja vanasõnad (lk 127–156). Uuskreeka kirjandus oli selleks ajaks veel noor nähtus, A. Thumbi raamatus on ära toodud ka läbilõike 18. ja 19. sajandi Kreeka luuletajate ja proosakirjanike loomingust (lk 157–183) ning näited kreeka eri murrete kohta (lk 184–194).¹⁹ Käsiraamatus on toodud uuskreeka-saksa sõnastik tekstide tõlkimiseks (lk 195–239). On põhjust arvata, et Pent Nurmekund kasutas just seda raamatut oma uuskreeka keele loengutel Tartu ülikoolis.

¹⁷ http://de.wikipedia.org/wiki/Albert_Thumb (09.12.2008).

¹⁸ Vt: K.-H. Best; B. Kotrasch. Albert Thumb (1865–1915). // Glottometrics. 2005. Nr 9. P. 82–84 ja veebilehekülge <http://www.indogermanistik.uni-freiburg.de/history.html> (09.12.2008).

¹⁹ Albert Thumb. Handbuch der Neugriechischen Volkssprache: Grammatik, Texte, Glossar. Strassburg: Trübner, 1895.

Võtame uuesti vaatluse alla Albert Thumbi õpilase Ernst Kieckersi. Õpetaja mõju õpilasele näitab seegi, et just Albert Thumb soovitas Ernst Kieckersile tolle doktoritöö teema – „Lokaalsed erinevused Kreeta murde puhul” („Die lokale Verschiedenheiten im Dialekte Kretas”).²⁰ Töö käsitleb erinevusi Kreeta murdes eri Kreeta linnade ja asulate kaupa. E. Kieckers kaitses oma doktoritöö, mis on pühendatud Albert Thumbile, 1907. aastal Marburgis ning habiliterus 1910. aastal Freiburgis väitekirjaga „Verbi asukohast kreeka keeles ja sugulaskeeltes” („Die Stellung des Verbs im Griechischen und in den verwandten Sprachen”). Samal aastal oli ilmunud tema uurimus „Koinnee tungimisest Kreetale” („Das Eindringen der *Koinῆ* in Kreta”). Nii mõnigi tema edaspidine uurimus tegeles süntaksiga ja mitte ainult kreeka keele omaga, vaid indoeuroopa keelte süntaksiga laiemalt.²¹ On üsna tõenäoline, et Ernst Kieckers jagas mingil määral ka oma õpetaja vaimustust uskreeka keele suhtes.

1912. aastast töötas Ernst Kieckers Müncheni ülikoolis, 1921. aastal sai temast Tartu ülikooli korraline professor. Tema Tartu-periood kestis kuni 1938. aastani – samal aastal Ernst Kieckers ka suri – ning oli teadustöö ja monograafiate poolest viljakas, muu hulgas käsitles Kieckers ka eesti keele küsimusi. Eriti produktiivne oli Ernst Kieckersi Tartu-ajajärk õppe- ja käsiraamatute poolest.²² Temalt ilmus neli köidet „Kreeka keele ajaloolist grammatikat,”²³ „Võrdlev gooti keele grammatika,”²⁴ maailma keeli käsitlev „Maailma keeletüved,”²⁵ kus on antud ülevaade kõigist maailmas teadaolevatest keelkondadest indogermaani keeltest indiaani keelten. Iga keele puhul on ära toodud

²⁰ Ernst Kieckers. Die lokale Verschiedenheiten im Dialekte Kretas. Marburg: Friedrich's Universitäts-Buchdruckerei, 1908.

²¹ Raun. Lk 161.

²² Raun. Lk 162.

²³ Ilmunud kirjastuses Walter de Gruyter (Berlin, Leipzig) sarjas Sammlung Götschen: nr-d 117, 118, 924 ja 925: Ernst Kieckers. Historische griechische Grammatik. 1, Lautlehre (1925); Ernst Kieckers. Historische griechische Grammatik. 2, Formenlehre. (1926); Ernst Kieckers. Historische griechische Grammatik. 3, Syntax. 1. Lehre von der Kongruenz, vom Nomen, Pronomen und von den Präpositionen (1926); Ernst Kieckers. Historische griechische Grammatik. 4, Syntax. 2. Lehre vom Verbum, von den Satzarten, den Partikeln und von der Wortstellung (1926).

²⁴ Ernst Kieckers. Handbuch der vergleichenden gotischen Grammatik. München: Max Hueber, 1928.

²⁵ Ernst Kieckers. Die Sprachstämme der Erde. Heidelberg: Winter, 1931.

paikkond, kus seda räägitakse, selles keeles ette tulevad murded ning eraldi on toodud sarnased tüved ühes keelkonnas ja millisel kujul leiduvad need tüved eri keeltes. Peale selle andis Ernst Kieckers Tartus välja "Ladina keele ajaloolise grammatika,"²⁶ esimese osa "Sissejuhatausest indogermaani keeleteadusesse"²⁷ ja tema viimaseks tööks jäi "Vanainglise keele grammatika".²⁸ E. Kieckersi hooleks oli ka Albert Thumbi "Kreeka dialektide käsiraamatu" teise, täiendatud trüki toimetamine.²⁹

Juba publikatsioonide loetelu tõendas, et Ernst Kieckers oli polüglott, nagu ka tema õpilane Pent Nurmekund. Ernst Kieckersi häämatavast keelteoskusest annavad tunnistust tema Tartu ülikoolis loetud kursused. Lisaks indoeuroopa keeleteaduse pidas ta loenguid klassikalise, slaavi, romaani ja germaani filoloogia alal. On väidetud, et polnudki keelt, mille kohta E. Kieckers poleks olnud võimeline loenguid pidama.³⁰ See on küll ilmselt liialdus, aga muu hulgas õpetas ta Tartu ülikoolis Euroopa keeltest näiteks vanaprovaansi, gooti, leedu, serbohorvaadi, vanabulgaaria ja albaania keelt,³¹ mujal maailmas kõnelduist näiteks pärsia, kopti, hiina ja samoa keelt³² ning mitut india keelt.³³

Pent Nurmekund väidab oma autobiograafias, et temast sai Tartu ülikoolis Ernst Kieckersi jünger, ning ta oli Kieckersi loengutes sageli ainus tudeng.³⁴ Oma õppejõududest pidas Pent Nurmekund just Ernst Kieckersit kõige targemaks.³⁵ Ei ole põhjust kahelda, et viimane oli Pent Nurmekunnale nii keelte õppimise kui ka hilisema õpetamise puhul kindlasti suur eeskuju, sealhulgas uuskreeka keele vallas.

²⁶ **Ernst Kieckers.** Historische lateinische Grammatik mit Berücksichtigung des Vulgärlateins und der romanischen Sprachen. T. 1, Lautlehre. München: Huebe, 1930; **Ernst Kieckers.** Historische lateinische Grammatik mit Berücksichtigung des Vulgärlateins und der romanischen Sprachen. T. 2, Formenlehre. München: Hueber, 1931.

²⁷ Alo Rauni andmed: „Einführung in die indogermanische Sprachwissenschaft. Erster Band. Lautlehre.” (1933)

²⁸ **Ernst Kieckers.** Altenglische Grammatik. München: Hueber, 1935.

²⁹ **Raun.** Lk 162.

³⁰ **Raun.** Lk 163.

³¹ Eesti Ajalooarhiiv (EAA). 2100-2-327 ja EAA. 2100-2b-34.

³² **Raun.** Lk 163.

³³ **Nurmekund,** 1990. Lk 32; **Nurmekund,** 2003. Lk 36.

³⁴ **Pent Nurmekund.** Polüglott. Vahendanud Trivimi Velliste. // Sirp ja Vasar. 19. 12. 1986. Lk 12.

³⁵ **Nurmekund,** 2003. Lk 80.

Eelöeldust ilmneb, et uuskreeka keele õpetamise vallas moodustus kolmest mehest koosnev ahel. Selle esimene lüli oli uuskreeka keele uurimisele pühendunud Albert Thumb, teine lüli Albert Thumbi õpilane Ernst Kieckers ja kolmas viimase õpilane Pent Nurmekund.

Pent Nurmekunna kreeka keele õppimise ja õpetamise tee

Kreeka keele puhul mainib Pent Nurmekund oma autobiograafias esimesena seda, et vanakreeka keelt õppis ta fakultatiivselt Viljandi Maakonna Poeglaste Gümnaasiumis,³⁶ kus ta käis aastatel 1925–28. Hiljem Tartu ülikoolis õppides kuulas ta teoloogiaüliõpilastele mõeldud loenguid, aga Uue Testamendi ja kreeka keele eksegeesi eksam jäi sooritamata, mida ta hiljem väga kahetses. Küll aga andis ta juba ülikooli päevil kreeka keele eratunde.³⁷ Pent Nurmekunna Tartu ülikooli õpinguraamatust nähtub, et ta on õiendanud eksami järgmistes Ernst Kieckersi loetud ainetes, mis puudutavad kreeka keelt: kreeka dialektid 1933. a, kreeka inskripsioonid 1934. a ja Kreeka inskripsioonid 1934. a.³⁸

Oma autobiograafias on Pent Nurmekund maininud, et alustas ka uuskreeka keele õppimist Tartus professor E. Kieckersi juures,³⁹ kuid kummalisel kombel ei kajastu see fakt mingil kombel Eesti Ajalooarhiivi dokumentatsioonis – ei Pent Nurmekunna Tartu ülikooli õpinguraamatus⁴⁰ ega E. Kieckersi kahes isikutoimikus.⁴¹ Küll aga näitab P. Nurmekunna õpinguraamat, et E. Kieckersi juhendusel on ta õppinud teisi Balkani poolsaarel kõneldavaid või kõneldud keeli: albaania, vanabulgaaria ja serbohorvaadi keelt. Pent Nurmekund mainib oma autobiograafias, et E. Kieckersi juures omandatud uuskreeka keele teadmistest jäi väheseks,⁴² samas muude keelte puhul on ta väitnud, et Tartus Kieckersi juures omandatud pagasiga oli ta

³⁶ Nurmekund, 1990. Lk 9; Nurmekund, 2003. Lk 14.

³⁷ Nurmekund, 1990. Lk 16; Nurmekund, 2003. Lk 20–21.

³⁸ EAA. 2100-1-10293.

³⁹ Nurmekund, 1990. Lk 37; Nurmekund, 2003. Lk 40.

⁴⁰ EAA. 2100-1-10293.

⁴¹ EAA. 2100-2-327 ja EAA. 2100-2b-34.

⁴² Nurmekund, 1990. Lk 37; Nurmekund, 2003. Lk 40.

välismaa ülikoolides alati esimene või esimeste hulgas.⁴³ Seega võib oletada, et uuskreeka keel oli E. Kieckersil vaid üks teema, mida käsitleti mõnes kreeka keelt käsitlevas loengus ning uuskreeka keelt puudutati üsna lühidalt ega keskendunud sellele. Teise võimalusena võiks eeldada, et E. Kieckers andis P. Nurmekunnale selles vallas eratunde, kuid sel juhul oleks arusaamatu, miks saadud teadmised kesisteks jäid.

Pent Nurmekunna uuskreeka keele õpingud jätkusid 1938. aasta kevadsemestril Müncheni ülikoolis. Saksamaal täiendas ta end kogu 1937/38. õppeaasta vältel Alexander von Humboldti stipendiumi toel, sügissemestril Berliinis ja kevadsemestril Münchenis.⁴⁴ Nurmekund pajatab oma autobiograafias, et München meeldis talle hoopis rohkem kui Berliin, sest toit oli seal odavam ja õlu maitsvam.

Oma õpingute kohta Müncheni ülikoolis on ta jutustanud järgmist: *Ülikoolis õppisin araabikat, lugedes araabia keeles "1001 ööd". Veel kuulasin loenguid lõuna-saksa murretest ja uuskreeka keelest. Uuskreeka keele õppimist olin alustanud Tartu professor Kieckersi juures, aga sellest jäi väheseks. Münchenis sain selle keele kätte, sest lektor kutsus loengutele ka ehtsaid kreeklasi. Õppisin pähe hulga uuskreeka distihhone ja mõned neist on mul praeguseni meeles. Tõlkisin neist mõned. Siinkohal üks:*

„Kui armastad mind südamest, siis anna märku sest, ringtantsukeerus hõljudes mul suru käekest.”

*Mõned uuskreeka luuletused panin ümber ka saksa keelde. Minu meelest on uuskreeka keel palju ilusam kui vanakreeka, seda eelkõige häälduse poolest.*⁴⁵ Ühtlasi on Nurmekund pajatanud veel sellest, et Münchenis oli tal mitu rumeenlasest sõpra, tänu kellele ta rumeenia keele hästi suhu sai.⁴⁶ Isiklikku suhet kreeklastega ta ei maini.

Edasised andmed Pent Nurmekunna kokkupuudete kohta uuskreeka keelega kinnitavad juba, et ta õpetas seda keelt. Kui Pent Nurmekund asutas 1950. aastatel Tartu ülikoolis orientalistikabineti, õpetati seal peamiselt Idamaade keeli, ent ka mitut Euroopa keelt. Ülevaates, mis on kirja pandud orientalistikabineti seitsmenda aastapäeva pu-

⁴³ Nurmekund, 1990. Lk 32; Nurmekund, 2003. Lk 36.

⁴⁴ Nurmekund, 1990. Lk 3334; Nurmekund, 2003. Lk 37–38.

⁴⁵ Nurmekund, 1990. Lk 37; Nurmekund, 2003. Lk 40–41.

⁴⁶ Nurmekund, 1990. Lk 37–38; Nurmekund, 2003. Lk 41.

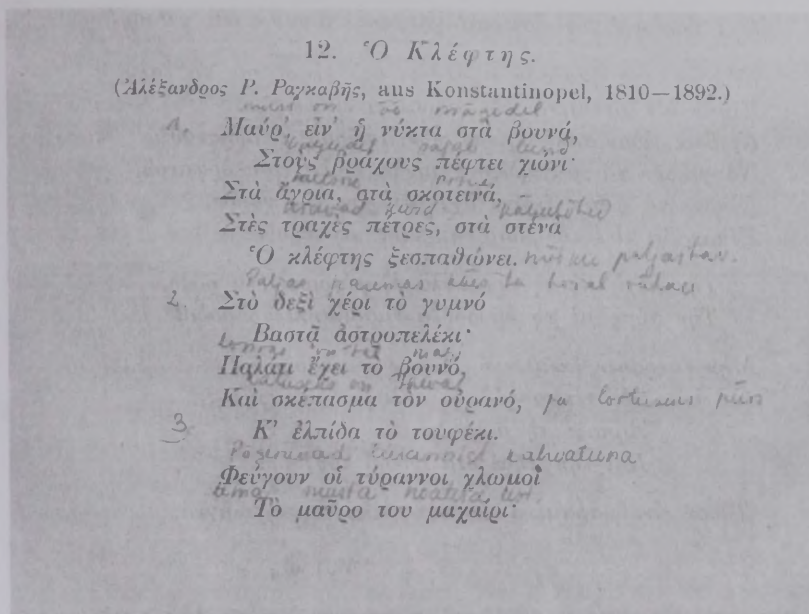

Foto 3. Pent Nurmekunna autograaf Alfred Thumbi raamatus (TÜR).

hul, s.o aastal 1962, on Pent Nurmekund kirjutanud, et esimene tema juhendatud uuskreeka keele kursus kestis kaks semestrit ja kursusel osales viis tudengit. 1963. aastal oli plaanis ka uus rühm avada.⁴⁷ Pent Nurmekunna endistelt õpilastelt saadud info põhjal selgub, et kahesemestrilist uuskreeka keele kursust luges Pent Nurmekund ka 1966/67. ja 1968/69. õppeaastal, vajaduse korral vaid üheleainsale üliõpilasele, kui rohkem huvilisi polnud. Pent Nurmekunna armastus uuskreeka distihhonide vastu ilmnes ka nendel kursustel. Tema üliõpilased meenutavad, et kursus põhineski suures osas uuskreeka rahvalaulude lugemisel.⁴⁸ Esimesel loengul andis P. Nurmekund suurepärase üle-

⁴⁷ Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TÜR KHO). Fond 83, säilik 185.

⁴⁸ Kaarina Rein. Modern Greek at the University of Tartu. // Morgensterni Seltsi toimetised, II. Byzantino-Nordica. Papers presented at the international symposium of Byzantine studies held on 7–11 May 2004 in Tartu, Estonia. Tartu University Press, 2004. P. 175.

vaate eri etappidest kreeka keele ajaloos,⁴⁹ tõenäoliselt pärinesid need teadmised E. Kieckersi loengutest.

On põhjust arvata, et Nurmekund kasutas õppetöös ka Albert Thumbi raamatut „Handbuch der Neugriechischen Volkssprache”. Nimelt on selle raamatu Tartu ülikooli raamatukogus leiduvaks eksemplariks ühele luuletusele peale kirjutatud eestikeelne tõlge (lk 166–167). Võrreldes sealset käekirja Pent Nurmekunna autograafidel olevaga,⁵⁰ tundub tõenäoline, et luuletuse tõlge pärineb Pent Nurmekunnalt. Lühidalt nendest värssidest: tegemist on Konstantinoopolist pärit romantismiajastu luuletaja Alexandros Rizos Rangavis’e (1809–1892) luuletusega „Kleftis”, mis kirjeldab kreeka partisani karmi ja ohtlikku elu Türgi ikke ajal. Autori enda kohta võib öelda, et oma isa diplomaatilise töö tõttu reisis ta juba lapsepõlves palju Euroopas, õppis aga Müncheni sõjaväekoolis Baieri kuninga Ludwigi stipendiaadina. Pärast lühikest sõjaväelasekarjääri Kreekas töötas ta eri ministeeriumides nõunikuna, valiti siis Ateena ülikooli arheoloogiaprofessoriks ning jäi sellesse ametisse 22 aastaks. Hiljem töötas ta suursaadikuna Washingtonis ja Berliinis ning oli Kreekas ministriametis.⁵¹ Seega oli Alexandros Rangavis Saksa maal seotud samade paikadega, kus õppis Pent Nurmekund. Kuivõrd viimane sellest teadlik oli ja kas ta just sellepärast on tõlkinud mainitud autori luuletuse, jääb ilmselt saladuseks.

Kuna Pent Nurmekunna lemmikaines uskreeka keele õpetamisel olid rahvalaulud, siis tasub mainida, et praegune TÜ raamatukogu fonoteegi kreeka muusika kogu koosnebki peamiselt kreeka rahvamuusikast. Paraku on see muretsatud peamiselt viimase kümne aasta jooksul,⁵² kui Pent Nurmekunda polnud enam meie hulgas, usutavasti oleks tal olnud seal palju avastamisrõõmu.

Pent Nurmekunna enda arvamuse järgi kuulus uskreeka keel tema repertuaaris selliste keelte hulka, mida ta nõrgalt valdas.⁵³

⁴⁹ e-kiri Jaan Undilt 05.08.2005.

⁵⁰ Vt näit: TÜR KHO. Fond 83, säilik 185.

⁵¹ Β. Δ; Αναγνωστόπουλος, Κ. Φωτάκις. Λεξικό συγγραφέων. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 1997. Lk 212–213; Λ. Πολίτης. Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης; 2001. Lk 173–174.

⁵² e-kiri Avo Kartulilt 30.06.2005.

⁵³ **Tarmo Kulmar.** Eesti keeleteaduse elav legend. // Keel ja Kirjandus. 1995. 11. Lk 734.

Tõlked uuskreeka keelest eesti keelde. Järjepidevus uuskreeka keele oskuse ja õpetamise alal Tartu ülikoolis

Pent Nurmekund alustas uuskreeka keele õpetamist Tartu ülikoolis 1960. aastatel. Kuna pole päris kindel, kas tema eelkäija ja õpetaja Ernst Kieckers pidas Tartus uuskreeka keele loenguid, võisid need olla ka esimesed uuskreeka keele loengud Eestis üldse. Tähelepanuväärne on aga see, et samal ajal, s.o 1960. aastail, hakkas Pent Nurmekunnast olenemata ilmuma ka eesti keelde tõlgitud uuskreeka kirjandust.

Tõlkija, kes hakkas vahendama uuskreeka kirjandust eesti keelde, oli klassikaline filoloog Astrid Kurismaa. TRÜs õppis ta aastatel 1945–1952; Pent Nurmekund hakkas TRÜs eri maailma keeli õpetama ja orientalistikakabinetti rajama alles 1955. aastast, seega oli Astrid Kurismaa selleks ajaks stuudiumi lõpetanud. Uuskreeka keelt hakkas ta õppima hiljem iseseisvalt Ain Kaalepi soovitusel.⁵⁴ Uuskreeka-keelse ainese hankimine ei kujutanud endast tol ajal erilist raskust: tänu Venemaa ja Kreeka igipõliste lehele suhetele olid vene keelel põhinevad uuskreeka keele õpikud ja sõnastikud ning ka nüüdisaegne kreeka ilukirjandus kättesaadavad, seda laadi ainest leidis ka Tartu ülikooli raamatukogus. Astrid Kurismaa esimesed uuskreeka keelest tõlgitud raamatud olid Dimitrios Hadzise väikese Kreeka provintsilinna eluolu ja intriige kujutav “Õpetaja testament” (1965) ja Alki Zei Teise maailmasõja eelsest Kreekast pajatav lasteraamat “Panter klaasvitriinis” (1967). Astrid Kurismaa järgmine tõlge uuskreeka keelest oli juba mahukam: maailmakuulsa kreeka kirjaniiku Nikos Kazantzakise tuntuim romaan “Alexis Zorbas” ilmus eesti keeles aastal 1975 (koostöös Aleksander Kurtnaga). Ühtlasi lõi Astrid Kurismaa ka uuskreeka nimede kirjutamise tava eesti keeles.⁵⁵ Astrid Kurismaa tõlgetele järgnesid 1980. aastail teiste tõlkijate nüüdisaegse kreeka ilukirjanduse eestindused ning ka neist ei olnud keegi vas-

⁵⁴ **Kaarina Rein.** Igatsus Hellase järele – Astrid Kurismaa. // Keel ja Kirjandus. 2006. 9. Lk 769.

⁵⁵ Vt: **Aleksander Kurtna.** Uuskreeka nimede kirjutamisest eesti keeles. // Keel ja Kirjandus. 1966. 1. Lk 51 ja **Kaarina Rein.** Uuskreeka nimed eesti keeles. // Keel ja Kirjandus. 2002. 5. Lk 320–328.

tavaid teadmisi omandanud Pent Nurmekunnalt.⁵⁶ Seega paistab, et siin katkeb Albert Thumbist, Ernst Kieckersist ja Pent Nurmekunnast koosnev järjepidevuse ahel.

Ent päris kindlalt seda siiski öelda ei saa. Nimelt õppisid Pent Nurmekunna juures uuskreeka keelt mitu praegust Tartu ülikooli klassikalise filoloogia eriala õppejõudu. Ehkki nad ise ei ole seda keelt hiljem aktiivselt kasutanud, on noorema põlvkonna klassikalised filoloogid nende juhendusel 1991. aastast alates õppinud vanakreeka keelt. Nõnda on aga mitmel puhul tärganud noorema põlvkonna huvi uuskreeka keele vastu, mis on nii mõnelgi korral päädinud Kreekasse uuskreeka keelt õppima minekuga. Mõned Kreeka ülikoolides õppinud klassikalised filoloogid on hiljem oma teadmisi ka Tartu ülikoolis edasi andnud.⁵⁷ Seega võib öelda, et järjepidevuse ahel uuskreeka keele õpetamise alal Tartu ülikoolis on jätkunud ka pärast Pent Nurmekunda, ehkki kaudsel teel.

Pent Nurmekund and the New Greek Language

Kaarina Rein, University of Tartu Chair of Classical Philology

The contacts of people from Estonia with Greece and the New Greek language started at the beginning of the 19th century. Estonian polyglot Pent Nurmekund (1906-1996) began to learn the New Greek language at the lessons of professor Ernst Kieckers (1882-1938, professor for Indo-European languages at the University of Tartu 1921-38) at the beginning of the 1930s during his studies at the University of Tartu and continued learning Greek in the spring of 1938 at the University of Munich. Most probably Ernst Kickers can be considered the first teacher of New Greek language in Estonia. It is also noteworthy that Ernst Kieckers was a student of Albert Thumb (1865-1915), who was one of the most recognized specialists of the New Greek language in the world. Pent Nurmekund began to teach the New Greek language at the University of Tartu in the 1960s being most evidently the first Estonian who dealt with it more profoundly. He assessed his knowledge of

⁵⁶ 1980. aastail ilmusid tõlked uuskreeka keelest eesti keelde Kalle Kasemaa, Mati Sirkeli ja Ain Kaalepi sulest. Andmed selle kohta, et neist keegi pole seda keelt õppinud Pent Nurmekunnalt, on saadud isikliku suhtluse teel

⁵⁷ Vt: Rein, 2004. Lk 1.77–179.

the New Greek language as weak and it was not one of the most important languages among the languages he knew. The chain of continuity which starts from Albert Thumb, continues with Ernst Kieckers and Pent Nurmekund is noteworthy. The influence of Pent Nurmekund on the younger generation in Estonia in this field was not very strong because his students have become neither teachers of the New Greek language nor translators. The people who have later been dealing with this language have obtained their knowledge independently from Pent Nurmekund.

Königi akustikainstrumentid Tartu ülikooli füüsikakabinetis

Toomas Pung
TÜ ajaloo muuseum

Selles artiklis on vaatluse all mõned Tartu ülikooli ajaloo muuseumi füüsikariistade kogu akustikainstrumentid, mis on valmistatud Rudolph Königi firmas Pariisis. Need seadmed hankis Tartu ülikooli füüsikakabinetile aastail 1868–88 füüsikaproffessor Arthur von Oettingen. Ühtlasi on esitatud lühike kirjeldus Königi kirjadest Oettingenile aparaatide tellimise kohta ja tabeli kujul ülevaade füüsikakabineti nõorraamatu sissekannetest ostetud seadmete kohta. Artikli lõpus on heliharkide komplekti, vibrograafi ja Helmholtzi resonaatorite fotod ning lühikirjeldused.

Arthur von Oettingen

Arthur Joachim von Oettingen sündis 1836. a 28. märtsil (ukj.) Luua mõisas.¹ Pärast Schmidt'i gümnaasiumi lõpetamist Viljandis astus Arthur Oettingen 1853. a sügisel Tartu ülikooli, kus ta õppis algul astronoomiat (1853–1855) ja hiljem füüsikat (1855–1858). 1859. a veebruaris omistati talle füüsika-matemaatikakandidaadi kraad töö eest, mis käsitles integraalarvutust.² Seejärel täiendas ta end aastatel 1859–62 Pariisis ja Berliinis ning töötas erinevates selle aja silmapaistvamate füüsikute (Magnuse,³ Poggendorffi,⁴ Dove,⁵ Paalzowi⁶) laboratooriumides. 30. juunil 1862 kaitses Oettingen Tartus magistri-

¹ Oettingeni tegevuse kohta üldisemalt vt: **Toomas Pung**. Tartu Ülikooli füüsikaproffessor Arthur Joachim von Oettingen. // Ivar Piir (koost.). Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. XIII. Tallinn, 2004. Lk 54–88.

² EAA. 402-2-17970. L 11-21 Über die Werth des Integrals ... nebst eine Anwendung auf die Bestimmung der Helligkeit, mit der leuchtende Gegenstände auf die Retina erscheinen.

³ Gustav von Magnus (1802–70), saksa füüsik ja keemik.

⁴ Johann Christian Poggendorff (1796–1877), saksa füüsik ja teadusajaloolane.

⁵ Heinrich Wilhelm Dove (1803–1879), saksa füüsikaproffessor ja meteoroloog.

⁶ Carl Adolph Paalzow (1823–1908), saksa füüsikaproffessor.

Foto 1. Prof. Arthur von Oettingen. Rindportree (ca.1860). (Jul. von Schröderi fotoalbum ÜAM 244:1/Ar 4802)

väitekirja “Leideni patarei jääklaengust”⁷ ja sai füüsika-matemaatika-magistri kraadi. Sellel teemal avaldas ta artikli Poggendorffi “Füüsika annaalides”. Sama aasta lõpul (19. novembril 1862) esitas ta teise töö teemal “Leideni patarei laadimisest”⁸ *venia legendi* saamiseks ja sai õiguse ülikoolis eradotsendina loenguid pidada. 1863. a alustaski Oettingen õppetööd Tartu ülikooli eradotsendina matemaatika ja füüsika alal. 14. detsembril 1865 kaitses Oettingen Tartus doktoriväitekirja termomeetri kalibreerimise uuest meetodist.⁹

1866. aastal vabanes Tartu ülikoolis füüsika õppetool, sest professor Ludvig Friedrich Kämtz (1801–67) siirdus St. Peterburgi. Vabane-

⁷ Der Rückstand der Leidener Batterie als Prüfungsmittel für die Art der Entladung. // Annalen der Physik und Chemie. Bd. 191 (J. C. Poggendorff. Bd. 115, 4. R., Bd. 25). S. 513–557.

⁸ Ueber das Laden der Leydener Batterie durch Induction und über die Entladung der Batterie durch das Inductorium. // Annalen der Physik und Chemie. Bd. 194 (J. C. Poggendorff. Bd. 118, 4. R., Bd. 28). S. 369–406.

⁹ Ueber die Correction der Thermometer, insbesondere über Bessel's Kalibrier-Methode. Dorpat, 1865, 77 S., 5 Taf.

nud kohale kandideerisid Berni professor Heinrich Wild (1833–1902), hilisem Peterburi Teaduste Akadeemia liige, ja Arthur von Oettingen. Ülikool valis Oettingeni füüsikakateedri erakorraliseks professoriks 7. aprillil 1866; korraliseks professoriks edutati ta 15. mail 1868. Oettingen alustas kohe tegusalt tööd, hankides füüsikakabinetile välismaalt uusi aparate, ja algatas idee luua meteoroloogiat õpetav kateeder. Ülikoolis luges Oettingen füüsika üldkursust kümme tundi nädalas, peale selle loodusgeograafiat ja meteoroloogiat. Tema suurim teene õppetöö alal oli füüsika laboripraktikumide tarvituselevõtt (6 tundi nädalas) ja kollokviumide korraldamine, tutvustamaks uusimaid füüsikauurimusi (2 tundi nädalas).¹⁰ Erikursustena luges ta valikuliselt järgmisi aineid: muusikateooria, psühhofüüsika, harmooniaõpetus, elektrodünaamika, perspektiiviteooria, matemaatilise füüsika alused, soojusõpetus,¹¹ akustika, elektromehaanika.¹²

Oettingeni püsiv huviala, kus ta saavutas märkimisväärsed tulemusi, oli aga muusikateooria. 1865. aastal hakkas ta lugema harmooniaõpetuse erikursust Hermann von Helmholtzi¹³ teose „Õpetus heliaistingutest kui muusikateooria füsioloogiline alus“¹⁴ järgi. Hiljem luges ta üliõpilastele veel aeg-ajalt samalaadseid erikursusi. 1866. aastal valmis tema enda põhjalik uurimus „Harmooniasüsteem dualistlikus arenduses“.¹⁵ Keerukusest hoolimata hindas saksa muusikateoreetik Hugo Riemann¹⁶ seda ulatuslikku teost hiljem vääriliselt. Mart Humal

¹⁰ Oettingeni kollokviumide päevik: Colloquium über anderen Forschungen im Gebiete der Physik (1867 II – 1888 I). ÜAM 1160:5/Ar.

¹¹ Oettingeni soojusõpetuse loengute konspekt: *Mechanische Wärmetheorie*, mille konspekteeris füüsikaüliõpilane W. Hindrichson (1891, II sem.). TÜR KHO. 55-7-2.

¹² Verzeichnisse der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat vom 1848 bis 1869. Dorpat, 1848–1869; Verzeichnisse der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat vom 1870 bis 1891. Dorpat, 1870–1891.

¹³ Hermann von Helmholtz (1821–94), saksa arst, füsioloog ja füüsik. Uuris heli tekkimise ja taju füsioloogilisi aluseid. Ta leiutas resonaatori (Helmholtzi resonaator), mida saab kasutada helianalüüsiks.

¹⁴ Hermann v. Helmholtz. Die Lehre von Tonempfindungen als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik. Braunschweig, 1863. 612 S.

¹⁵ Arthur von Oettingen. Harmoniesystem in dualer Entwicklung. Studien zur Theorie der Musik, Dorpat und Leipzig, 1866. VIII + 294 S.

¹⁶ Hugo Riemann (1849–1919), saksa muusikateoreetik ja muusikateadlane, töötas alates 1895 Leipzigi ülikoolis, 1901 erakorraline, 1905 korraline, 1911 emeritprofessor.

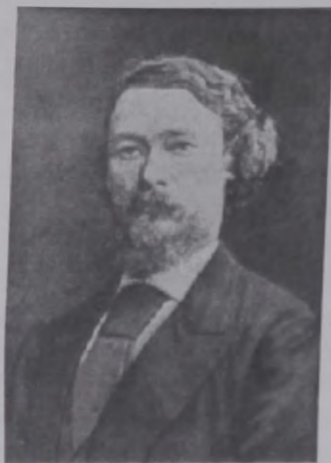

Foto 2. Rudolph König. ([http://en.wikipedia.org/wiki/Image: Karl-rudolph-koenig.jpg](http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Karl-rudolph-koenig.jpg))

on näidanud, et Oettingeni dualistlik harmooniaõpetus (lihtsustatult: mažoor on minoori peegelpilt) oli otsene alus Riemanni vaadetele. See harmooniaõpetus sai populaarseks ennekoike saksakeelsetes maades 19. sajandi lõpul, kuid on taas ellu äratatud 1990. aastatel USAs nn uusriemannluses.¹⁷

1888. aastal täitis Oettingenil 25-aastane professoristaaž koos pensioniõigusega, kuid ta kinnitati veel viieks aastaks teeneliseks füüsikaproffessoriks. Kuna Tartu (Jurjevi) ülikool läks üle vene õppekeelele, vabastati ta ülikooli teenistusest 25. juunil 1893. Oettingen lahkus samal aastal Tartust Saksamaale ja suundus elama Leipzigi, kus sai sealses ülikoolis loengutest vaba korralise honoraarprofessori õigused (*Professor ordinarius honorarius*).¹⁸

Leipzigris jätkas Oettingen 1889. aastal Wilhelm Ostwaldi¹⁹ asutatud raamatusarja „Täppisteaduste klassikud” (*„Klassiker der exakten*

¹⁷ Pikemalt vt: Mart Humal. Arthur von Oettingeni panus harmooniaõpetuse arengusse http://www.temuki.ee/arhiiv/arhiiv_vana/Muusika/02veeb_m5.html (11.12.2008).

¹⁸ Leipzigi ülikooli arhiiv: UAL, PA 784, Bl. 1, 2, 11, 15.

¹⁹ Friedrich Wilhelm Ostwald (1853–1932), saksa keemik, füüsik ja filosoof, Tartu ülikooli kasvandik, sai Nobeli preemia 1909.

Wissenschaften”) toimetamist. Sarja füüsikaraamatute toimetamisest oli ta võtnud osa juba Tartus alates 1889. aastast, kuid Leipzgis jätkas ta 1894. aastast peale peatoimetajana.

1894. aastal hakkas Oettingen täiendama ja toimetama W. Fedderseni²⁰ kogutud Poggendorffi täppisteadlaste leksikoni 3. köidet. See 3. köide, mis hõlmas aastaid 1858–1883, ilmus Leipzgis 1898. aastal²¹ ja A. v. Oettingeni koostatud 4. köide aastate 1883–1900 kohta 1904. aastal.²² Oettingen osales kuni 1918. aastani ka leksikoni 5. köite ettevalmistamisel.²³

Ta koostas Leipzgis õpiku perspektiiviõpetusest ja füüsikast, kirjutas artikleid ja avaldas oma muusikateooria ümbertöötatud kujul.²⁴ 1919. a maikuus esitas Oettingen errumineku avalduse ja ta vabastati 1. juulil Leipzigi ülikooli teenistusest.²⁵ Arthur von Oettingen suri 1920. a 5. septembril 84 aasta vanuses Saksamaal (Bensheim an d. Bergstrasse).

Rudolph König

Karl Rudolph König²⁶ (1832–1901) oli saksa füüsik ja akustikateadlane. Ta sündis Preisimaal Königsbergis (praegu Kaliningrad) ja õppis oma kodulinna Königsbergi ülikoolis füüsikat. Pärast ülikooli lõpetamist 1851. a

²⁰ Berend Wilhelm Feddersen (1832–1918), saksa füüsik ja teadusloolane.

²¹ J. C. Poggendorff's Biographisch-Literarisches Handwörterbuch zur Gesichte der exacten Wissenschaften enthaltend Nachweisungen über Lebensverhältnisse und Leistungen von Mathematikern, Astronomen, Physikern, Chemikern, Mineralogen, Geologen, Geographen u.s.w. aller Völker und Zeiten. Bd. 3 (1858–1883). Hrsg. W. Feddersen und A. J. von Oettingen. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1898. 1496 S.

²² J. C. Poggendorff's Biographisch-Literarisches Handwörterbuch zur Gesichte der exacten Wissenschaften etc. Bd. 4 (Die Jahre 1883 bis zur Gegenwart umfassend), I. Abt. (A–L); II. Abt. (M–Z). Hrsg. Arthur von Oettingen. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1904. 1718 S.

²³ J. C. Poggendorff's Biographisch-Literarisches Handwörterbuch für Mathematik, Astronomie, Physik, Chemie und verwandte Wissenschaftsgebiete. Bd V (1904 bis 1922), I. Abt. A–K; II. Abt. L–Z. Redigiert von P. Weinmeister. Leipzig/Berlin: Verlag Chemie GmbH, 1925–26.

²⁴ Arthur v. Oettingen. Das duale Harmoniesystem. Leipzig, 1913. VIII + 312 S.

²⁵ Leipzigi ülikooli arhiiv: UAL, PA 784, Bl. 25.

²⁶ http://de.wikipedia.org/wiki/Rudolph_Koenig (11.12.2008); <http://www.spiritus-temporis.com/karl-rudolf-koenig/>; <http://www.psych.utoronto.ca/museum/rudolph.htm>; <http://vlp.mpiwg-berlin.mpg.de/people/data?id=per325> (10.01.09)

läks ta Pariisi, kus tegutses kuulsa viiulimeistri Jean Baptiste Vuillaume'i (1798–1875) õpipoisina. 1858 rajas König isikliku firma teaduslike akustikainstrumentide ehitamiseks. Tänu oma akustikascadmete kvaliteedile, täpsusele ja ilule saavutas König kiiresti suure rahvusvahelise tunnustuse. Londonis 1862. a ja Pariisis 1867. a korraldatud näitustele saadetud Königi aparaatide väljapanek võitis kuldmedali. Tunnustusena akustika uurimistööde eest nimetati ta 1868. aastal Königsbergi ülikooli auddoktoriks. 1876. aasta maailmanäitusel Philadelphias äratas suurt huvi tema toodetud tonomeetria-aparatuur, mis koosnes 670 helihargist, mille võnkesageduste täielik ulatus oli üle nelja oktaavi. Näituse žüüri määras talle arvuka teadusliku aparatuuri väljapaneku eest esimese preemia.

König ei olnud tavaline muusikainstrumentide valmistaja, tema tõeline kirg oli akustiliste katsete korraldamine, millele ta pühendas kogu vaba aja ja tööst saadud sissetulekud. König elas oma töökojas, ümbritsetuna heliharkidest, oreliviledest, resonaatoritest ja muust aparatuurist, mis täitis kogu ruumi. Tihti külastasid teda füüsikud ja psühholoogid, et osaleda Königi kuulsatel katsetel, mida ta ise nimetas „muusikalisteks seanssideks”. Königi heliharkide täpsus oli legendaarne. Ta kontrollis ise igat töökojas valmistatud heliharki enne tellijale üleandmist ja kinnitas selle vastavust parameetritele, lisades oma initialsid.²⁷ Oma artiklid koondas König kogumikku „Mõned akustilised eksperimendid”.²⁸ Königi esimene tootekataloog ilmus aastal 1859. Ühes tema firma viimases tootekataloogis (1889) on loetletud 272 instrumenti.²⁹ Ta suri Pariisis ja on maetud Père Lachaise'i kalmistule.

Tema kaasaegsete hinnang oli ülimalt tunnustav: „Rudolf König ei ole mitte ainult ainulaadsete ülitäpsete akustiliste seadmete konstruktor, milliseid leidub kõikjal üle maailma, vaid ka nende originaalsete ja eriliste täppisinstrumentide uurija. Peale selle on ta oma arvukate akustikaalaste publikatsioonidega andnud suure panuse meie põhiteadmistesse muusikateaduse alal.”³⁰

²⁷ http://physics.kenyon.edu/EarlyApparatus/Rudolf_Koenig_Apparatus/Koenig_Information/Koenig_Information.html (10.01.09)

²⁸ **Rudolf Koenig.** Quelques expériences d'acoustique. Paris: Imprimerie A. Lahure, 1882.

²⁹ **Rudolf Koenig.** Catalogue des Appareils d'Acoustique construits par Rudolph Koenig. Paris, 1889.

³⁰ **Silvanus P. Thompson.** Nature. Vol. 43. Nr. 1105. London, 1891. P. 119.

Königi valmistatud akustikainstrumendid

Oettingen tellis Tartu ülikooli füüsikakabinetile korduvalt akustikainstrumente Pariisist Königilt. Sellele eelnes kirjavahetus firma omanikuga ja lisateabe hankimine kataloogides esitletud aparaatide kohta. Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (TÜR KHO) on hoiul kolm Königi kirja Oettingenile. Kirjad on saadetud prof dr A. von Oettingenile Dorpati ülikoolis ja dateeritud vastavalt: 1. novembril 1867,³¹ 16. novembril 1879³² ja 8. jaanuaril 1880.³³

Esimene kiri 1. novembrist 1867. Kirja vasakus ülemises servas on sisse pressitud tekst:

Rudolph Koenig, Constructeur D'Instruments D'Acoustique; 30 Rue Hautefeuille, Paris.

Kirjas käsitletakse Oettingeni tellimust, mida König ei ole seni suutnud täita. Ta vabandab end ajapuudusega ja lubab tellitud seadmed esimesel võimalusel ära saata, samuti täpsustab ta aparaatide hinda.

Teine kiri 16. novembrist 1879. Kirja vasakus ülaservas on sisse pressitud tekst:

Rudolph Koenig, Docteur en philosophie, Constructeur D'Instruments D'Acoustique; 26 Rue de Pontoise, Paris.

See on kõige ulatuslikum kiri kahel lehel, kus kirjeldatakse põhjalikult aparaati nr 218a – suurt heliharkide komplekti (nr 218a on aparaadi number Rudolf Königi firma toodetavate akustika-aparaatide kataloogis).³⁴ König annab nõu, kuidas oleks soodsam heliharke tellida, kirjeldab üksikute heliharkide parameetreid ja hindu. Samuti annab ta teada, et kast on valmistatud tammepuust ning vooderdatud seest sametiga.

Kolmas kiri 8. jaanuarist 1880. Kirja vasakus ülemises servas on sisse pressitud tekst:

Rudolph Koenig, Docteur en philosophie, Constructeur D'Instruments D'Acoustique; 26 Rue de Pontoise, Paris.

³¹ A. v. Oettingenile saadetud Saksamaa, Prantsusmaa, Venemaa ja Šveitsi eri firmade ja meistrite kirjad aparatuuri ja mõõteriistade tellimise kohta TÜ füüsikakabineti jaoks 1868–79. TÜR KHO. 55-7-25.

³² TÜR KHO. 55-7-25. L 25–25p.

³³ A. v. Oettingenile Tartu ülikooli füüsikakabinetti saadetud Saksamaa, Prantsusmaa ja Venemaa eri vabrikute, firmade ja meistrite kirjad, reklaamtrükised, hinnakirjad ja nimekaardid aparatuuri, mõõteriistade jm. vajaliku tellimise puhul. 1880-94. TÜR KHO. 55-7-26. L 1.

³⁴ **Rudolph Koenig.** Catalogue de Principaux Appareils d'Acoustique. Paris, 1873.

König annab teada, et ta on heliharkide komplekti (218a) samal päeval Tartu ülikooli füüsikakabineti jaoks hr G. E. Schöppfi kaudu teele saatnud. Ta seletab just selle komplekti puhul Oettingeni jaoks tehtud täiendusi ja annab juhiseid, kuidas aparatuuri kasutada.

Tartu ülikooli füüsikakabineti nõorraamatu andmetel on Königi firmast ostetud kokku seitse komplekti akustikaseadmeid (tabel 1).³⁵

Tabel 1. Königi firmast saadud instrumentide nimekiri.

Jrk. nr	Aasta	Inv. nr	Nimetus	Hind (rbl)	Alajaotus
1	1868	786	19 Helmholtzi resonaa- torist koosnev komp- lekt helide analüüsiks	44.00	Akustika III: helide taju- mine
2	1868	787	Kaks resonantskastil paiknevat heliharki (mõlemad 1024 vs ³⁶)	16.10	Akustika II: helide levi- mine
3	1868	788	Pööratav silinder helilainete võnkumiste registreerimiseks	47.48	Akustika II: helide levi- mine
4	1880	1125	Neli puitlistu mažoor- kolmkõla saamiseks	1.00	Akustika I: he- lide tekitamine
5	1880	1127	Ringikujuline kautšu- kist membraan	3.40	Akustika I: he- lide tekitamine
6	1880	1128	Suur stroboskoopiline heliharkide aparaat	375.00 e. 1100 franki	Akustika I: he- lide tekitamine
7	1888	1491	Kaks heliharki: 64-96 ja 256-304 vs	100.00	Akustika I: he- lide tekitamine

Neli neist seadmetest on praegusajal alles ja kindlaks tehtud: nr 1 asub Tartu ülikooli füüsika demonstatsioonikabinetis, 3., 6. ja 7. aga ülikooli ajaloomuuseumis, kusjuures 6. ja 7. on ühte karpi pandud ning osa detaile (statiivid) paiknevad eraldi.

³⁵ Schnurbuch der Apparate des physikalischen Cabinets der Kaiserlichen Universität Dorpat. Süstemaatiline, 1868–1916 (Tartu ülikooli ajaloo muuseumi arhiiv: ÜAM 483:3/Ar, A. I, A. II, A. III); Schnurbuch der Apparate des physikalischen Cabinets der Kaiserlichen Universität Dorpat. Kronoloogiline, 1868–1916 (Tartu ülikooli ajaloo muuseumi arhiiv: ÜAM 483:4/Ar, L 32, 45, 57).

³⁶ vs – võnged sekundis.

Suur stroboskoopiline heliharkide aparaat

Tartu ülikooli ajaloo muuseumi ajaloolises füüsika-keemiakollektsioonis leidub puukarbis asuv Königi heliharkide komplekt, mis on ostetud ülikooli füüsikakabinetile aastal 1880.³⁷

Esialgu (1880) oli originaalses Königi valmistatud komplektis 10 heliharki.³⁸ Muuseumisse anti 1985. a üle komplekt, kust puudus üks helihark (nr 020-074 = TRÜ 23994) ja sinna oli lisatud kaks hiljem (1888) ostetud heliharki (vt tabel 1).

Helihark on valmistatud roostevabast terasest ja kujutab endast U-kujulist varrast. Hargi alumine ots on alt keerrestatud, sellel asuvad kaks valgevast seibi ja rihveldatud kettaga valgevast mutter. Helihargi ülemises otsas paiknevad mõlemal harul edasi-tagasi nihutatavad valgevast klotsid. Klotsid võimaldavad helihargi omavõnkesagedust ümber häälestada (olenevalt helihargist poole, ühe või kahe herts kaupa).³⁹ Et suurendada helihargi võnkesagedust, nihutatakse ühel kõrgusel olevaid klotse mööda harusid üles (sageduse alandamiseks allapoole) ning seejärel fikseeritakse nende asend kruvidega. Heliharkide komplekti omavõnkesageduste ulatus on UT_1 (32 Hz = 64 vs) kuni UT_3 (256 Hz = 512 vs).⁴⁰ Kõigile heliharkidele on peale stantsitud valmistaja initsiaalid: RK. Samuti on sinna peale kantud iga helihargi sageduste vahemik noodimärkide abil (näiteks $UT_1 = 64$ Hz – kontraoktavi do; $UT_2 = 128$ Hz – väikese oktavi do; $SOL_2 = 192$ Hz – väikese oktavi sol; $UT_3 = 256$ Hz – esimese oktavi do). Peale selle on kastis veel väike pappkarp, mis sisaldab mitmesuguseid heliharkide lisadetaile. Karbi kaanele on liimitud etikett, millel on kiri: *Univ. Dorpat Physic. Cabinet, Platinspiegel aus Königs Stimmgabelapparat*.

³⁷ Vastu võetud TRÜ Üldfüüsika kateedrist 6.04.1985; vastuvõtuakt nr. 50:1985. Lk 150, 151. Muuseumi inventarinumber: ÜAM 451:1/AjKF 96:1.

³⁸ Helihark – U-kujuline metallhark, mis võnkuma panduna tekitab heli. Heliharki kasutatakse muusikas helikõrguse etalonina muusikariistade häälestamisel ja laulmisel (tavaline helihark ehk kammertoon tekitab heli, mille sagedus on 440 Hz). Helihargi võttis kasutusele John Shore 1711. aastal Inglismaal. Resonaatorkastiga helihargi valmistas esimesena 1839. a prantsuse aparaadiehitaja Albert Marloye.

³⁹ Heinrich Rudolf Hertz (1857–1894), saksa füüsik. Hertz oli esimene, kes tõestas katseliselt elektro-magnetlainete olemasolu. Aastakümneid hiljem nimetati sageduse ühik (1 täisvõnge sekundis) ümber tema nime järgi – herts (Hz).

⁴⁰ Nootide tähistused on tuletatud vanast hümnist „Ut queant laxis”. Ut on tänapäeval asendatud do-ga (sõnast Dominus), number näitab oktaavi. http://en.wikipedia.org/wiki/Ut_queant_laxis (10.01.09).

Foto 3. Suur stroboskoopiline heliharkide aparaat (pealtvaade avatud kastile). (Foto: T. Pung)

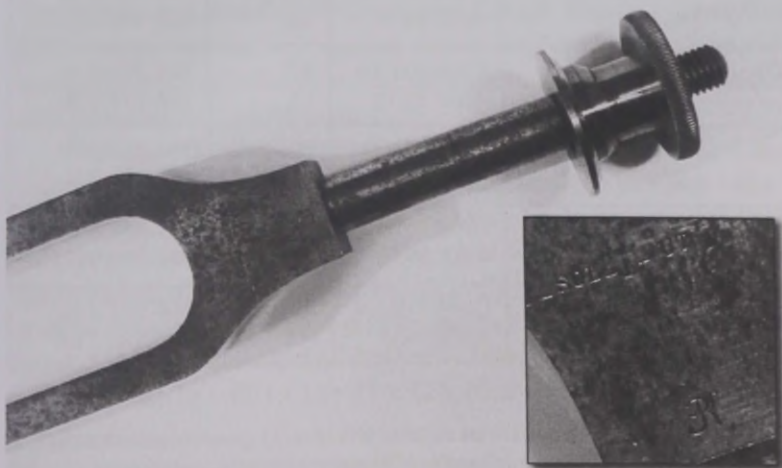

Foto 4. Komplekti kuuluva helihargi detail (initsiaalid RK; $SOL_{-1} - UT_1$). (Foto: T. Pung)

Tabel 2. Ülevaade komplekti kuuluvatest heliharkidest.

Esialgne inventari-number	Hilisem inventari-number (alates 1944)	Muuseumi praegune nr	Tähistused helihargil	Omapõnkesageduste diapsoon ⁴¹ ($\omega_{\min} - \omega_{\max}$; $\Delta \omega$)
1491	TRÜ 23988 (020-70)	ÜAM 451:1b/ AjKF 96:1b	UT ₋₁ – SOL ₋₁	64–96; 1 vs ⁴² 32–48; ½ Hz
1128	TRÜ 23989 (020-71)	ÜAM 451:1a/ AjKF 96:1a	UT ₋₁ – FA ₋₁	64–92; 1 vs 32–46; ½ Hz
1128	TRÜ 23990 (020-72)	ÜAM 451:1n/ AjKF 96:1n	SOL ₋₁ – UT ₁	91–128; 2 vs 40,5–64; 1 Hz
1128	TRÜ 23995 (020-73)	ÜAM 451:1c/ AjKF 96:1c	UT ₁ – RE ₁	116–156; 2 vs 58–78; 1 Hz
1128 Helihark puudub	TRÜ 23994 (020-74)	–	(RE ₁ – LA ₁) ?	(156–208 vs) ? (78–102 Hz)
1128	TRÜ 23992 (020-75)	ÜAM 451:1d/ AjKF 96:1d	LA ₁ – UT ₂	208–256; 2 vs 104–128; 1 Hz
1128	TRÜ 23993 (020-76)	ÜAM 451:1e/ AjKF 96:1e	UT ₂ – RE ₂	256–304; 4 vs 128–152; 2 Hz
1491	TRÜ 23996 (020-77)	ÜAM 451:1f/ AjKF 96:1f	UT ₂ – RE ₂	252–308; 4 vs 128–154Hz; 2 Hz
1128	TRÜ 23991 (020-78)	ÜAM 451:1g/ AjKF 96:1g	MI ₂ – FA ₂	304–364; 4 vs 152–182; 2 Hz
1128	TRÜ 23997 (020-79)	ÜAM 451:1h/ AjKF 96:1h	SOL ₂	364–412; 4 vs 182–206; 2 Hz
1128	TRÜ 23998 (020-80)	ÜAM 451:1i/ AjKF 96:1i	LA ₂	412–464; 4 vs 206–232; 2 Hz
1128	TRÜ 23999 (020-81)	ÜAM 451:1j/ AjKF 96:1j	SI ₂ – UT ₃	464–512; 4 vs 232–256; 2 Hz

⁴¹ Heliharkide omapõnkesagedus on esitatud ühikutes: 1) „poolvõnget sekundis”; 2) hertsides (ω_{\min} – helihargi minimaalne häälestatav omapõnkesagedus, ω_{\max} – helihargi maksimaalne häälestatav omapõnkesagedus, $\Delta \omega$ – häälestamise samm).

⁴² Sageduse mõõtühikut „poolvõnget sekundis” (pr *vibrations simples*) kasutati Prantsusmaal 19. sajandil.

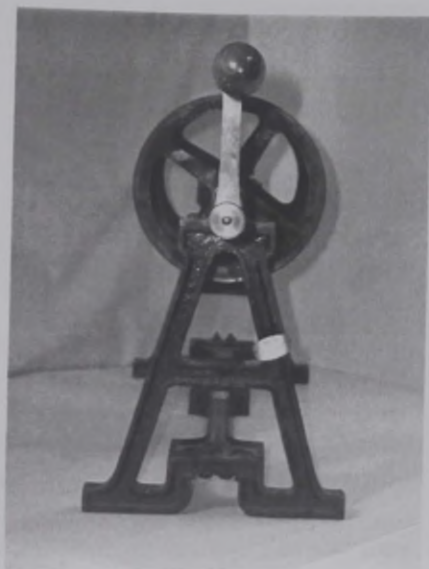

Foto 5. Vibrograaf, külgvaade. (Foto: T. Pung)

Vibrograaf

Samuti on muuseumi kollektsioonis Königi firmas valmistatud ja 1868. aastal ostetud vibrograaf, seade heliharkide võnkumiste registreerimiseks pöörlevale silindrile kinnitatud paberile,⁴³ ajaloolises nöörraamatus nr 788 (vt tabel 1).⁴⁴

Vibrograaf koosneb järgmistest osadest: rauast silindrikujuline trummel, mis kinnitub pikale terasest teljele. Telg paikneb kahe valgevasest teljehoidja vahel, mis asuvad kahel A-kujulisel metallist toel, mis on omavahel ühendatud pikliku metallist alusplaadiga. Telje ühes otsas on keere ja teises otsas käepide (valgevask, puit), mis võimaldab trumlit pöörata ja nihutada piki telge kindla sammuga (1 pööre = 2,5 mm). Mõõtmed (mm): raudtrummel – läbimõõt ØD x pikkus L = 177 x 230; terastelg – ØD x L = 23 x 825; alus – 537 x 80 x 23.

⁴³ ÜAM 13: 33/Ar 95 (W. M. Welch Scientific Co, Laboratory apparatus for physics and chemistry. Chicago, 1927. P. 265).

⁴⁴ Vastu võetud TRÜ Üldfüüsika kateedrist 6.04.1985; vastuvõtuakt nr 50:1985. Lk 151. Muuseumi inventarinumber ÜAM 451:2/AjKF 96:2.

Vibrograafi kasutati helihargi tekitatud helivõnkumise registreerimiseks graafilisel meetodil.⁴⁵ Selleks oli trummel kaetud tahmaga mustaks tehtud paberiga. Uuritav helihark asetati erilise statiivile kinnitatud plaadi (ÜAM 451:1K/AjKF 96:1K) külge paralleelselt vibrograafi trumli teljega. Statiivi asend fikseeriti nii, et helihargi haru ühe ülemise otsa küljes olev terasest sulg puutus vastu tahmatud paberit. Kui helihark pandi võnkuma ja pöörati ühtlaselt käepidet, siis saadigi paberile helihargi võnkumiste graafiline kujutis.

Helmholtzi resonaatorid

Kuni praeguse ajani kasutatakse Tartu ülikooli füüsika instituudi füüsika demonstratsioonikabinetis Königi valmistatud komplekti, mis koosneb 19 Helmholtzi resonaatorist. See hangiti ülikooli füüsikakabinetile juba 1868. a (vt tabel 1). Tartu ülikooli meteoroloogiaobservaatoriumi direktori Boris Sreznevski (1857–1934) artiklis Helmholtzi kohta on kirjeldatud ka resonaatoreid: „Tartu ülikooli füüsikakabinetis on kasutusel metallist Helmholtzi resonaatorid. Puhudes avasse, kuuleme ühte kindlat heli, mis on seda madalam, mida suurem on resonaator. Kuulates resonaatorite abil mingit muusikaheli, saab ära määrata kõik osahelid, mida nimetatakse ülemtoonideks.”⁴⁶

Helmholtz on kirjeldanud enda leiutatud resonaatoreid oma raamatus „Õpetus heliaistingutest”.⁴⁷ Ta kasutas neid osahelide eraldamiseks komplekshelide analüüsimisel. Resonaator koosnes õhuga täidetud anumast (kera või silinder), mille sees õhk sai vibreerida. Anuma ühes otsas oli ringikujulise avaga „kael” ja teises otsas peenike nibu, mida sai kõrva sisse suruda.

Helmholtz kasutas resonaatoritena klaasist katseklaase ja kolbe, millele ta lisas juurde klaastoru kõrva jaoks. Hiljem valmistas König neid Helmholtzi jooniste järgi oma töökojas Pariisis seeriates kaupade.

⁴⁵ О. Д. Хвольсон. Курс физики. Том второй: Учение о звуке (акустика). Ст. Петербург, 1904. С. 78–79.

⁴⁶ Борис Срезневский. Открытия Гельмгольца в области теории музыки. // Ученые записки Императорского Юрьевского Университета. Юрьев, 1895. 1. С. 45.

⁴⁷ Hermann v. Helmholtz. Die Lehre von Tonempfindungen als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik. Braunschweig, 1863. S. 73–75.

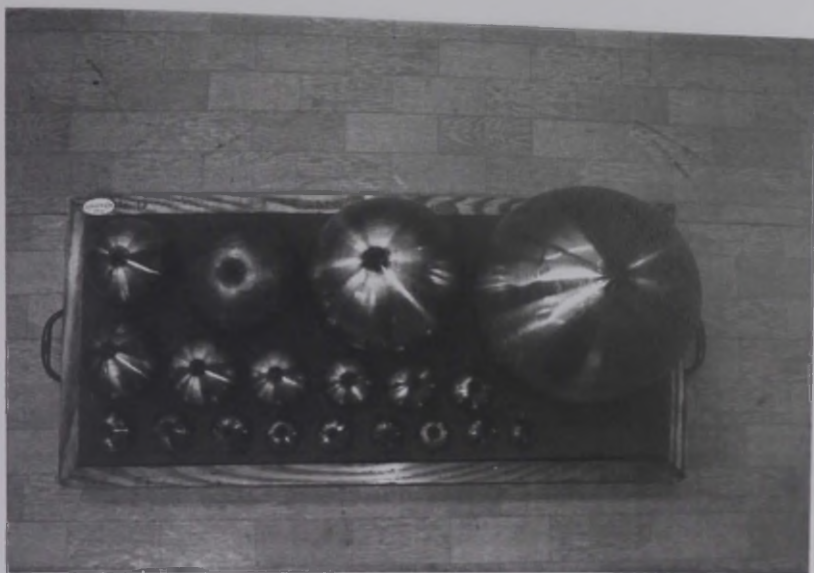

Foto 6. Helmholtzi resonaatorid (pealtvaade). (Foto: T. Pung)

Foto 7. Helmholtzi resonaatorite alus (detail). (Foto: T. Pung)

Foto 8. Helmholtzi resonaator A (külgaade). (Foto: T. Pung)

Algul kasutas König resonaatorite valmistamiseks samuti klaasi, kuid alates 1860. aastast valmistas ta neid metallist (messingist).

Königi kataloogis on ära toodud analoogilise resonaatorite komplekti kirjeldus, mille resonantssageduste ulatus on vahemikus $UT_1 - UT_4$ (64–512 herti).⁴⁸ Kuna enamikul kabinetis olevatel resonaatoritel pole tähistusi (või on need maha kulunud), siis pole võimalik visuaalselt määrata nende resonantssagedust. Seega ei saanud kindlalt määrata, kas on tegemist sama tootega või erisuguste parameetritega komplektiga.

Lõppsõna

Königi firmas valmistatud akustikainstrumente on professor Oettingen tellinud ülikooli füüsikakabinetile üsna suurel hulgal. Instrumendid käisid Esimese maailmasõja ajal evakuatsioonis, kuid saadi suuremas osas 1920. aastate algul tagasi (vt lisa 2). Neid aparate on kasutatud väga pika aja jooksul: algul tegi Oettingen nendega põhiliselt akustikauuringuid, hiljem

⁴⁸ Toode nr 52 Rudolf Königi firmas valmistatud akustikaaparaatide 1865. a kataloogis. <http://www.sil.si.edu/digitalcollections/trade-literature/scientific-instruments/pdf/sil14-51631.pdf>

on need seadmed olnud tarvilisel füüsika õpetamiseks kogu 20. sajandi vältel kuni tänini. Akustikauuringud, mis said alguse Tartus, võimaldasid Oettingenil hiljem oma muusikateooriat Leipzgis edasi arendada.

Lisa 1. Königi heliharkide komplekti lühikirjeldus.

1985. aasta vastuvõtuakti nr 50 juurde lisatud nimekirjas on sissekannne: „1^{a-m} Königi heliharkide komplekt, Pariis 1968. a, puukastis. Juures suurte heliharkide kinnitusseade osa.”⁴⁹

• Kast – ÜAM 451:1/AjKF 96:1

Pealt heleda lakiga kaetud suur tammepuidust kast, mis on seest mustaks värvitud, suletav kahe haagi ja ühe võtme abil lukustatava riiviga. Kastis paikneb üksteist heliharki: kümme kinnituvad kasti sees kahe puidust paralleelse laua freesitud soontesse, üks helihark on karbi põhjas. Mõõtmed (mm): pikkus x laius x kõrgus – 588 x 480 x 115; kaane paksus – 38.

• Helihark – ÜAM 451:1a/AjKF 96:1a

Terasest helihark: hargi alumine ots – alt keermestatud varras, millele asuvad kaks seibi ja rihveldatud kettaga mutter. Hargi ülemises otsas kahel harul kokku (2 x 3) kuus keermestatud ava, kruvid puuduvad. Originaalkomplekti (1880) 1. helihark.

• Helihark – ÜAM 451:1b/AjKF 96:1b

Eelmisega (1a) samalaadne helihark: ühel harul paikneb edasi-tagasi nihutatav klots koos fikseerimiskruviga. Hargi ülemises otsas mõlema haru peal üks keermestatud ava, millest ühel on sees keermestatud terastihvt koos mutriga. Kuulus esialgu elektromagnetilise helihargi komplekti (1888).

• Helihark – ÜAM 451:1c/AjKF 96:1c

Üle-eelmisega (1a) samalaadne helihark: mõlemal harul paikneb kokku kaks klotsi; ühel harul kaks külgkruvi, terassulg ja suur otsakruvi. Originaalkomplekti (1880) 3. helihark.

• Helihark – ÜAM 451:1d/AjKF 96:1d

Eelmisega (1c) samalaadne helihark: mõlemal harul paikneb kokku kaks klotsi ja kuus kruvi (kaks külgkruvi ja kaks külgkruvi ja üks suur otsakruvi). Mõlema haru ühele küljele on graveeritud lineaarne skaala: ulatus – 190 mm, samm – 1 mm. Originaalkomplekti (1880) 5. helihark.

⁴⁹ Vastu võetud TRÜ üldfüüsika kateedrist 6.04.1985; vastuvõtuakt nr 50:1985. Lk 151.

- Helihark – ÜAM 451:1e/AjKF 96:1e

Eelmisega (1d) samalaadne helihark: kahel harul paikneb kokku 2 klotsi ja 6 kruvi (2 külgkruvi + 2 külgkruvi ja 1 suur otsakruvi). Mõlema haru ühele küljele on graveeritud skaala: ulatus – 160 mm, samm – 1 mm. Originaalkomplekti (1880) 6. helihark.

- Helihark – ÜAM 451:1f/AjKF 96:1f

Eelmisega (1e) analoogiline helihark: skaalad puuduvad, kahel harul paikneb kokku kaks klotsi; ühel harul üks suur otsakruvi ja sulehoidja plaat; teisel harul üks kruvi. Kuulus esialgu elektromagnetilise helihargi komplekti (1888).

- Helihark – ÜAM 451:1g/AjKF 96:1g

Üleelmisega (1e) analoogiline helihark: ühel harul paikneb kaks klotsi ja üks väike otsakruvi; teisel harul kokku kolm kruvi (kaks külgkruvi ja üks suur otsakruvi). Originaalkomplekti (1880) 7. helihark.

- Helihark – ÜAM 451:1h/AjKF 96:1h

Eelmisega (1g) samataoline helihark: kahel harul paikneb kokku kaks klotsi; ühel harul üks suur otsakruvi ja kaks külgkruvi; teisel harul kaks külgkruvi. Originaalkomplekti (1880) 8. helihark.

- Helihark – ÜAM 451:1i/AjKF 96:1i

Eelmisega (1h) analoogiline helihark: kahel harul paikneb kokku kaks klotsi; ühel harul kolm kruvi (kaks külgkruvi ja üks suur otsakruvi); teisel harul sulg, sulehoidja ja suur otsakruvi. Originaalkomplekti (1880) 9. helihark.

- Helihark – ÜAM 451:1j/AjKF 96:1j

Eelmisega (1i) samataoline helihark: kahel harul paikneb kokku kaks klotsi ja neli külgkruvi (2 + 2). Originaalkomplekti (1880) 10. helihark.

- Kinnitusplaat – ÜAM 451:1k/AjKF 96:1k

Terasest piklik riskülilikukujuline plaat koos kronsteiniga. Plaadi sees piklik horisontaalne ava, millele kinnitub edasi-tagasi liigutatav helihargi hoidja: musta värvi klots koos fikseerimismutri ja elektriklemmiga. Plaadi külge avasse kinnitub veel üks valgevasest fikseerimiskruvi koos mutriga (neljakandilise süvendiga plaat). Kuulus esialgu elektromagnetilise helihargi komplekti (1888).

- Kinnitussõlm – ÜAM 451:1l/AjKF 96:1l

Pealt mustaks värvitud terasest silinder, mille ühes otsas on laiem äärik ja külgpinnas paikneb fikseerimiskruvi. Silindri peale kinnitub kera, mille sees on ava ja fikseerimiskruvi koos fikseerimisliistuga. Kuulus esialgu elektromagnetilise helihargi komplekti (1888).

- Kinnitussõlm – ÜAM 451:1m/AjKF 96:1m

Täiesti analoogiline eelmisega (1 l), v.a puudub alumine väike terasest fikseerimiskruvi. Silindri sees asub suur terasest kruvi koos tiibmutriga. Kuulus esialgu elektromagnetilise helihargi komplekti (1888).

- Helihark – ÜAM 451:1n/AjKF 96:1n

Samalaadne helihark (1b) ilma klotside ja kruvideta. Hargi ülemises otsas mõlema haru peal kokku kuus (2 x 3) keermestatud ava. Originaalkomplekti (1880) 2. helihark.

- Kinnituspuks (ilma numbrita)

Pealt mustaks värvitud ümmargune kera, mille sees on ava. Kera on kahelt poolt kitsamaks freesitud, alla kinnitub silindriline varras. Kuulus esialgu elektromagnetilise helihargi komplekti (1888).

Lisa 2. 1920. aastatel Venemaalt evakuatsioonist tagasi saadud Königi akustikainstrumentide nimekiri.

Saabumise aasta	Nr	Arv	Eseme nimetus	Omandamise viis	Väärtus
1921	410	1	Mikroskoop valgustusaparaadiga 2 objektiiviga 3,6 ja 0 kl. I IV	Leitzi äri kaudu tellitud Saksamaalt	2139 DM
1921	453 (786 ⁵⁰)	19 tk	Helmholtzi resonaatorid ühisel kastil		4000 M
1921	455 (787)	2	Helirauad resonantskastidel		1500 M
1921	460 (1491)	2	Suured elektromagnetilised helirauad võnke vältusega 256–304, König ⁵¹		5000 M
1921	461 (788)		Silinder võngete üleskirjutamiseks		2500 M
1922	611 (1128)	10 tk	Suured stroboskoopilised helirauad (König) nr 410 juurde ⁵²		10.000 M

⁵⁰ Sulgudes eseme number vanas inventariraamatus, vrdl tabel 1.

⁵¹ EAA. 2100-12-449. L 20p-21.

⁵² Saksamaalt 1921. a ostetud mikroskoopi kasutati edaspidi koos heliharkide komplektiga (611).

**Koenig's Acoustical Instruments
in the Physical Cabinet of Tartu (Dorpat) University**

Toomas Pung, Museum of Tartu University History

Arthur Joachim von Oettingen (28 March 1836 Livonia– 5 September 1920 Germany), an outstanding physicist, meteorologist and musical theorist, was a professor of physics at Tartu University (1866-1893). He graduated from Tartu University in 1859 as Master of Physics, continued his studies in Paris and Berlin. He obtained his doctoral degree from Tartu University in 1865, the subject of research having been the calibration of thermometers. He was appointed private docent in 1863 and became a full professor of physics in 1866. He worked at Tartu University for 30 years; in 1893 he was dismissed from his post and removed to Leipzig, where he worked at Leipzig University until 1919 as *professor ordinarius*. After retirement he settled to Bensheim in Bergstrasse (Germany).

Karl Rudolph Koenig (26 November 1832, Koenigsberg – 2 October 1901, Paris) was a German physicist, chiefly concerned with acoustic phenomena. In about 1852 he went to Paris and became an apprentice to the famous violin-maker, Jean Baptiste Vuillaume (1798-1875), and about six years later he started his own business. He called himself a “maker of musical instruments,” but the instrument for which his name is best known is the tuning fork. Koenig’s work very quickly gained a high reputation among physicists for accuracy and general excellence. From this business Koenig derived his livelihood for the rest of his life. One of his last catalogs contained 262 different items. Koenig will also be remembered as the inventor and constructor of many other beautiful pieces of apparatus for the investigation of acoustical problems.

Oettingen has repeatedly ordered from Koenig various acoustical instruments for the Physical cabinet of Tartu (Dorpat) University. In 1868 he brought two tuning forks, a vibrograph for registering of vibrations and a set consisting of nineteen Helmholtz resonators. In 1880 a set of 13 turning forks, “the big stroboscopic apparatus”, was obtained for Tartu University. Altogether from 1867 until 1893 seven sets of various acoustical instruments were obtained from Koenig’s firm in Paris. Nowadays some of these instruments are in the collection of the Museum of Tartu University History and some in the Demonstration Hall of General Physics (Institute of Physics, Faculty of Science and Technology).

50 aastat Baltimaade teadusloolaste konverentse

Erki Tammiksaar
Baeri maja teadusloo keskus

9.–10. oktoobril 2008 peeti Riias Baltimaade teadusloolaste ja teadus-filosoofide 23. konverents, tähistamaks 50 aasta möödumist esimesest samalaadsest kokkusaamisest, mis toimus samuti Riias 6.–7. juunil 1958. Nii pikk teaduslookonverentside tava on harukordne kogu maailmas. Esimestel aastatel ei olnud konverentsid regulaarsed. Nii näiteks peeti teine konverents 1959. aasta jaanuaris Tartus ja kolmas sama aasta novembris Vilniuses ning Kaunases. Järgmise konverentsi korraldamise au oli jälle Riial, see leidis aset 1962. aasta novembris. Viiendat korda saadi kokku Tartus 1964. aastal ja juba järgmisel aastal Vilniuses. Kõik edaspidised Baltimaade teadusloolaste ühiskonverentsid peeti igal kolmandal aastal: Riias 1968, Tartus 1970, Vilniuses 1972, Riias ja Jelgavas 1975, Tallinnas ja Tartus 1977, Vilniuses 1979, Tartus 1982, Jurmalas ja Riias 1985 ja Riias 1987.

Järgnes veidi suurem vahe: suurte poliitiliste muudatuste tõttu Nõukogude Liidus leidsid Baltimaade teadusloolased aega kokku tulla alles 1991. aastal Vilniuses. Olukorra stabiliseerudes korraldati konverentse taas tavapärase vahega: Tartus 1993, Riias 1996, Vilniuses ja Kaunases 1999, Tartus 2001, Riias 2003, Vilniuses ja Kaunases 2006. Mullu oli kord tegelikult jälle eestlaste käes, kuid lätlaste soovil ja eelkõige Läti teaduste akadeemia liikme Janis Stradiņši isiku tõttu andis Eesti oma Baltimaade teadusloolaste presidentuuri erandkorras uuesti lätlastele. See oli õigustatud samm, sest Läti teadusloolased on Baltimaade teadusloolaste kooshoidmisel mänginud olulisimat rolli ning eriti tähelepanuväärne osa on olnud selles isal ja pojalt Pauls ja Janis Stradiņšitel.

Baltimaade teadusloolaste omavaheline koostöö sai alguse 1958. aasta Riia konverentsil ja on neile konverentsidele toetunud tänini. Taustsüsteemi löid toona NSV Liidu liberaliseerumine („Hruštšovi sula“) ühelt poolt ja tunnetatud vajadus arendada reaali- ja tehnika-teadusi ning meditsiini (sh uurimaks nende teaduste ajalugu) teiselt poolt. Läti ja Leedu teaduste akadeemia juurde rajati teadus- ja tehni-

kaajaloolaste rahvuslikud ühendused. Eesti küll osales Tartu riikliku ülikooli rektori ja Eesti NSV teaduste akadeemia liikme Feodor Klementi eestvõttel selles teadusloolaste koostöös, kuid oma rahvuslikku teadusloolaste ühendust ei suudetud Eesti NSV teaduste akadeemia juures luua enne 1968. aastat.

Soodsa konjunktuuri NSV Liidu teadusmaailmas tabas esimesena ära Läti NSV teaduste akadeemia liige meditsiiniajaloolane Paul Stradinš, kelle algatusel hakkasidki Baltimaade teadusloolased oma ühiskonverentside pidama. Katseid alustada selliste konverentsidega oli ta teinud edutult alates 1953. aastast. Õnnestus see alles 1958, lühikest aega enne P. Stradinši surma, kui Eduard Martinson Eestist ja dr Biziluievicius Leedust koos Stradinšiga viimase kodus ühiskonverentside kava koostasid. Otsust toetasid Venemaa teaduste akadeemia loodusteaduste ja tehnika ajaloo instituut ning meditsiiniajaloo instituut.

1988. aastal loodi Eesti teadusloolaste (Karl Siilivask) eestvõttel koordineeriv komisjon Baltimaade teadusloolaste koostöö korraldamiseks ja 29. oktoobril 1990 sai Riias meditsiiniajaloo muuseumis, mille direktor oli kaua aega olnud P. Stradinš, alguse tema poja ja Karl Siilivase ning Juozas Krikstopaitise osavõtul Baltimaade teadusloolaste ja teadusfilosoofide ühing, mille allorganisatsioon on teadusajaloo ja teadusfilosoofia Eesti ühendus (TTEÜ). 1991. aastal peeti esimene iseseisvate Balti riikide teadusloolaste konverents ning 1993. aastal ühines Baltimaade teadusloolaste ja teadusfilosoofide ühing rahvusvahelise teadusajaloolaste ja teadusfilosoofide ühinguga, millel on teadusfilosoofide ja teadusloolaste osakond.

Baltimaade teadusloolaste konverentsid on peaaegu alati (v.a esimesed kolm konverentsi) olnud keskendunud mõnele olulisele teadus-sündmusele Baltimaade teadusajaloos. Nii tähistati 1975. aastal Peterburi teaduste akadeemia 250. aastapäeva, 1977. aastal keiserliku Tartu ülikooli 175. sünnipäeva, 1979. aastal Vilniuse ülikooli 400. aastapäeva, 1982. aastal Rootsi-aegse Tartu ülikooli 350. aastapäeva ja 1987. aastal Riia polütehnilise instituudi 125. juubelit. Mullune konverents võttis vaatluse alla rahvusriikide ja rahvusteaduste sünni iseseisvas Eestis, Lätis ja Leedus pärast 1918. aastat. Mõned konverentsid on süvendatult käsitletud ka erisuguseid võtmeteemasid, näiteks 1991. aastal olid kõne all sidemed ida ja lääne vahel. Tollel konverentsil osales esimest korda teadusloolasi ka väljastpoolt Nõukogude Liitu.

Konverentse on põhiteemana läbinud mõte, et Eesti, Läti ja Leedu kõrgkoolid on olnud rahvusliku teaduse keskusteks nende väikeste riikide jaoks, nende ajaloo uurimine on väga oluline osa nende riikide rahvuslikus toimimises ning koostöö Baltimaade vahel on selles valdkonnas vajalik. Samuti võimaldas baltisaksa teadlastest kirjutamine (neid vaadeldi vene, vahel peaaegu isegi nõukogude teadlastena) vähem ideologiseeritult vaadelda Tartu ülikooli ja Riia polütehnilise instituudi ajalugu ja nendega seotud üldprobleeme.

Baltimaade kiire integreerumine Lääne-Euroopasse on kaasa toonud hulganisti muutusi konverentside korraldamisel. Kui enne 1990. aastaid peeti ettekandeid vene keeles, siis pärast seda on vene keel järjest taandunud ning asendunud inglise keelega. See on ka arusaadav, sest üha enam on Baltimaade teaduslookonverentsidel osalenud välismaa teadlasi, kahjuks aga on ära kadunud vene kolleegid. Kontaktid on suuresti lakanud olemast.

Riias peetud 23. Baltimaade teadusloolaste konverentsil, kus oli osalejaid peale Eesti, Läti ja Leedu nii Saksamaalt, Venemaalt kui ka Soomest, peeti ühtlasi Baltimaade teadusloolaste ja teadusfilosoofide ühisassamblee. Seal otsustati, et järgmise ehk 24. konverentsi korraldab Tallinna tehnikaülikool koostöös teadusajaloo ja teadusfilosoofia Eesti ühendusega Tallinnas oktoobris 2010. Ühtaegu leiti, et soome teadusloolaste ettepanek ühendada Põhjamaade ja Baltimaade teadusloolaste konverents väärib kaalumist, kuid enne 2010. aastat, mil peetakse ka Põhjamaade teadusloolaste konverents Helsingis, millest lubasid osa võtta ka Baltimaade teadusloolased, ei tehta otsust, kas minna edasi ühiselt. Assamblee otsuse järgi valiti Baltimaade teadusloolasi ja teadusfilosoofe juhtima TTEÜ juhatuse esimees akadeemik Jaak Aaviksoo. Eesti poolt valiti komisjoni veel Erki Tammiksaar, Ken Kalling, Peeter Mürsepp ja Rein Vihalemm. Läti poolt on komisjonis edasi Janis Stradiņš, Ivars Knēts, Janis Klētnieks, Juris Salaks, Arnis Vīksna ja Alīda Zigmunde. Leedust valiti edasi komisjoni Juozas Krikštopaitis, Romandas Kondratas, Juozas Banionis, Kestutis Makariūnas, Aurimas Andriušis, Libertas Klimka ja E. Adomonis. Baltimaade teadusloolaste ühendust esindab USA-s R. Sviedrys ja Põhjamaades Anto Leikola. Seega Baltimaade teadusloolaste pikk kokkusaamise traditsioon jätkub ja kestab loodetavasti veel järgmised 50 aastat.

Kirjandus

Janis Stradiņš. 23. Baltijas zinatnu vestures konference. // *Zinatnes dzīve*. 1. 2009. 146–153.

Janis Stradiņš. 50 years of the Baltic Conferences on the History of Sciences (1958–2008). // *Nova Miscellanea Historiae Scientiarum Baltica – 50. Abstracts and programme of the 23rd International Baltic Conference on the History of Science*. Riga: RTU Publishing House, 2008.

Fifty Years of Conferences of Baltic Science Historians

Erki Tammiksaar,
Centre for Science Studies of the Estonian University of Life Sciences

On 9-10 October 2008 in Riga the 23rd Conference of Baltic Science Historians and Philosophers was held to mark 50 years of these gatherings, the first of which was also held in Riga on 6-7 June 1958. At first the conferences were not regular, later they took place every third year in Estonia, Latvia and Lithuania. After the collapse of the Soviet Union the Russian working language was more often replaced with English and more researchers from the Western countries participated while the Eastern visitors were less numerous. The conference participants came from Estonia, Latvia, Lithuania, Germany, Russia and Finland. At the same time the General Assembly of the Association of the History and Philosophy of Science of the Baltic States took place in Riga adopting a decision to have the next 24th Conference in Tallinn organized by the Tallinn University of Technology in cooperation with the Estonian Association of the History and Philosophy of Science in October 2010.

ISSN 0206-2798

9 770206 279012